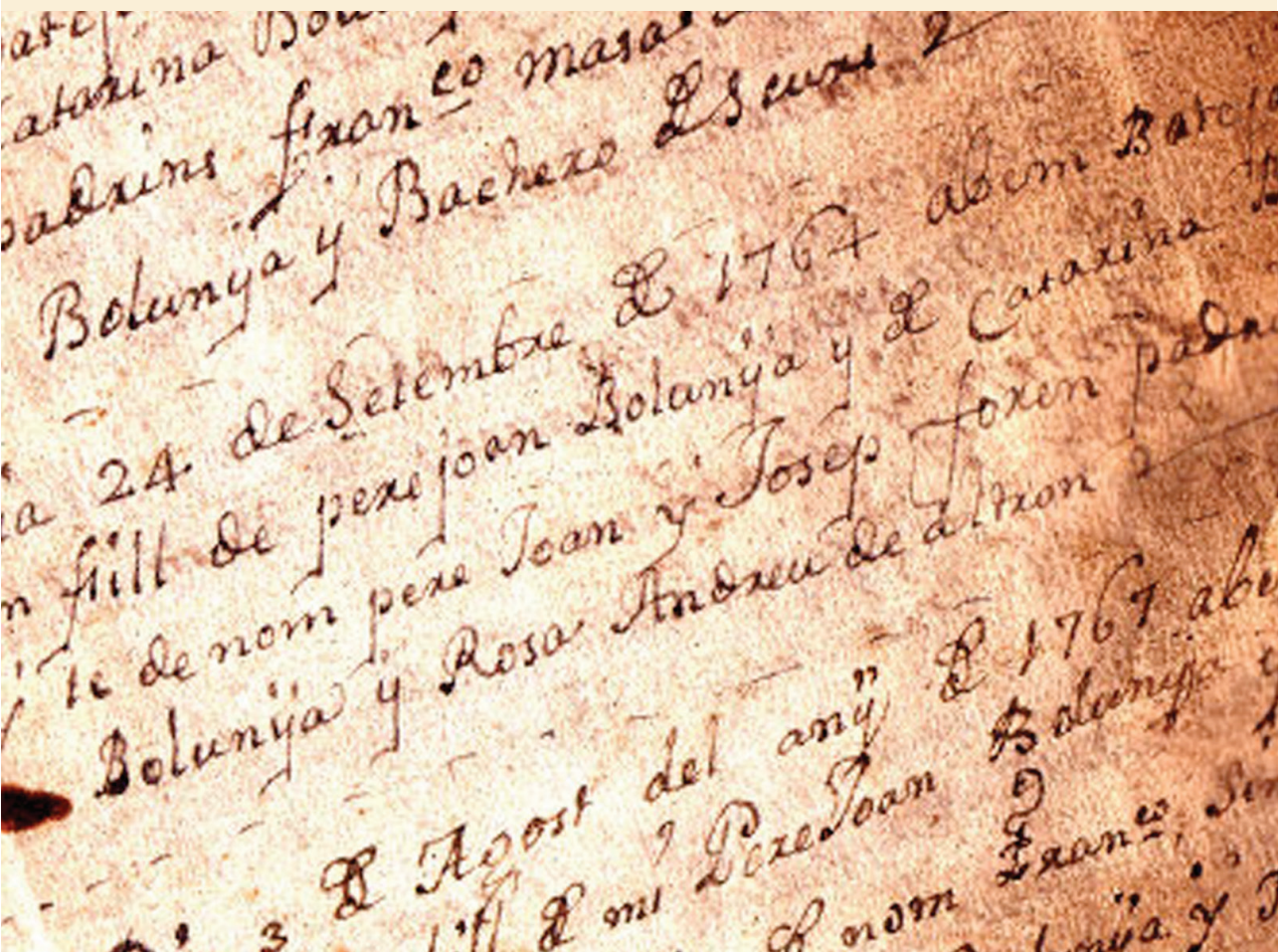

ÒSCAR JANÉ, EULÀLIA MIRALLES
I IGNASI FERNÁNDEZ (EDS.)

Memòria personal

Una altra manera de llegir la història

El llibre *Memòria Personal. Una altra manera de llegir la història* proposa, de manera pública, el consens assolit entre les diverses fórmules que s'han afirmat amb més o menys fortuna els darrers temps al voltant de la literatura personal, aquella del "jo", autobiogràfica, dietarística. Memòria personal entre història i escriptura, entre vida quotidiana i relat íntim. És una mirada personal oberta a un món que acaba no gaire lluny d'un autor que, en el moment que escriu, ben poc s'imagina el ressò i l'interès del seu escrit. Tanmateix, es tracta d'una documentació heterogènia que no sempre té un fil conductor intens ni continu, ni una prosa destacada, però que pot arribar a ser embrancada com la peça d'un enorme puzzle, el de la història. Una història que abraça alhora historiadors, filòlegs, antropòlegs i tants altres especialistes de disciplines diverses. És el complement de la història oficial que, com sabem, ha omès el *particular*. Aquest volum és un llibre que permet una lectura coherent dels debats i interessos apareguts a partir de casos particulars, i des de territoris europeus diferents. Hi descobrim els textos de Jordi Curbet, Belinda Rodríguez, Verònica Zaragoza, Véronique Garrigues, Josefina Molinero, Mercè Renom, Montserrat Sauquet, Gisela Figueras, Livia Castelli, Cecília Tarruell, Rafaella Pilo, Neus Ballbé, Gaetano Damiano, Rafael Roca, Sílvia Amor, Antoine Odier, Narcís Figueras, Joaquim M. Puigvert, Ricardo Rodrigo Mancho, Pilar Pérez Pacheco i Òscar Jané.

MEMÒRIA PERSONAL

MEMÒRIA PERSONAL

Una altra manera de llegir la història

Oscar JANÉ, Eulàlia MIRALLES i Ignasi FERNÁNDEZ (eds.)

*Explicacion
De la vida de un niño
desobediente y de toda la
bondad.*

El espíritu

MANUSCRITS és:

Manuscrits. Revista d'Història Moderna és una publicació científica que edita treballs de recerca originals relatius al període de l'edat moderna (segles xv-xviii). Els continguts de la revista van adreçats a investigadors, estudiants universitaris i persones interessades en aquesta àrea de coneixement. Manuscrits també edita la col·lecció de Monografies amb el mateix nom sobre la mateixa temàtica.

DIRECCIÓ

Javier Antón Pelayo (UAB)
Secretaria de redacció
Montserrat Jiménez Sureda (UAB)
Consell de redacció
Silvia Amor López (UAB),
Adrià Cases Ibáñez (UAB),
Antonio Espino López (UAB),
Elena Fernández García (UAB),
Ignasi Fernández Terricabras (UAB),
Oscar Jané Checa (UAB),
Oriol Junqueras i Vies (UAB),
Maria Antònia Martí Escayol (UAB),
Andreu Navarra Ordoño (UAB),
Gisela Pagès Cruz (UAB),
Enric Pujol i Casademont (UAB),
Andrea Ricci (UAB),
Lluís Roura i Aulinas (UAB),
Pilar Sánchez López (UAB),
Antoni Simon i Tarrés (UAB)

CONSELL ASSESSOR

Ángel Alcalá (Brooklyn College, The City University of New York, United States), Ernest Belenguer Cebrián (Universitat de Barcelona, Espanya), Peter Burke (Emmanuel College, Cambridge, United Kingdom), William J. Callahan (Toronto University, Canada), James Casey (Norwich University, United Kingdom), John H. Elliott (Oxford University, United Kingdom), Josep Fontana (Universitat Pompeu Fabra, Espanya), Giovanni Levi (Università Cà Foscari di Venezia, Italia), Tomás Mantecón Novellán (Universidad de Cantabria, Espanya), Geoffrey Parker (The Ohio State University, United States), Stuart Woolf (Università Cà Foscari di Venezia, Italia).

<http://revistes.uab.cat/manuscrits>

DIRECCIÓ I TRAMESA D'ARTICLES

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament d'Història Moderna i Contemporània
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

SUBSCRIPCIÓ I ADMINISTRACIÓ

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Publicacions
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
Tel. 93 581 10 22. Fax 93 581 32 39
sp@uab.cat
www.uab.cat/publicacions

INTERCANVI

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Biblioteques
Secció d'Intercanvi de Publicacions
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
Tel.: 93 581 11 93. Fax: 93 581 32 19
sb.intercanvi@uab.cat

ISSN 0213-2397

D.L. B.22.582-2013

ISBN: 978-84-490-3992-8

© Imatge de la coberta: detall del llibre de Casa Bolunya, Seurí (arxiu privat).

Bases de dades en què MANUSCRITS està referenciada

- European Reference Index for the Humanities (ERIH)
- Dialnet (Unirioja)
- DICE del CINDOC
- Directory of Open Access Journals (DOAS)
- Índice Español de Ciencias Sociales y Humanidades (ISOC-CSIC)
- Latindex
- RACO (Revistes Catalanes amb Accés Obert)
- Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas (RESH)

OSCAR JANÉ, Memòria personal: la història i l'escriptura	7
--	---

I. LA REPRESENTACIÓ EN L'ESCRITURA: L'INDIVIDU I LA SOCIETAT

JORDI CURBET, Una experiència en difusió del patrimoni memorialístic a l'Arxiu Municipal de Palafrugell: el dietari d'Irene Rocas, de Llofriu (1861-1947) ..	13
BELINDA RODRÍGUEZ, La correspondència privada de la família Arroyo-Clavijo: el ideario de las élites tinerfeñas del siglo XVIII.....	23
VERÒNICA ZARAGOZA, Perpetuació del passat al convent de Santa Clara de Perpinyà a través del seu llibre de memòries (1549-1842)	35
VÉRONIQUE GARRIGUES, "Devoir ce sujet à mes enfants". Les écrits du for privé d'un bourgeois de la terre à la fin du XVIII ^e siècle.....	49
GISELA FIGUERAS, JOSEFINA MOLINERO, MERCÈ RENOM, MONTSERRAT SAUQUET, Anton Bosch i Cardellach (Sabadell, 1758-1829). Dietari (1787-1804) i altres escrits d'un metge il·lustrat	61
LIVIA CASTELLI, Jeanne Paillon depuis les <i>Souvenirs d'Algérie</i> aux revues du Club Alpin Français: une histoire de famille et de formation dans la France de l'époque coloniale.....	71

II. POLÍTICA I QUOTIDIANITAT

CECILIA TARRUELL, Memorias de cautivos, 1574-1609	83
RAFAELLA PILO, Memoriales y cartas de un cardenal que quisiera ser valido. Un brillante ejemplo de construcción de la memoria.....	99

NEUS BALLBÉ i GAETANO DAMIANO, La guerra de Successió vista amb ulls napolitans. Les <i>Memorie</i> de Tiberio Carafa.....	111
--	-----

III. EL TEXT:

LLENGUA I TIPOLOGIA DELS ESCRITS

RAFAEL ROCA, Trenta-set cartes inèdites de la Renaixença valenciana.....	125
SÍLVIA AMOR, Memòria personal i gènere epistolar. Els manuals que ensenyaven a escriure cartes publicats a Catalunya (segle XIX).....	133
ANTOINE ODIER, “Ayant tiré ses tablettes de sa poche, il se mit à y écrire je ne sais quoi, avec beaucoup d’attention”: Mémoire et écriture en France, en Angleterre et dans le Saint-Empire Romain Germanique (XVII ^e -XVIII ^e siècle).....	147
NARCÍS FIGUERAS i JOAQUIM M. PUIGVERT, Alfabetización y castellanización de las clases populares catalanas en plena <i>Renaixença</i> literaria. Las memorias personales de un <i>masover</i> del siglo XIX	165
RICARDO RODRIGO MANCHO i PILAR PÉREZ PACHECO, Notes entorn de la <i>Vida literaria</i> de Joaquim Llorenç Villanueva.....	175

Memòria personal: la història i l'escriptura

Els somnis, les pors, els pensaments més íntims de les persones són elements que apareixen descrits en qualsevol novel·la que prova d'atreure l'atenció dels seus lectors, i això des de fa segles. Des d'un Quixot íntim fins als detallismes oferts per Balzac, és obvi que l'esfera personal, aquella que rodeja el personatge, intensifica l'interès del lector i dóna força a la trama. És una forma de succedani amb el qual, de manera directa, es troba descrit en primera persona en tota observació directa. Una autobiografia, un relat en primera persona, una descripció del moment o de l'entorn són alguns exemples de novel·les personals, sense ciència ficció.

Existeix i ha existit sempre un gènere en què la persona que escriu se situa al centre de "l'obra", dels esdeveniments i dels pensaments relatats. Aquesta és l'autobiografia, o bé els textos que es recullen en dietaris i escrits personals, i que de manera genèrica definim com a memòria personal. És allò relatiu a la transcripció d'unes vides concretes, del que veuen els ulls de qui escriu, d'un entorn concret, d'uns patiments, uns colors, un temps i uns camps que són conreats d'una manera particular. Història i escriptura es donen la mà captivant el lector sense que, en aquesta ocasió, l'autor hagi cercat voluntàriament la reacció d'uns lectors llunyans. De fet, aquests lectors no existiran o, com a molt, aquests no es trobaran més enllà de la família més propera. I, evidentment, també som els qui des d'un món més actual projectem la mirada al passat, a través d'uns ulls absolutament presents, una locució completament subjectiva i atorgant l'equilibri necessari en contrastar-ho amb totes les fonts de les quals disposem a dia d'avui.

Seria repetitiu i poc interessant entrar ara a descriure les nombroses línies de treball que, des de fa ja unes dècades, s'han dedicat de manera sistemàtica a

treballar tot allò relacionat amb la “literatura del jo”, amb la “memorialística” dirien uns, les “autobiografies” o els “egodocuments”, per uns altres. Anglaterra, Dinamarca, Lituània, pel nord... Itàlia, les terres occitanes i Catalunya, València o les Illes Balears són destacats territoris des d’una perspectiva productiva de textos i documents escrits en primera persona des de finals de l’edat mitjana i a l’època moderna. Els motius són nombrosos, i ja Xavier Torres i Antoni Simon han explicat el perquè per Catalunya;¹ o bé per Itàlia, els treballs entre altres de Giovanni Ciappelli.² El més destacable és la posada en escena de la recerca internacional del cas català, per quantitat i qualitat de la documentació coneguda —i trobada— fins ara, si es compara amb Itàlia, Anglaterra o França.³ El fenomen té un lligam directe amb raons culturals, polítiques i, fins i tot, jurídiques. Sigui com sigui, però, això va permetre oferir un plantejament comparatiu en el congrés internacional que va tenir lloc a Barcelona, a la seu de l’Institut d’Estudis Catalans, els dies 10 a 12 de novembre de 2010, amb la participació d’institucions de recerca europees de primer ordre.⁴ I en aquesta línia comparativa i globalitzadora-globalitzant, tant a l’interior dels propis territoris de recerca com cara enfora, les bases de recerca posades en marxa han permès facilitar l’accés a continguts o, com a mínim, tenir notícia de l’existència d’un o altre document, tot sovint amagat o oblidat en biblioteques particulars o, fins i tot, públiques. És el cas del portal creat el 2011 a Catalunya

1. TORRES, Xavier, *Els llibres de família de pagès. Memòries de pagès, memòries de mas (segles XVI-XVIII)*, Biblioteca d’Història Rural, Girona, 2000. En la majoria dels textos editats per Antoni Simon, aquest explica les raons que per a ell afavoreixen la proliferació dels escrits personals a Catalunya entre finals del segle XVI i principis del XVIII. Ho descriu recentment a: SIMON TARRÉS, Antoni, “Memòries i diaris personals de la Catalunya moderna. Del no res a la plèthora”, dins JANÉ, Oscar i POUJADE, Patrice (eds.), *Memòria personal. Construcció i projecció de la memòria personal a l’època moderna*, Ed. Casa de Velázquez, Madrid, 2013 (en premsa). Cal recordar, però, la importància en el seu moment de treballs incipients com: SIMÓ, Carme, *Catàleg dels noticiaris mallorquins (1372-1810)*, Societat Arqueològica Lul·liana, Mallorca, 1990.

2. Vegeu CIAPPELLI, Giovanni, “Memoria familiare e memoria individuale a Firenze nell’età moderna (diari e libri di famiglia)”, *Giornale di Storia*, 3, 2010, pp. 1-14. <[http://www.giornaledistoria.net/index.php?&nomeCat=Articoli&title=Memoria familiare e memoria individuale a Firenze nell’età moderna \(diari e libri di famiglia\)&sezione=1&content=14&cat=9&view=2&id=42](http://www.giornaledistoria.net/index.php?&nomeCat=Articoli&title=Memoria familiare e memoria individuale a Firenze nell’età moderna (diari e libri di famiglia)&sezione=1&content=14&cat=9&view=2&id=42)>; i també CIAPPELLI, Giovanni (ed.), *Memoria, famiglia, identità tra Italia ed Europa nell’età moderna*, Il Mulino, Bolonya, 2009.

3. Per a Anglaterra i Europa en general sempre és de gran valor i interès el treball d’AMELANG, James S., *The Flight of Icarus. Artisan Autobiography in Early Modern Europe*, Stanford University Press, Stanford, 1998; per França, destaca un interès més recent, però amb molta empena, vegeu, per exemple: MOUYSSET, Sylvie, BARDET, Jean-Pierre i RUGGIU, François-Joseph (eds.), *Car c’est moy que je peins: écritures de soi, individu et liens sociaux (Europe, xve-xxe siècle)*, CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, Toulouse, 2010. O també, la demostració d’una voluntat comparativa, tot i que no sempre senzilla: RUGGIU, François-Joseph (ed.), *Les usages de l’écrit du for privé (Afrique, Amérique, Asie, Occident, Orient)*, Peter Lang, Berna, 2013 (en premsa).

4. <<http://grupsderecerca.uab.cat/manuscrits/sites/grupsderecerca.uab.cat/manuscrits/files/Programa.pdf>>.

(www.memoriapersonal.eu) o d'altres creats amb anterioritat, amb menor o major força de continguts, a França, Lituània, Anglaterra, els Països Baixos, Itàlia...⁵

Ara, aquest llibre pretén recollir una part de les intervencions i discussions que hi van tenir lloc. I ho fa amb la pretensió de mostrar la vitalitat d'aquestes recerques, la seva transdisciplinarietat, és a dir, l'ús i interès divers que tenen, i també la importància que se'n desprèn en diversos territoris del continent europeu. Els textos corresponen, en gran part, als pòsters que van ser presentats de manera innovadora i que, amb paciència i tenacitat, han estat confeccionats de nou per adoptar una nova forma: la d'uns textos de recerca integrats en uns capítols temàtics que permeten entendre el conjunt de la recerca i dels debats que van emergir durant els dies del congrés, i que són també els que es troben molts dels joves investigadors que treballen diàriament amb aquestes fonts, ja sigui des d'una perspectiva històrica, filològica, literària, geogràfica o tot alhora.

Memòria personal és una expressió de consens escollida entre les diverses fórmules que corren i s'han afirmat amb més o menys fortuna els darrers temps. Memòria personal entre història i escriptura, entre vida quotidiana i relat íntim. O bé, una mirada personal oberta a un món que acaba no gaire lluny de l'espai viscut d'un autor que, en el moment que escriu, ben poc s'imagina el ressò i interès del seu relat. Tanmateix, es tracta d'una documentació heterogènia que no sempre té un fil conductor intens ni continu, ni una prosa destacada, però que pot arribar a ser embrancada com una peça petita d'un enorme puzzle, el de la història. És el complement de la història oficial que, com sabem, ha omès el *particular*. En aquest sentit, hem volgut elaborar el present volum com un llibre homogeni, per a permetre una lectura coherent dels debats i interessos apareguts, i que podrien ser molts altres, evidentment.

El llibre *Memòria personal. Una altra manera de llegir la història* està dividit en tres grans apartats: "La representació en l'escriptura: l'individu i la societat"; "Política i quotidianitat", i "El text: llengua i tipologia dels escrits". D'aquesta manera es vol fer la volta a aspectes relacionats tant amb la història política com amb la llengua que emana dels documents, sense descuidar elements socials i personals. Hem mantingut la llengua en què han estat escrits els textos, la qual cosa ens dóna set textos en català, quatre en castellà i tres en francès. Ben segur, algun d'ells podria haver estat escrit en català i altres en italià, i entendríem millor la relació entre els territoris amb grups

5. Per França, destaca <<http://www.ecritsduforprive.fr/accueilbase.htm>>; per Lituània, un projecte incipient a <<http://legodoc.lt/duomeu-baze>>; pels Països Baixos, <<http://www.egodocument.net/egodocument/egodocuments-1814.html>>.

de recerca especialitzats en el tema i l'existència de documentació en major o menor grau. Val la pena destacar, perquè pensem que no és menor, l'interès que desperta entre els diversos col·lectius i gèneres, i ens adonem que el nombre de dones dobla el dels homes. I aquest és un fet recurrent, lligat al camp obert i relativament verge en la recerca de “dominadors” i “dominants”, i a la gran varietat de temes que se'n poden extreure. Bon vent a la recerca comuna.

La representació en l'escriptura:
l'individu i la societat

Una experiència en difusió del patrimoni memorialístic a l'Arxiu Municipal de Palafrugell: el dietari d'Irene Rocas, de Llofriu (1861-1947)

L'interès de diferents disciplines per la literatura personal ha crescut exponencialment amb l'aparició, els últims anys, d'un gran nombre d'estudis i projectes sobre aquest gènere documental tan conreat sobretot en l'àmbit rural de la Catalunya Vella, on ha pres forma en el que diversos historiadors han convingut a anomenar "llibres de família de pagès". Així mateix, diversos projectes mancomunats arreu d'Europa tenen el mateix objectiu de censar els exemplars de dietaris, autobiografies, llibres de comptes i anotacions en què es conserva la memòria històrica del continent. Poc sentit tindria intentar recollir aquí —encara que sigui— els més rellevants, tenint en compte l'existència de plataformes com *Memoriapersonal.eu* al Principat, *Les écrits du for privé* a França i altres bases de dades que precisament pretenen dur a terme un inventari actualitzat i progressiu d'aquest tipus de documents.

Val a dir que de totes maneres el camí fins aquí ha estat, sens dubte, llarg i solitari. Massa sovint han estat investigadors a títol individual que han editat en literatura grisa o bibliografia de difusió restringida valuosos treballs avui complicats de recuperar: annals d'estudis comarcals, publicacions de caràcter local o fins i tot edicions personals. Com a font històrica, els llibres de família encara són vistos amb un cert recel per la historiografia clàssica, i encara està pendent, en paraules de Xavier Torres, fer estudis monogràfics i exhaustius del gènere.¹ En el pla arxivístic, també falta definir les tipologies d'aquestes escriptures privades dins la pluralitat

1. TORRES, Xavier, *Els llibres de famílies de pagès: memòries de pagès, memòries de mas (segles XVI-XVIII)*, CCG Edicions-Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines-ILCC, Girona, 2000, p. 11.

de models i heterogeneïtat formal, ja que sovint les trobem massa diluïdes dins de fons patrimonials i personals en sèries de llibres de comptes, correspondència, documentació d'interès personal i familiar, etcètera. Per acabar-ho d'adobar, ben poques institucions i centres de documentació han volgut considerar el patrimoni memorialístic des d'una perspectiva transversal que el converteixi en un bé d'interès cultural a preservar, estudiar i difondre.

Fa més d'una quinzena d'anys que l'Arxiu Municipal de Palafrugell, juntament amb la Unitat de Publicacions del mateix consistori, va rubricar una aposta ferma per donar a conèixer la documentació memorialística continguda als seus fons. Des d'aleshores, any rere any s'ha potenciat de forma ininterrompuda la publicació d'estudis locals tant a través de la col·lecció del mateix arxiu com dels *Quaderns de Palafrugell*, que ja ha vist aparèixer el seu vintè número. Fruit d'aquella decisió s'han publicat epistolaris (les cartes de les famílies Roger i Rosés), receptaris (les receptes de cuina d'Elvira Correu) i sobretot textos memorialístics (les notes i dietaris de la família Fina, el diari personal de Lluís Ros Medir o una selecció del primer volum de memòries d'Irene Rocas), entre d'altres. Dins del patrimoni documental local, però, el creixement del voluminós fons Bassa-Rocas, d'una importància primordial per a l'anàlisi del fenomen indià i les relacions entre Catalunya i Amèrica durant dos segles, va experimentar un gir inesperat amb l'ingrés, procedent de l'Argentina, d'una obra poc menys que extraordinària: els divuit volums de memòries de la llofruenca Irene Rocas i Romaguera (1861-1947). Aquest testimoni escrit no només és destacable pel seu abast cronològic i la seva exhaustivitat; també ho és pel seu interès històric i pel personatge que el va elaborar al llarg de trenta-dos anys. És per això que l'obra obté un valor per la seva especificitat de gènere. En aquest sentit, l'historiador Albert Compte (1993: 177) ja posava de manifest, a propòsit de l'edició de les memòries d'Isabel Piferrer, una pagesa de Vilert, que "si bé cada dia surten a la llum més documents de tipus memorialístic referents al camp català, els autors són gairebé sempre homes". Força temps després, subscrivim plenament —i amb coneixement de causa— aquelles paraules, perquè tot i que les dones han escrit, ho han fet afeixugades per les càrregues i els "problemes familiars que comporta la seva posició", provocats sovint per la mort dels homes de la casa, per haver de cuidar malalts o per l'obligació d'administrar béns. Poc abordat és, per altra banda, el tema de la literatura religiosa i conventual, excepció feta de l'anàlisi dels llibres de memòries de les monges clarisses de Perpinyà, a càrrec de Verònica Zaragoza,² que acaba consta-

2. ZARAGOZA I GÓMEZ, Verònica, *Perpetuació del passat al convent de Santa Clara de Perpinyà a través del seu Llibre de Memòries*. Pòster presentat al Congrés Internacional *Construcció i projecció de la memòria personal a l'Europa moderna*, Barcelona: IEC, 10-12 de novembre de 2011, i publicat com a article en aquest mateix llibre.

tant que “a l'àmbit català, els llibres de memòries escrits per dones a l'edat moderna són un fenomen rarament estudiat i s'hi coneixen molts pocs exemples d'aquesta tipologia conreada per una ploma femenina”.

Menú de portada de la publicació electrònica 'Esplais de la meva llarga vida'

La presència femenina en la memorialística rural se circumscriu als receptaris (i encara, de cuina), les cartes i algunes anotacions en textos d'altri. No és gens freqüent, doncs, trobar la mà de la dona en dietaris personals o llibres de família. La mateixa Isabel (Compte: 219), sotmesa a una fèrria disciplina paterna, ens explica en forma de diàleg què la porta a aprendre a escriure:

Me dijo mi Padre un día:

— Ya sabes un poco de leer; tambien debes aprender a escribir.

Digo yo:

— Eso no, que no sabia de ningún modo.

Dijo él:

— Porqué no quieres?, que no cuesta nada.

Digo yo:

— Nunca sabría.

No me abló mas. Al cabo de poco, un joben me escribió una carta. O cielos! no saber leerla y menos contestarla!

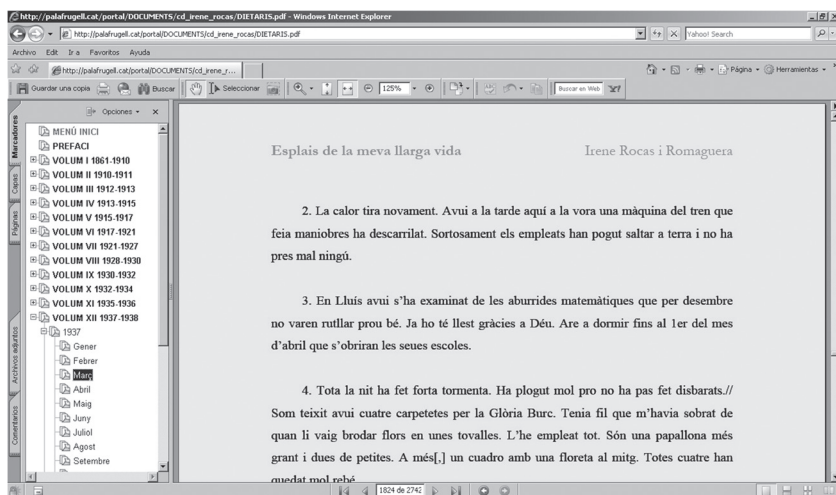
No sabia que aser; me buelbo al estudi de mi Padre y le digo:

— Quien sabe si aora cebria aprender a escribir...

El, muy contento dijo:

— Sí, sí, muy facil.

Entre l'automenyspreu induït per la jerarquia patriarcal i una escolarització condicionada a les obligacions domèstiques, la dona de pagès veia sovint barrat l'accés al càlcul i la lectoescriptura. Tampoc no hauríem d'oblidar que la família constituïa un espai (Mandingorra: 138) amb complexes estratègies de distribució de capacitats, entre les quals, òbviament, hi havia el coneixement i l'ús de la lletra, un vedat reservat al cap de la casa. És remarcable que els primers casos detectats de textos íntegrament femenins, en àmbit català, són de finals del segle XIX i principi del XX, la mateixa època en què arrenca la passió d'Irene Rocas per l'escriptura. El seu és un exemple singularíssim de persona autodidacta que va aconseguir enfilarse, des d'un estrat rural, fins a un planeta reservat a l'erudició masculina com és el de la lexicografia, ja que va arribar a ser col·laboradora-informadora activa del *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll. Igualment, va emplenar qüestionaris a encàrrec de l'Institut d'Estudis Catalans i va aportar dades a l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya i a l'obra del Cançoner Popular de Catalunya.

Versió digital dels dietaris

I és que com en tants casos de personatges per als quals l'exercici de l'escriptura ha estat un refugi espiritual, una vàlvula d'escapament de les inevitables tasques mundanes, el testimoni de la llofriuenca Irene Rocas és realment excepcional. Per començar, la seva trajectòria vital ens ha arribat a partir d'una obra per si mateixa prou sorprenent: divuit volums de dietaris que deixen constància de la història familiar i la seva pròpia des de mitjan segle XIX fins a 1947, any del seu decés a Castelar, a l'Argentina. Tot plegat, un cas amb precedents comptats en la memorialística cata-

lana moderna, comparable per extensió i el seu valor de crònica personal i social als seixanta volums que integren el *Calaix de sastre* de Rafael d'Amat, baró de Maldà.

En els textos de Rocas es pot resseguir amb detall la vida quotidiana de diverses generacions familiars i els fets esdevinguts a cavall de dos segles analitzats a través d'un prisma matriarcal, catalanista i religiós. A més de conrear una infatigable activitat memorialística tant a Catalunya com a l'Argentina, on va passar els seus darrers vint anys, Irene va mantenir una intensa vida cultural, en contacte directe amb personalitats com Francesc Macià, Ventura Gassol, Carme Karr, Dolors Monserdà, els filòlegs Antoni Maria Alcover, Francesc de Borja Moll i Antoni Griera, i els folkloristes Tomàs Carreras i Artau i Anton Busquets i Punset. L'interès de l'obra, considerem, es bifurca per dos camins: un és el de l'estudi dels dietaris com a font de primer ordre per entendre els usos de l'escriptura personal i, concretament, el gènere autobiogràfic. En una altra vessant més específica ens dona claus per conèixer el procés intern d'elaboració d'una obra lexicogràfica tan magna com és el *Diccionari Català-Valencià-Balear* des de la seva gènesi mateix.

Sobre Irene Rocas s'ha escrit a bastament i amb rigor, i en la bibliografia hi figuren abundants estudis, començant pels de la historiadora Dolors Grau, que va editar el seu primer quadern de memòries en una publicació de l'Arxiu Municipal de Palafrugell. Posteriorment s'han succeït mostres, llibres i articles amb dades personals i familiars referents a la seva vida i obra. A la bibliografia, doncs, ens remetem, per estalviar una sobredosi biogràfica que res d'essencial no aportaria a aquest article. Malgrat tot, un mínim de detalls vitals ens permetran situar millor el context del personatge. Irene Rocas va néixer l'11 d'agost de 1861 al veïnat del Sobirà, a Llofriu, agregat del municipi de Palafrugell, on va transcórrer la seva infància i adolescència. Va freqüentar l'escola rural, a can Roig de la Fanga, com ella mateixa explica en el seu dietari, dels sis als vuit anys, i després va iniciar la formació religiosa amb les carmelites de Palafrugell. Irene abandona l'escola als dotze anys i amb això va veure frustrada l'expectativa d'exercir el magisteri infantil. "Quin deliri tenia jo per a ser mestra! Hauria estat el goig més grant de la meu vida i no vaig poguer veure complaguts els meus ideals tan bonics!", es planyia ja de gran en els seus records.

Als vint anys van fer de bo Irene amb l'indià Joan Bassa, que li doblava l'edat. Va tenir-hi nou fills, quatre dels quals van finir de manera desgraciada i prematura. Així mateix, la mort sobtada, el 1906, del seu marit sense disposicions testamentàries, va obligar Irene i set dels fills a fer un canvi de rumb: es van traslladar primer a Olot i dos anys més tard, a Barcelona. Irene Rocas es dedica en cos i ànima a les obligacions familiars i domèstiques i a la cura de la seva nombrosa prole, que es va amaran parcialment de la profunda vocació humanística i religiosa de la mare. Amb

Galeria d'imatges

Menú de galeria fotogràfica d'“Esplais de la meua llarga vida”

aquest panorama, els fills passen a ocupar el centre de la seva vida, i se'n desvia fins a ultrapassar sovint els límits de la sobreprotecció. Capitalitza a consciència tot allò que concerneix la seva educació, l'entrada dels fills mascles a la vida laboral, les amistats, menció a banda d'un zel gairebé malaltís i una centralització de les tasques diàries derivades també de progressius trasllats de domicili, quatre en pocs anys.

Un fet històric serveix de desencadenant, igual com s'observa en altres memorialistes, de la faceta grafòmana d'Irene. La Setmana Tràgica de Barcelona, l'estiu de 1909, revela a Irene, enemiga de sedicions i desordres, la cara cruel de la natura humana. Tot plegat li desperta l'interès d'escriure per deixar constància als venidors dels fets del passat, a tall de lliçó exemplar. Vet aquí, doncs, que se succeiran les anotacions, els pensaments íntims i els successos en la seva opinió més destacables. Entre els milers de pàgines dels seus escrits trobem detalls de la vida quotidiana que

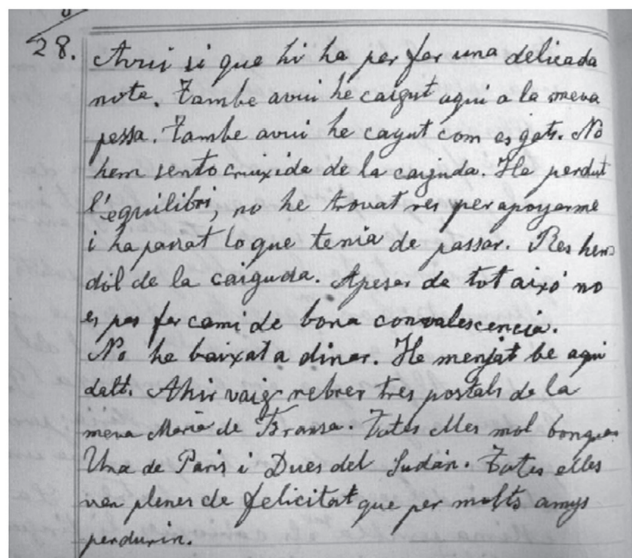
mostren la ingratitud de ser dona i tenir a càrrec tantes persones sense ajuda exterior, així com el desenvolupament d'una fe cega en la religió catòlica que la mena en ocasions a les portes del misticisme i la beatitud.

La descripció que Pilar Perea fa d'aquestes memòries defineix bé els trets bàsics de l'obra: "De caràcter intimista, personal, per ser llegits i recordats per un mateix o per ser deixats a la posteritat, els dietaris d'Irene Rocas aconsegueixen totes aquestes finalitats. L'autora no dubta a projectar-los, dedicant-los als seus fills i als seus néts. Lluny de ser uns escrits privats, l'escriptora llofriuenca explica que tot sovint els seus fills llegien les seves notes. Ella mateixa, en tancar un any, retornava sobre les notes passades i les comparava amb les dels altres anys. I molt sovint hi apreciava un empitjorament, sobretot durant el segon decenni del segle xx, curull de penalitats, de morts de familiars i d'amics i de situacions econòmiques crítiques."

Però en termes estrictes de producció i tractament, la magnitud dels materials textuals d'Irene comportava uns costos econòmics massa feixucs per dur a terme una edició tradicional de tots aquests documents incorporats a l'Arxiu Municipal de Palafrugell. Aquesta mateixa institució ja n'havia publicat, el 1999, una selecció de fragments del primer volum (1861-1910), en l'esmentada edició a cura de Dolors Grau, però la ingent quantitat de pàgines dels divuit llibres de memòries era decididament inviable quant a despeses d'edició, producció i publicació en format paper.

Va ser aleshores quan l'Arxiu, per mitjà de la seva directora, M. Concepció Saurí, i la regidoria de Patrimoni van consensuar la possibilitat d'explorar una nova via oferta per les noves tecnologies. Una edició digital posava a l'abast d'un públic general o fins i tot acadèmic la integritat dels volums d'aquesta obra memorialística, a banda d'afavorir la recuperació ràpida de passatges, dates, fotografies o mots clau. En una primera fase de preparació, calia procedir a la transcripció de divuit quaderns de dietaris de més d'1.200.000 paraules (gairebé sis milions de caràcters informàtics), a banda de la tasca de recuperació, ordenació i transcripció de l'epistolari complet entre Rocas i Antoni M. Alcover durant els treballs lexicogràfics del *Diccionari de la Llengua Catalana* —posteriorment anomenat *Diccionari Català-Valencià-Balear*— en què l'autodidacta llofriuenca va col·laborar activament en qualitat de corresponsal empordanesa.³ En aquesta recuperació de materials addicionals va ser clau l'ajut de Maria Pilar Perea, compiladora i difusora dels materials del filòleg mallorquí, atès que les cartes d'Irene

3. Pep Vila (1997) va estudiar la correspondència adreçada a Irene Rocas per part de l'anomenat "apòstol de la llengua catalana", que al seu criteri "constitueix una de les mostres més completes [...] de l'epistolari d'Alcover". L'epistolari entre ambdós és una font prou interessant per a reconstruir la història del diccionari entre bastidors, de la relació entre el pare del projecte i el seu equip de corresponsals, que certament, i més en el cas d'Irene, va transcendir el vessant estrictament lexicogràfic.

Imatge 23

Aquest fragment és l'últim d'una llarga vida consagrada a l'escriptura.
La nota correspon al 28 de gener de 1947, una setmana abans de morir.

Autor: Xavier Pareras

Procedència: Arxiu Municipal de Palafrugell.

[Retorn menú imatges](#)

Detall de l'última pàgina del manuscrit

es troben a la Fundació Alcover de Palma. Així mateix, es va procedir a una primera fase de digitalització del no menys important fons fotogràfic de la família Bassa, una part del qual, prèviament seleccionat, il·lustra i enriqueix la versió 1.0 dels *Esplais de la meua llarga vida*, CD-Rom de les memòries d'Irene Rocas.

El disseny de l'edició del CD físic es va idear amb recursos propis i de forma casolana, a partir d'un menú interactiu en PDF que permetia accedir als diferents continguts de text i imatge, també organitzats sobre el mateix format. En una primera fase d'un any, durant el 2010, es va fer un tiratge de 500 exemplars de CD-Roms que els editors i col·laboradors van distribuir a diferents centres acadèmics i de documentació. Ja el 2011, l'Arxiu va publicar els materials en accés obert a la pàgina web de Publicacions de l'Ajuntament de Palafrugell. D'aquesta manera, les sinergies de l'Arxiu Municipal, la Unitat de Publicacions i la iniciativa privada van permetre fer un pas endavant en el compromís de suport a la recerca i la difusió del patrimoni arxivístic local. L'edició dels dietaris d'Irene Rocas s'integra, doncs, en una experi-

ència, per bé que no pas pionera ni singular,⁴ sí amb pocs precedents en el camp de la digitalització i difusió de la memorialística privada.

Pensem, amb ple convenciment, que els condicionants conjunturals obligaran a partir d'ara a cercar incessantment noves solucions per afrontar la tasca de difusió, i les noves tecnologies (internet, xarxes socials...) és clar que ens posen davant del nas una oportunitat propícia. Ara bé, és necessària una feina prèvia en què no pot faltar la cooperació interdisciplinària. Les institucions polítiques i acadèmiques, però també fins al més humil, però no per això menys abnegat, dels historiadors locals tenen la responsabilitat de treballar plegats per la causa. D'aquesta cooperació s'ha de retroalimentar l'eficàcia de l'arxiu com a espai de coneixement.

El balanç de resultats és sorprenentment positiu, i es visualitza tant en un elevat nombre d'accessos al document a través de la pàgina web, com també de consultes d'altres serveis i instruments de cerca de l'Arxiu.⁵ Un altre rèdit intangible és l'efecte crida amb vista a la captació (en modalitat de cessió o de digitalització) de fons patrimonials, avui encara un exercici, en paraules d'Albert Villaró, a mig camí "entre la diplomàcia i l'audàcia",⁶ vencent les reticències de molts propietaris que comproven la utilitat de la documentació que posseeixen a casa. Per altra banda, la difusió del patrimoni memorialístic com a estratègia de comunicació i de millora de qualitat forma part, així ho entenem, del diàleg imprescindible entre l'arxiu i la societat, plenament conscients que l'arxiu que comunica millor amb la societat acaba obtenint més recursos de l'administració.⁷ Són els arxius de titularitat pública i privada que custodien, localitzen i tracten fons històrics de procedència privada, arxius patrimonials, familiars i personals, que tenen al davant un repte de dimensions considerables però igualment atractiu: remar junts cap a un cens exhaustiu d'informació memorialística que permeti donar-li un valor d'actiu cultural de primer ordre en les estratègies de difusió arxivística.

4. En la reedició electrònica, contemporània a la nostra, del dietari del religiós Raimon Ferrer (1777-1821), el curador remarca l'exigència de "recuperar les fonts arxivístiques locals, nacionals i estrangeres encara poc treballades, així com l'edició d'aquelles obres fonamentals de l'època que necessiten reeditar-se per donar-les a conèixer als investigadors, als estudiosos i als ciutadans interessats". MOLINER PRADA, Antoni, *La Guerra del Francès a Catalunya segons el diari de Raimon Ferrer*, Servei de Publicacions de la UAB, Bellaterra, 2011, p. 56.

5. En dades de juny de 2012, el dietari d'Irene Rocas és l'aplicació més visitada de la secció Publicacions del lloc web de l'Ajuntament de Palafrugell.

6. VILLARÓ, Albert, "Arxius patrimonials pirinencs, la memòria oculta", *Arxius. Butlletí del Servei d'Arxius*, 29, primavera 2001, p. 3.

7. Vegeu-ne una reflexió més aprofundida a FONTANALS, Reis *et al.*, "La comunicació externa dels arxius catalans: per un feedback global", *Lligall*, 23, 2005, pp. 153-189.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, Antoni Maria i MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Moll, Palma de Mallorca, 2a ed., 1975-1977.
- ANGELATS, Rosa i VILA, Pep, *Refranys i dites populars de Llofriu, recollides per Irene Rocas*, Ajuntament de Palafrugell, Palafrugell, 1999.
- BAÑERAS PARRAMON, Josep, *Palafrugell i el seu entorn en el Diccionari Català-Valencià-Balear d'Alcover i Moll*, manuscrit inèdit, Arxiu Municipal de Palafrugell.
- BENET PARENTE, Ariadna, *Aproximació al parlar de Llofriu*, Fundació Llofriu, Llofriu, 2006.
- COMPTE i FREIXANET, Albert, "Vida rural a les terres marginals de l'Empordà, durant la primera meitat del segle XIX", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 26, 1993, pp. 177-230.
- GRAU i FERRANDO, Dolors, *Memòries d'Irene Rocas (1861-1910)*, Ajuntament de Palafrugell, Palafrugell, 1999.
- "De Llofriu a Buenos Aires. La presència empordanesa a Amèrica", *Revista de Girona*, 192, gener-febrer 1999, pp. 36-42.
- ROCAS i ROMAGUERA, Irene, *Esplais de la meua llarga vida* [Ed. de Jordi Curbet Hereu i Maria Pilar Perea], Aj. de Palafrugell-Diputació de Girona, Palafrugell, 2008. [http://palafrugell.cat/portal/DOCUMENTS/cd_irene_rocas/MENU%20A.pdf]
- VILA, Pep, "Lletres de mossèn A. M. Alcover i de F. B. Moll a Irene Rocas Romaguera, corresponsal de l'Obra del Diccionari a Llofriu", *Estudis sobre el Baix Empordà*, xvi, 1997, pp. 147-182.
- XARGAY i OLIVA, Xavier, *Escriptors a Palafrugell, o ruta planera per les seves vides, obres i miracles, de 1880 a 1936*, Col·lecció Quaderns de Palafrugell, Ajuntament de Palafrugell-Diputació de Girona, Palafrugell, 1999, pp. 99-102.

La correspondencia privada de la familia Arroyo-Clavijo: el ideario de las élites tinerfeñas del siglo XVIII

1. OBJETIVOS

El propósito principal de este trabajo es la dilucidación del código de valores esgrimido por los terratenientes y la burguesía agraria y comercial de Tenerife en la última centuria de la Edad Moderna. Mientras que familias como los Arroyo constituyeron un supuesto representativo de las colonias de comerciantes europeos asentados en el Archipiélago Canario durante el Antiguo Régimen —de origen irlandés, castellanizaron su apellido—, los Clavijo contaron entre sus miembros con destacados simpatizantes de la Ilustración, como el arcedianos José de Viera y Clavijo o el lanzaroteño José Clavijo y Fajardo —director del periódico madrileño *El Pensador*—. Ambos linajes entroncaron posteriormente a través de la vía del matrimonio. Hemos prestado especial atención a las relaciones familiares, las actividades intelectuales, las prácticas religiosas y las estrategias destinadas al mantenimiento del estatus social y económico; elementos fundamentales para el análisis de la mentalidad de los grupos dominantes de la Edad Moderna.

Nuestra principal fuente —imprescindible en esta pesquisa— ha venido constituida por la sección “Correspondencia” del Fondo privado “Arroyo Clavijo”, custodiado en el Archivo Histórico Provincial de Santa Cruz de Tenerife y recientemente catalogado. La mencionada sección se halla vinculada en su mayoría a los miembros de la familia Arroyo, que vivieron en Tenerife y en Gran Canaria durante la segunda mitad del siglo XVIII. Básicamente se halla integrada por cartas recibidas, borradores y copias de misivas enviadas. Menor entidad numérica tiene el conjunto de cartas pertenecientes a José Clavijo y Fajardo, relacionadas con las actividades

que desarrolló en el Real Gabinete de Historia Natural de Madrid y en otras instituciones culturales ubicadas en el continente.

El desarrollo económico y demográfico de Tenerife y el incremento de su dinamismo comercial en la referida centuria —en el que jugaron un papel destacado los irlandeses—, desembocaron en un notable desarrollo cultural en el seno de las minorías ilustradas de Tenerife, abiertas a las nuevas ideas que circulaban por el Occidente europeo. La afluencia de libros —muchos de ellos de manera clandestina, al estar incluidos en el *Índice* de libros prohibidos— había sido, en todo caso, una realidad durante los siglos XVI y XVII; época en la que habían destacado las diversas obras procedentes de Italia y de Flandes.¹

Bartolomé Tomás Arroyo y su hermano José Antonio Arroyo, autores de buena parte de las cartas que integran la sección, eran naturales del Puerto de La Orotava. Es fluida su correspondencia con Carlos Arroyo, con residencia en el citado puerto tinerfeño. En síntesis, la familia Arroyo destacó fundamentalmente en las actividades mercantiles y en el servicio a la Corona —como alcaldes pedáneos—, y algunos de sus miembros estuvieron vinculados al clero. Puesto que pertenecían a un estrato social intermedio, la vía sacerdotal constituyó, por su parte, una clara estrategia de ascenso social.²

2. MATERIALES Y METODOLOGÍA

La consulta de bibliografía de referencia, relativa a la difusión del pensamiento ilustrado por el continente europeo, la Monarquía Hispánica y el Archipiélago Canario ha sido una actividad prioritaria en nuestra investigación. Hemos partido de nuestros conocimientos previos del código ético imperante en las Islas en el Antiguo Régimen, derivados de la realización de nuestra tesis doctoral, que llevó por título *La Justicia Penal en Canarias en el Antiguo Régimen (siglos XVI-XVIII)*. Las denuncias y las testificaciones son, en este sentido, esclarecedoras de los valores vigentes en el citado período histórico.

En el examen de la correspondencia objeto de nuestro estudio, hemos realizado una subdivisión entre las epístolas vinculadas estrictamente a los cargos públicos desempeñados por los Arroyo y las redactadas en el contexto de las

1. PAZ SÁNCHEZ, Manuel y ALFONSO DA COSTA, Carlota, *La biblioteca olvidada (Los libros del convento franciscano de Garachico)*, Idea, Sta. Cruz de Tenerife-Las Palmas de Gran Canaria, 2010 pp. 13-17.

2. ARBELO GARCÍA, Adolfo Isidoro, *Correspondencia canario-americana: familia y redes sociales (siglos XVIII y XIX)*, Idea, Sta. Cruz de Tenerife-Las Palmas de Gran Canaria, 2011, pp. 123-127.

relaciones familiares y de los lazos de amistad, más ricas en información relativa a las mentalidades y sensibilidades en el marco de la vida privada. Es significativo el hecho de que buena parte de los alcaldes reales del Puerto de la Cruz pertenecieran a familias de la burguesía comercial de diversos orígenes europeos, tal y como se desprende de sus apellidos —en múltiples ocasiones, castellanizados—. Mencionemos, a modo de ilustrativo ejemplo, las designaciones de Tomás Cólogan (1774), Jorge Commins (1775, 1781, 1786), Bernardo Cólogan Valois (1780), Guillermo Mahony (1782, 1789), Guillermo Commins (1784), Miguel Clancey (1785), Diego Barry (1787) y Tomás Cólogan Valois (1798).³ Recordemos, en este sentido, las transformaciones del régimen de elecciones pedáneas impulsadas por Carlos III. La duración del cargo sería igual que la de los diputados y personeros, y los electores debían ser elegidos por los representantes de los vecinos de su jurisdicción y no, como hasta la fecha, por el corregidor y la oligarquía municipal. No es de extrañar que en el Puerto de la Cruz las primeras elecciones celebradas en virtud de la nueva normativa recayeran sobre los principales comerciantes, Nicolás y Cristóbal Blanco, Carlos Arroyo y Guillermo Commins.⁴ Nos hallamos en un período histórico en el que el desarrollo de las burguesías locales de origen agrario y mercantil ya es una realidad que contrasta con la hegemonía política y social de las antiguas familias dominantes de Tenerife. Desde 1706 el Puerto de la Cruz es el principal punto de embarque de los productos de la Isla, realidad paralela a la progresiva decadencia del puerto de Garachico.⁵ A principios del siglo XIX los comerciantes establecidos en el Puerto de la Cruz eran, además de los citados Cólogan, los Arroyo, los Mahony y los Commins, otras familias como los Blanco, O'Donovan, Lynch, Key, Barry, PowerCullen, O'Daly, Armstrong, Little y Pasley, amén de otras familias como los Nieves Ravelo, los Ventoso, los Romero y los Domínguez.⁶ En relación a los Arroyo y su ostentación del cargo de alcalde real durante las últimas décadas del siglo XVIII, debemos citar a Carlos Antonio de Arroyo en 1777 y Bartolomé Miguel de Arroyo en los años de 1792 y 1797. Su actividad pública fue plasmada en los *Anales del Puerto de la Cruz de La Orotava* redactados por José Agustín Álvarez Rixo (1796-1883).

3. ÁLVAREZ RIXO, José Agustín, *Anales del Puerto de la Cruz de La Orotava (1701-1872)*, Cabildo Insular-Ayuntamiento de Puerto de la Cruz, Sta. Cruz de Tenerife, 1994, p. 525.

4. *Idem*, p. 103.

5. NOREÑA SALTO, María Teresa, "Introducción" de ÁLVAREZ RIXO, José Agustín, *Op. Cit.*, pp. XI-XL.

6. *Idem*, p. 273.

3. RESULTADOS DE LA INVESTIGACIÓN

Desde la infancia, los miembros de las élites son educados en el respeto a la jerarquía interna familiar y a los preceptos católicos, tal y como reflejan las cartas escritas por los niños, cuya futura consagración a la vida religiosa, militar o comercial es determinada por los progenitores desde muy temprana edad.⁷ El pequeño Antonio Carlos Arroyo escribía a su padre —afincado en Tenerife—, tras su llegada a la ciudad de Las Palmas de Gran Canaria en 1770 para adquirir la formación de un futuro sacerdote. Contaba entonces con unos diez u once años. En sus cartas da también noticia de sus conocimientos en el canto y en el baile —adquiridos presumiblemente en la isla del Teide—, así como también alude a las buenas relaciones existentes entre las monjas bernardas de la pequeña ciudad y sus familiares de Gran Canaria.

El sacerdocio y la abogacía van a ser dos de las vías preferidas para la formación y el porvenir de los vástagos de la pequeña burguesía. No podemos obviar el hecho de que el innovador obispo Juan Bautista Cervera contó con el apoyo del cabildo catedralicio en la configuración del seminario conciliar en la década de los sesenta del siglo XVIII. La institución constituyó un importante foco de la ilustración en la ciudad de Las Palmas. Entre sus miembros, que se alejaban del monopolio de la escolástica y profundizaban en teología y en física experimental, se contaba Joaquín de Herrera de la Bárcena, el obispo Tavira —acusado de jansenista— y el obispo Verdugo. Estos miembros del clero contaron con la colaboración de los corregidores José Eguiluz y Vicente Cano y, sin lugar a dudas, fueron los protagonistas de la renovación educativa y teológica, de la promoción de obras de infraestructura urbana y de algunas iniciativas de corte social y económico. La información relativa a la formación teológica y filosófica impartida a los jóvenes aspirantes a la carrera sacerdotal es, a este respecto, muy valiosa. Asimismo, algunos componentes de la familia desarrollarán sus inquietudes intelectuales a través de composiciones

7. Un ejemplo significativo de estas epístolas infantiles es la siguiente, escrita por Antonio Carlos de Arroyo desde Las Palmas de Gran Canaria. En ella podemos observar las formalidades correspondientes a la correspondencia familiar de la época referida, así como múltiples rasgos de la dicción y las particularidades del habla vigente en el Archipiélago:

“Padre de mi corazón, resebí su carta con el gusto que vmd. no ynora por saber de su salud, porque ya tiempo a que no abía tenido noticia; yo estoi bueno, disfrutando los cariños de mis tías y tío. A mí me sienta bien [Gran] Canaria y estoy mui reformado, que la ropa que trage ninguna me sirbe. Mis tías me ysieron un bolante *para* yr a la escuela y ora me están asiendo unos calsones *para* la Cemana Sta. y capa; citado las menudencias, memorias de mis *señoras* primas, que no le an escrito por los *muchos* enbarasos; *muchas* memorias a mis tías y *que* an sentido mucho sus desasones; muchas memorias de María y que agradeesco mucho las medias. Tía Antonia ya se fue. Canaria y marzo a 30, de 1770. De su hijo, que siempre le está queriendo, Antonio Carlos Arroyo.”

poéticas propias, como pone de relieve una carta de Antonio Carlos Arroyo a su padre Carlos, fechada el 9 de septiembre de 1775 y escrita mientras estudiaba en el seminario. En ella da noticia de su envío a Tenerife de unos cuadernos de versos y composiciones suyas.

El citado obispo Juan Bautista Cervera —franciscano— reafirmó en sus constituciones del seminario el fin del monopolio de la escolástica, y concluyó la obra iniciada por sus antecesores ciento sesenta años antes. Asimismo, jugó un papel decisivo en la fundación de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Las Palmas. Si para la formación de los sacerdotes organizó las conferencias morales del clero en todas las parroquias, en el Seminario canario creó las cátedras de filosofía y teología.⁸ No es de extrañar que Carlos Antonio Arroyo, en una carta dirigida a Bernardo Valois en 1778 llamara la atención sobre el estudio en el seminario de las obras del filósofo francés Jean Baptiste Cochet —fallecido en París en 1771— y las del eclesiástico Jean-Baptiste Duhamel —muerto en 1706—. Mientras que el primero había sido rector de la Academia de París y había publicado tratados en el ámbito de disciplinas tan diversas como las matemáticas, la lógica, la metafísica o la física experimental, el segundo había sido el primer secretario de la Academia de Ciencias fundada por Colbert y asimismo publicó libros de teología, historia natural, matemáticas y física. Afirmaba Marcelino Menéndez Pelayo que los seminarios episcopales se habían establecido, en virtud del Concilio de Trento, para la formación moral de los aspirantes al sacerdocio, mientras que el estudio de las letras sagradas se efectuaba en las aulas universitarias y en los colegios de algunas órdenes religiosas. Por esta razón, el cultivo del saber en el seno de los seminarios españoles no había comenzado hasta el reinado de Carlos III, período histórico en que algunos prelados los organizaron como casas de estudios en enclaves urbanos como Barcelona, Vic, Murcia, Córdoba, Cuenca, Osma o Salamanca. En contraposición a las decadentes Universidades, los métodos y la disciplina pedagógica parecían adquirir un cariz totalmente renovador, hasta el punto de llegar a ser sospechosos de tendencias jansenistas. Sin embargo, esta tendencia quedó abortada por el plan de estudios de 1824, que reorganizó la enseñanza teológica con sentido netamente tomista.⁹ Si bien sólo ingresaban en el centro grancanario los isleños que podían costear sus estudios, fueron eliminadas las barreras de la procedencia de matrimonio legítimo y de limpieza de sangre. Dada su pugna con el Santo Oficio, algunos de sus más

8. CAZORLA LEÓN, Santiago y SÁNCHEZ RODRÍGUEZ, Julio, *Obispos de Canarias y Rubicón*, EYPASA, Madrid, 1997, pp. 320-321 y p. 346.

9. MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Historia de los heterodoxos españoles*, CSIC, Madrid, 1963, vol. I, p. 20.

importantes profesores fueron expulsados, como el agustino grancanario fray Antonio Raymond, o Antonio Torres, que se manifestaba con libertad sobre la infalibilidad papal, la superioridad de los Concilios o la enseñanza de las escuelas clásicas.

La formación de los lazos de amistad entre las diferentes familias de la burguesía agraria y comercial se ve incluso reflejada en las cartas vinculadas en puridad al ejercicio de los cargos. La expresión de los afectos bajo las fórmulas habituales en la época constituye el rasgo formal más frecuente. Las inquietudes y preocupaciones reflejadas por los miembros de la familia Arroyo obedecen fundamentalmente al mantenimiento del estatus económico, mientras que la crítica de costumbres no halla apenas manifestaciones. Sí observamos, en cambio, una continua mención a las enfermedades más habituales y a los remedios médicos más usuales entre los grupos acomodados. Las cartas que versaban sobre el fenómeno de la muerte no sólo estaban imbuidas de la necesaria resignación a la pérdida de los familiares —actitud circunscrita a la educación cristiana imperante en la época—, sino que atendía fundamentalmente a la actividad social y repercusiones económicas de los funerales, tal y como pone de relieve un conjunto de epístolas escritas entre 1772 y 1773 y relativas a los funerales de María Sánchez de la Fuente, esposa de Carlos Antonio Arroyo y fallecida el 22 de diciembre de 1772. La estrechez económica derivada de una larga enfermedad constituye, en este sentido, un motivo de preocupación entre los deudores y los familiares de la difunta. Esclarecedoras son, en este sentido, las líneas que Martín Sublete escribe al viudo el 8 de enero de 1773, en las que le comentaba que había tenido que auxiliar a la difunta con alimentos y ropa de cama mientras se hallaba enferma, período en el que ella había tenido también que vender sus alhajas para su propia manutención. Los gastos del entierro —que incluían el cajón (ataúd), el paño y cojines, la apertura y cierre de la sepultura, los recados, el alquiler de los hacheros y de las doce hachas, la tarima, el incienso y el muñidor— habían ascendido a cincuenta y un reales de plata.

El desencanto por el comportamiento de las amistades murmuradoras está presente en cartas como la escrita en 1797 por el portugués Francisco Caballero Sarmiento a Bartolomé Arroyo, manifestándole que no debe dar crédito a los rumores que aseguran que el remitente —hombre casado— mantiene una relación ilegítima con la esposa de un militar. Su actitud de defensa no impide que él mismo reconozca las malas costumbres y debilidades que ha tenido en días pasados:

Las obligaciones de mi estado, las virtudes de mi amada esposa, nadie las conoce y respecta más que yo, y sé darles el valor que merecen, por cuyo motivo, después de su llegada [a la Isla] he sabido reformarme de aquellas faltas que como hombre he tenido por algún tiempo durante su ausencia, de las que tan solamente a Dios debo dar cuenta, y no a vmd. ni al mundo (...).

Mención especial merecen las cartas remitidas a José Clavijo y Fajardo desde la Corte entre los años de 1763 y 1802, ya que están estrechamente vinculadas a la trayectoria intelectual y profesional del ilustre lanzaroteño. El personaje histórico inmortalizado —con rasgos muy negativos— por Goethe nació en la villa de Teguieste (Lanzarote) en 1726 y falleció en Madrid en 1806. Educado en el convento dominico de San Pedro Mártir (Las Palmas de Gran Canaria), desempeñó los cargos de oficial de la secretaría del Ministerio de Marina de Ceuta y de secretario de la Comandancia General en el Campo de San Roque, hasta ser nombrado en 1750 oficial de la Secretaría del Despacho Universal. En su trayectoria intelectual destacó su dirección del periódico *El Pensador*, del *Mercurio histórico y político*, así como la traducción de piezas teatrales francesas tras ser nombrado director de los Teatros Reales. En el exterior, ingresó en las academias de historia natural de Berlín y Copenhague.¹⁰

Del mes de febrero de 1763 es la carta firmada en El Pardo por Ricardo Wall, en la que se le notifica el nombramiento real de José Marcos Benito como archivero de la Secretaría de Estado y del despacho de Gracia y Justicia y que a él se le confiere la plaza de oficial del archivo de la misma secretaría. Muy relevante —para profundizar en la historia de la prensa española y en las iniciativas oficiales en la producción de publicaciones originales y tendentes a la mejora de la instrucción— es la carta firmada por el Marqués de Grimaldi en 1773. En ella informa de la cesión de Tomás de Iriarte en la dirección del *Mercurio* y se le confía a Clavijo y Fajardo la composición del periódico, que no habría de estar conformado únicamente por meras traducciones de noticias o artículos. Por el desempeño de esta actividad Grimaldi le prometía doce mil reales de vellón cada año, procedentes del producto de la *Gaceta* y del propio *Mercurio*.¹¹

10. RODRÍGUEZ ARROCHA, Belinda, “El ordenamiento jurídico español en la obra de Clavijo y Fajardo”, *XIII Jornadas de Estudios sobre Fuerteventura y Lanzarote*, Cabildo de Fuerteventura-Cabildo de Lanzarote, Puerto del Rosario, 2009, t. I, pp. 223-248.

11. “Como don Tomás de Yriarte, que tenía a su cargo la formación del *Mercurio*, ha representado no puede continuar en ella a causa de las ocupaciones de su empleo y de otras no menos graves, es indispensable dar aquella comisión a sujeto hábil e instruido que componga El *Mercurio* sin que decaiga del grado de mejoría que debe al mismo Yriarte; esto es, no traduciendo meramente, como antes, el de La Haya, sino componiéndole de varias gacetas, diarios y otros papeles periódicos, con método, gusto y elección juiciosa, en estilo limado y lenguaje castizo, y amenizándole con referir las ocurrencias y acaecimientos más curiosos del orbe, informar de los inventos de las artes y de quanto conduzca a la instrucción pública. Todos estos requisitos que hoy concurren en El *Mercurio*, al paso que le constituyen una obra no menos importante que difícil, principalmente por el término limitado y preciso en que debe escribirse y darse a luz, obligan a que (a lo menos en las actuales circunstancias) se señale mayor estipendio a la persona encargada de esta comisión; y habiendo yo determinado confiársela a vm, se lo participo para que se dedique a su desempeño, en inteligencia de que mientras corra con ella se le satisfarán anualmente doce mil reales de vellón, pagados del producto de La *Gaceta* y del mismo *Mercurio* por mesadas regulares, principiando desde primero del presente mes de febrero.

Corría el año de 1799 cuando Mariano Luis de Urquijo le notificaba que el monarca le había exonerado de la redacción del periódico, dada su avanzada edad y sus otras muchas ocupaciones. Le dejaba, no obstante, ocho mil reales de vellón —de los doce mil que disfrutaba— en consideración a sus méritos en la dirección de la publicación. Ese mismo año, no obstante, le comunicaba desde Aranjuez su nombramiento como “censor” único de los *Anales de Historia Natural*, publicación de iniciativa real cuya redacción había sido confiada a los científicos Cristiano Herrgen, Luis Proust, Domingo García Fernández y José Antonio Cabanilles. En ella debían dar noticia de los descubrimientos realizados en el extranjero y en España en el ámbito de la mineralogía, la química, la botánica y la historia natural.

En 1777 el marqués le notifica el nombramiento real como “formador” de índices de las colecciones y materiales custodiados en el Real Gabinete de Historia Natural; cargo subordinado al director de la institución cultural y dotado con ocho mil reales de vellón anuales y procedentes del producto de los dos periódicos mencionados. A su cargo tenía la redacción y edición del catálogo —incluyendo las impresiones revisadas— y la correspondencia seguida por el director sobre los asuntos del mismo gabinete. Su nombramiento como vicedirector —pagados con ocho mil reales más de sueldo al año—, a las órdenes del director Eugenio Izquierdo le fue, a su vez, comunicado por carta firmada por el conde de Floridablanca el 24 de mayo de 1786. Izquierdo fue finalmente relevado de su cargo a favor de Clavijo por una real orden de 1800. No obstante, el primero fue restituido en 1802, supuestamente en razón de la avanzada edad del erudito canario, que fue retirado y compensado con el sueldo y honores del director.

4. DEBATE

El elemento de discusión derivado del análisis del ideario de las élites insulares del período cronológico analizado estriba sobre los elementos de similitud y diferenciación entre los terratenientes y la burguesía agraria y comercial. Las hipótesis planteadas desde la perspectiva de la historia social han incidido en la mayor permeabilidad de la burguesía comercial a las ideas procedentes de países como Inglaterra o Francia, expresadas en las obras filosóficas adquiridas en las localidades

Participó todo a vm, bien seguro de que evaqué este nuevo encargo con el particular esmero y acierto que quantos le he cometido.

Dios guarde a vm. muchos años como deseo. El Pardo, a 9 de febrero de 1773.

[Rúbrica:] El Marqués de Grimaldi.”

portuarias. Los viajes emprendidos por varios miembros de este colectivo social por el continente europeo facilitarían aún más la paulatina penetración del pensamiento ilustrado en los sectores acomodados del Archipiélago. Sin embargo, observamos que una parte importante de los simpatizantes de varios postulados ilustrados pertenecían a los estamentos eclesiástico y nobiliario. Las reformas planteadas en sus escritos y tertulias no obedecían, en absoluto, a la transformación profunda de la organización social. En líneas generales y hasta la década de los setenta, el siglo XVIII en las Islas Canarias vino caracterizado por la decadencia social y económica y la pervivencia de los valores religiosos tradicionales. Sin embargo, el último tercio de la misma centuria presenta ya una serie de cambios de mentalidad en los grupos sociales que ostentaron el poder. La susodicha crisis vino caracterizada por factores como la pérdida del mercado vitícola, los períodos de malas cosechas, epidemias y hambre, la conflictividad social y la emigración a Indias. Los ideales ilustrados llegaron fundamentalmente cuando se restablecían las operaciones mercantiles tras la finalización de los conflictos bélicos en Europa. En este sentido, Santa Cruz de Tenerife se convirtió en el centro económico de las islas merced a su canalización del tráfico comercial a nivel nacional e internacional. Recordemos, en este sentido, la traslación de la sede de la capitanía general desde La Laguna a la ciudad portuaria en 1763. Los barcos procedentes de Inglaterra y Francia aportaban, entre otros productos culturales, libros en los que se hallaba presente el pensamiento ilustrado y que fueron prohibidos por la Inquisición. Los principales demandantes de estas publicaciones eran las familias que controlaban el mercado exterior y que participaban con frecuencia en el comercio de los vinos que, obviamente, no pudo ser frenado por el Santo Oficio, ya que ello hubiera mermado las rentas de la corona. Las nuevas ideas constituyeron la base para la formación de una generación de intelectuales, religiosos o laicos, como el arcediano ilustrado José Viera y Clavijo, Cristóbal del Hoyo Solórzano —vizconde del Buen Paso y marqués de San Andrés, formado en Francia e Inglaterra—, Juan y Tomás de Iriarte, José Clavijo y Fajardo, el obispo Tavira, etc. Las publicaciones en cuestión se custodiaban en las bibliotecas de las familias pertenecientes a la nobleza y burguesía, si bien otras pertenecían a las diversas órdenes religiosas asentadas en el Archipiélago, como la de los dominicos y agustinos en La Laguna. La Real Sociedad Económica de Amigos del País de Tenerife logró recuperar, por otra parte, la biblioteca incautada por el tribunal inquisitorial al marqués de Villanueva del Prado. En el ámbito de las tertulias de la década de los sesenta del siglo —desarrolladas en los enclaves tinerfeños de La Laguna y del Puerto de la Cruz— se difundían las ideas ilustradas y se proponían innovaciones de tipo consuetudinario, educativo y científico, sin que ello implicara el propósito de plantear reformas sociales. Este hecho no obstó a que contaran con la oposición

de los sectores más reaccionarios de la oligarquía insular. Viera, en este sentido, expuso en su *Catecismo de Don Fulano* el programa ideológico del catolicismo ilustrado, tendente a la cristianización de la filosofía racionalista. Finalmente, la fundación de las Sociedades Económicas de Amigos del País en la década de los setenta, fomentó la discusión sobre las mejoras educativas y económicas. Mientras que en Las Palmas la mayoría de sus socios pertenecían al clero, en La Laguna sus miembros eran mayoritariamente acaudalados propietarios. Las pequeñas publicaciones educativas y la prensa manuscrita e impresa en la segunda mitad del siglo constituyeron asimismo vehículos del pensamiento de los grupos ilustrados, destacando, en este sentido, publicaciones como *Papel Hebdomadario* y *el Síndico Personero General*, fundados por el citado Viera y Clavijo. Precisamente en la segunda publicación propuso la creación de un seminario en matemáticas, geometría, música, astronomía y geografía, amén de la introducción del catecismo del cardenal André de Fleury, traducido en 1718. La publicación de fundador anónimo, titulada *Correo de Canaria* (1762), era de inspiración claramente anglófila, en la medida en que proponía la imitación de su pluralismo político y su política económica liberal. El primer periódico impreso conocido en la imprenta adquirida por la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Tenerife fue el *Seminario Misceláneo Enciclopédico Elemental*. Fundado en 1781 y dirigido por el ingeniero militar Amat de Tortosa, contenía selecciones de noticias científicas y literarias de carácter racional y destinadas a la minoría ilustrada.¹²

En la segunda mitad del siglo XVIII las ideas ilustradas se difunden en el ámbito del clero secular y en el de los hacendados y comerciantes, si bien es cierto que en las décadas anteriores se había apreciado un interés por la renovación ideológica por parte de algunos agustinos y algunas relevantes personalidades isleñas como los Álvarez de Abreu, Juan de Iriarte, Domingo Madan y Cristóbal del Hoyo Solórzano. La burguesía comercial accedía más fácilmente que la oligarquía agraria a las lecturas británicas, como los Blanco —el apellido White castellanizado— o el comerciante Diego Barry, que lograron adquirir libros prohibidos por el Santo Oficio. El canónigo de la catedral canaria, Agustín Ricardo Madan, adquirió asimismo varios libros de autores holandeses y flamencos. Otra biblioteca importante de las postrimerías del siglo XVIII en el Archipiélago fue la del propio marqués de Villanueva del Prado, Alonso de Nava y Grimón. Conocedor de la cultura y la lengua francesa, quedó retratado por el clérigo naturalista e historiador André Pierre Ledru en su obra *Viaje*

12. GONZÁLEZ CHÁVEZ, Carmen Milagros, “Canarias en el Setecientos: perspectiva histórica”, en CALERO RUIZ, Clementina, CASTRO BRUNETTO, Carlos Javier y GONZÁLEZ CHÁVEZ, Carmen Milagros, *Luces y sombras en el siglo ilustrado. La cultura canaria del setecientos*, Viceconsejería de Cultura y Deportes del Gobierno de Canarias, Sta. Cruz de Tenerife-Las Palmas de Gran Canaria, 2009, pp. 17-30.

a las islas de Tenerife, Trinidad, Saint Thomas, Santa Cruz y Puerto Rico, impresa en París en 1810.

No obstante, podemos afirmar sin ambages que la correspondencia privada de los Arroyo contiene preferentemente alusiones a la cotidianidad económica y religiosa, en detrimento de las reflexiones alusivas a las transformaciones ideológicas y culturales que se estaban gestando en el seno de la burguesía y de la terratenencia tinerfeña.

5. CONCLUSIONES

En el corpus epistolar de la familia Arroyo predominan fundamentalmente las manifestaciones relativas a los intereses patrimoniales y al desenvolvimiento de los lazos familiares, puestos de relieve en los mensajes relativos a los procesos judiciales civiles y a las actividades comerciales. Las alusiones a la oportuna celebración de ciertos enlaces matrimoniales responderían, asimismo, a estrategias de índole social y económica.

Si bien es cierto que el pensamiento católico constituye desde la infancia un pilar fundamental del ideario de los autores de las cartas, es patente la prudencia que guardan en el enjuiciamiento moral de las frecuentes actitudes heterodoxas adoptadas por otros miembros de la oligarquía insular. Salvo contadas excepciones, no emiten ningún juicio de valor sobre comportamientos tales como la usura o el adulterio. Las críticas negativas son dirigidas preferentemente hacia familiares que vulneran la jerarquía interna de la stirpe o la armonía de los vínculos familiares.

La importación de obras literarias, científicas y filosóficas redactadas en países de la Europa Occidental es una realidad palpable, a juzgar por las numerosas alusiones contenidas en las misivas. Esta afirmación no es óbice para que, en el entorno de la minoría ilustrada, subsista la lectura de la Historia Sagrada y de clásicos latinos como las obras de Cicerón. En relación a las enseñanzas filosóficas impartidas en Las Palmas a los seminaristas, destacan las lecturas de los franceses Cochet y Duhamel. Sin lugar a dudas el Seminario Conciliar de Las Palmas constituyó el centro de difusión del catolicismo ilustrado. En sus dependencias adquiere una importancia significativa el impulso de la física experimental y de la historia eclesiástica. Esta última, como medio para desterrar los abusos y situaciones que derivaban del desconocimiento de la historia de la Iglesia. Pese a la persecución inquisitorial, los rectores del seminario continuarán insistiendo en la lectura de los católicos ilustrados como Van Spen o Fleury.¹³

13. *Idem*, pp. 26-92.

BIBLIOGRAFÍA

- ÁLVAREZ RIXO, José Agustín, *Anales del Puerto de la Cruz de La Orotava (1701-1872)*, Cabildo Insular-Ayuntamiento de Puerto de la Cruz, Sta. Cruz de Tenerife, 1994.
- ARBELO GARCÍA, Adolfo Isidoro, *Correspondencia canario-americana: familia y redes sociales (siglos XVIII y XIX)*, Idea, Sta. Cruz de Tenerife-Las Palmas de Gran Canaria, 2011.
- *La burguesía agraria del Valle de La Orotava (1750-1823)*, Idea, Sta. Cruz de Tenerife-Las Palmas de Gran Canaria, 2005.
- CALERO RUIZ, Clementina, CASTRO BRUNETTO, Carlos Javier y GONZÁLEZ CHÁVEZ, Carmen Milagros, *Luces y sombras en el siglo ilustrado. La cultura canaria del setecientos*, Viceconsejería de Cultura y Deportes del Gobierno de Canarias, Sta. Cruz de Tenerife-Las Palmas de Gran Canaria, 2009.
- CAZORLA LEÓN, Santiago y SÁNCHEZ RODRÍGUEZ, Julio, *Obispos de Canarias y Rubicón*, EYPASA, Madrid, 1997.
- HERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Manuel, *La ilustración canaria y los viajeros científicos europeos (1700-1830)*, Idea, Sta. Cruz de Tenerife-Las Palmas de Gran Canaria, 2006.
- LUXÁN MELÉNDEZ, Santiago y HERNÁNDEZ SOCORRO, María de los Reyes, *El mundo del libro en Canarias*, Cabildo Insular, Las Palmas de Gran Canaria, 2005.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Historia de los heterodoxos españoles*, CSIC, Madrid, 1963, vol. I.
- PAZ SÁNCHEZ, Manuel y ALFONSO DA COSTA, Carlota, *La biblioteca olvidada (Los libros del convento franciscano de Garachico)*, Idea, Sta. Cruz de Tenerife-Las Palmas de Gran Canaria, 2010.
- RODRÍGUEZ ARROCHA, Belinda, “El ordenamiento jurídico español en la obra de Clavijo y Fajardo”, *XIII Jornadas de Estudios sobre Fuerteventura y Lanzarote*, Cabildo de Fuerteventura-Cabildo de Lanzarote, Puerto del Rosario, 2009, t. I, pp. 223-248.

Perpetuació del passat al convent de Santa Clara de Perpinyà a través del seu llibre de memòries (1549–1842)¹

Als territoris de parla catalana, les diverses contribucions dedicades a catalogar i a estudiar els textos femenins d'època moderna han revelat una important producció gestada majoritàriament a l'àmbit conventual.² Foren les religioses les que, afavorides pels espais de llibertat que els va concedir el claustre, van deixar escrites més obres de diferents gèneres: fonamentalment van escriure autobiografies per encàrrec però també biografies, cròniques conventuals, epístoles, literatura mística i, fins i tot, poesia.³ Amb tot, la dispersió documental i la problemàtica d'accés a aquests materials escrits per dones de l'edat moderna, molts d'ells encara manuscrits i custodiats pels arxius dels mateixos convents femenins de clausura on van ser creats, ha propiciat que aquest camp d'estudi siga encara una senda poc transitada. Un d'aquests tresors inèdits pertanyent a un arxiu monàstic és el llibre de memòries de l'antic convent de Santa Clara de la Passió de Perpinyà. Aquest manuscrit, conservat avui a l'arxiu del mateix convent i del qual hi ha una còpia microfilmada als ADPO de Perpinyà,⁴

1. El present treball d'investigació s'emmarca dins d'un estudi doctoral en curs que té com a eix central la literatura femenina en el seu conjunt a l'àmbit català durant l'edat moderna, centrat especialment en el gènere poètic. S'inscriu en el projecte d'investigació finançat pel MICINN "La literatura catalana del Renacimiento y el Barroco en el contexto europeo. Edición de textos". He d'agraciar a Laia Miralles i Pep Vila la cessió del document.

2. REDER, Marion, "Las voces silenciosas de los claustros de clausura", *Cuadernos de Historia Moderna*, 25, 2000, p. 279-338.

3. MIRALLES, Eulàlia i ZARAGOZA, Verònica, "Écrits féminins catalans. Bilan et perspectives", *Clio*, 35/1, 2012, pp. 177-190, i AHUMADA, Eulàlia d', "L'escriptura mística femenina. Les autobiografies per encàrrec (s. XVI-XVII)", *Poblet*, 16, 2008, pp. 48-51.

4. Archives Départementales des Pyrénées-Orientales de Perpinyà (ADPO) 1Mi 133, 32 x 22.8 cm, 158 ff. VILA, Pep (HUGUES, Hélène), "Bibliografia de la llengua i literatura catalanes al Rosselló: 1, la llengua",

ha estat revisat i extractat fragmentàriament per tots els que s'han aproximat a confeccionar una història de la comunitat. Amb tot, com s'esdevé amb la majoria de documentació generada als convents femenins s'ha fet servir només com a crònica.⁵ Però és evident que el manuscrit mereix ser posat al centre mateix de la investigació com a aportació escrita femenina a la història de la cultura i la literatura catalana de l'edat moderna, ja que ofereix grans possibilitats d'estudi.⁶

1. EL LLIBRE DE MEMÒRIES COM A JACIMENT I VEHICLE DE RECORD

Per situar el llibre de memòries en el seu context, és necessari proporcionar algunes notes prèvies que ens permeten emmarcar-lo en unes coordenades temporals i espacials. Les religioses clarisses es van establir a la ciutat de Perpinyà pels volts de 1271 i hi van tenir diversos emplaçaments: instal·lades inicialment extramurs, al pont de Santa Florentina, després d'una època de vulnerabilitat i dispersions al segle xv, davant l'amenaça d'ocupació del rei de França al Rosselló, el convent fou ubicat intramurs. Hi va seguir la fundació d'un nou convent a fora de les muralles anomenat de la Passió vella, que havia estat abandonat per religiosos observants. Posteriorment, la comunitat de clarisses, que havia experimentat una reforma eclesiàstica a finals del segle xv de la mà de religioses coletines procedents del convent de Lézignan,⁷ es va instal·lar en un tercer monestir, anomenat “la Palmera”, situat extramurs, en la parròquia de Sant Jaume, a prop de l'antiga porta de Canet. D'aquest monestir, en foren evacuades novament el 1542 davant els perills d'ocupació francesa, per ordre de l'emperador Carles V qui, amb la intervenció de Francesc de Borja, va construir-ne un de nou a l'interior de la ciutat. La primera pedra d'aquest nou edifici fou posada el 1548 i la comunitat s'hi va instal·lar definitivament el 1550; a partir

Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, 32, 1993, pp. 267-370, i SIMON, Antoni i VILA, Pep, *Cròniques del Rosselló: segles XVI-XVII*, Curial, Barcelona, 1998, pp. 17-18.

5. CORTADE, Eugène, “Una crònica inèdita de gran interès”, *Revista Catalana*, 17, 1973, pp. 28-31, i “Una crònica inèdita de gran interès (Continuació)”, *Revista Catalana*, 20, 1973, pp. 13-19.

6. Nieves Baranda reclama la necessitat de centrar l'anàlisi en aquests materials historiogràfics com a “construcciones retóricas, productos immanentes que son fruto de una autoría o autorías precisas y que, por lo tanto, reflejan una voluntad de escritura, una perspectiva del mundo, una intencionalidad y una vocación de transmitir a sus lectores un mensaje concreto” (“Fundación y memoria en las capuchinas españolas de la Edad Moderna”, dins ZARRI, Gabriella i BARANDA, Nieves (ed.), *Memoria e comunità femminili: Spagna e Italia, secc. XV-XVII — Memoria y comunidades femeninas. España e Italia, siglos XV-XVII*, Firenze University Press, Florència, 2011, p. 170).

7. La reforma coletina fou introduïda en primer lloc al convent de Gandia, i estesa després a Girona (1488), Pedralbes (1496), Castelló d'Empúries (1505), i d'aquests, a Perpinyà, Santa Isabel de Barcelona, Montblanc i Tarragona. Vegeu SANAHER, Pere, *Historia de la Seráfica provincia de Cataluña*, Editorial Seráfica, Barcelona, 1959, pp. 802-804. NE: Lézignan és, en occità, Lesinhan (de las Corbières).

d'aquests moments, el monestir va rebre el nom de convent reial de Santa Clara de la Passió, en honor a l'antic emplaçament, i en aquest edifici van viure les religioses fins al següent i definitiu trasllat, posterior a la Revolució, ja al segle XIX, quan el convent fou convertit en presó civil (1805-1986). Aleshores, les religioses es van traslladar al barri de Vernet on encara resideixen en l'actualitat.⁸

El llibre de memòries del convent de Santa Clara, en la coberta del qual es llegeix *Llibre de memòries de algunas cosas notables contingudes en lo conven jubilar de Perpinyà*, va ser ordenat i iniciat a l'agost de 1614 per l'escrivana de la comunitat, sor Jerònima Palau, tal com consta al primer foli.⁹ A la seva mort, el 1621, el manuscrit fou reprès per altres religioses de la comunitat, que van continuar anònimament la tasca d'escriptura. I és que a diferència de les autobiografies que van proliferar a la Península Ibèrica durant aquest període, elaborades per religioses de manera individual i que responen a altres motivacions,¹⁰ en els llibres de memòries conventuals l'escriptura respon a un projecte col·lectiu de fixació de la memòria en què no hi ha consciència d'autoria individualitzada sinó que hi trobem una identitat plural del subjecte de l'enunciació. Aquesta identificació col·lectiva es materialitza al text través del recurs de la veu enunciadora en primera persona plural, referida a la comunitat.¹¹

Les noves disposicions emanades del Concili de Trento obligaven les institucions eclesiàstiques a tenir un control sobre el patrimoni arxivístic i va ser en l'escrivana (càrrec exercit de vegades en paral·lel al d'arxivera) en qui requeria generalment la comesa de l'escriptura.¹² En aquest sentit, és interessant d'apuntar l'analogia existent

8. Sobre aquest convent, vegeu HERNÁNDEZ, Laurent, "Les clarisses de Perpinyà: de la fundació primitiva al convent Reial de Carles Quint (1271-1548)", dins *Mère Anna Maria Antigo et les Clarisses de Perpignan: du XVIIIe siècle à nos jours = Mare Anna Maria Antigó i les Clarisses de Perpinyà: des del segle XVII fins ara*, Ajuntament de Perpinyà (Direction de l'action culturelle de la ville de Perpignan), Perpinyà, 2002, pp. 18-19; CORTADE, Eugène, "Le monastère royal de Sainte Claire de la Passion", *Revue Conflent*, 83, 1976, pp. 277-305.

9. Segons el llibre de memòries, la religiosa, natural de Perpinyà, residia al cenobi des de 1593 i hi va professar el 1596 (f. 32r).

10. Vegeu WEBER, Alison, "Autobiografías por mandato: ¿ego-documentos o textos sociales?", *Cultura Escrita & Sociedad*, 1, 2005, pp. 116-119.

11. EVANGELISTI, Silvia, "Memoria di antichi madri. I generi della storiografia monastica femminile in Italia (secc. XV-XVIII)", dins SEGURA GRAIÑO, Cristina (ed.), *La voz del silencio, I: Fuentes directas para la historia de las mujeres (siglos VIII-XVIII)*, Asociación Cultural Al-Mudayna, Madrid, 1992, p. 235.

12. REY CASTELAO, Ofelia, "Las instituciones monásticas femeninas, ¿centros de producción?", *Manuscrits*, 27, 2009, p. 74. En tot el manuscrit trobem una sola referència a la necessitat de conèixer rudiments de lectura per part de les religioses de la comunitat, com consigna la nota següent: "31 de maig, entra en religió Maria Teresa Roig, viuda, i sor Tecla Cotoner, donzella [...] Entra dita Sor Maria Teresa Roig de edat de 45 anys, se féu portar un breu de Roma per no poder aprendre de llegir" (f. 44v). Pel que fa als usos de l'escriptura per part de les clarisses, l'orde que avui ens ocupa, vegeu: TRIVIÑO, María Victoria, *Escritoras clarisas españolas. Antología*, BAC, Madrid, 1992; "Escritoras franciscanas hispanas", dins GRAÑA CID, María del Mar (ed.), *El franciscanismo en la Península Ibérica*.

entre aquests llibres conventuals i els llibres de família, tant des del punt de vista estructural com pel que fa a les motivacions d'escriptura: de la mateixa manera que generalment són els caps de família els encarregats d'establir la memòria i la identitat familiar que es traspassa d'una generació a una altra per via masculina, en el cas d'aquestes memòries conventuals podem suposar que recullen la memòria històrica col·lectiva d'una mateixa família, en aquest cas espiritual, perquè totes les integrants de la comunitat puguen reconèixer el passat de la institució com un patrimoni escrit que els pertany i que els ha estat llegat per les seves companyes.

Així és com, a través d'escriptures successives efectuades per religioses de diverses generacions,¹³ el document esdevé crònica o testimoni de la presència de la comunitat de clarisses a Perpinyà durant més de tres-cents anys, atès que el testimoni recull notícies des de 1549 fins arribar al segle XIX; concretament, la darrera anotació fa referència al 1842. Després d'una interrupció amb l'arribada de la Revolució Francesa, en restablir-se la clausura, trobem encara registres i modificacions en les anotacions, relacionades amb l'organització del contingut (amb lletra del segle XIX, hi ha resums, apunts de l'abadessa del moment, transcripció dels documents d'arxiu, papers intercalats... que demostren una revisió posterior del document).

Pel que fa a la llengua vehicular del manuscrit, el llibre de memòries està escrit en català, llengua materna de les religioses, però en el transcurs dels anys, s'hi van introduint gal·licismes (*madamosela*, *monsieur*, *madama*) fins que s'hi acaba imposant el francès, a partir de la Revolució Francesa.¹⁴ En aquest sentit, el document constitueix un testimoni d'una importància cabdal pel que fa a la pervivència de la llengua catalana al llarg dels segles, així com el procés de substitució cultural i lingüística experimentat al segle XVIII al Rosselló,¹⁵ en uns segles de transformacions geopolítiques crucials com a conseqüència de l'annexió a la Corona Francesa, arran del Tractat dels Pirineus (1659), en què les clarisses de Perpinyà van tenir un especial protagonisme.

El manuscrit recull al primer foli la invocació per la qual les religioses regeixen la seva escriptura i hi trobem una declaració d'intencions:

Balance y perspectivas. Actas del I Congreso Internacional. Madrid, 22-27 de septiembre de 2003, GBG Editora, Barcelona, 2005, pp. 101-124; i ABAD PÉREZ, OFM, Antolín, "Las clarisas y sus escritos", *Verdad y Vida*, 52, 1994, pp. 527-581.

13. Gràcies a una llista de les religioses del convent, proporcionada en un registre, sabem que al 1713, sor Bonaventura Garrius n'era aleshores "scribana".

14. La darrera anotació en català al·ludeix al 1787.

15. IGLÉSIA, Narcís, "Notes sobre llengua i Església al Rosselló (segles XVI-XVIII)", *Estudi General*, 22, 2002, pp. 89-102.

En nom de Déu omnipotent, de la puríssima Verge Maria, de nostre pare sant Francesch y de nostra mara santa Clara, comença lo present llibre intitulat *Memorial de algunas cosas notables en lo temps passat contingudes y també ara de present y per lo sdevenidor en aquest nostre Monestir de Santa Clara de la Passió en la present vila fundat y fet per la magestat de l'emperador Carlos quint*.

Tal com podem interpretar d'aquestes paraules, el dit *memorial* havia de deixar constància dels fets notables de la comunitat, passats i presents; així, a través de les recurrents al·lusions al mot “memòria” i amb les expressions usals en aquests llibres de record: “Sie per memoria...”, “Siga per memòria a las monjas d'est convent com en lo any...” (f. 20), “Advertescan las religiosas que vui són y avant seran...” (f. 69), constatem que es tracta d'una obra de consum conventual intern.¹⁶ Efectivament, les destinatàries del llibre són les mateixes religioses de la comunitat (presents i futures) que podran accedir i reconstruir un passat que no han viscut però que obligatòriament han de conèixer i valorar com a propi. L'escriptura, doncs, és projectada com una ferramenta indispensable per a la fixació i preservació d'una memòria grupal per a la posteritat; una idea de perdurabilitat que remarcava l'historiador Antoni Simon en definir les motivacions d'obra memorialística amb caràcter institucional:

el seu sentit i la seva motivació van estretament lligats a una consciència que la vida de la institució té una rellevància històrica i que l'escrit que reflecteix el seu bategar diari serà un testimoniatge fonamental de la seva memòria, de la seva permanència en el temps; un instrument, en definitiva, que permetrà ampliar la frontera de l'efímera temporalitat.¹⁷

Així doncs, en la mesura que el llibre de memòries de les clarisses de Perpinyà és creat amb aquest propòsit palés d'establir una memòria d'abast plurisecular i d'“ampliar la frontera de l'efímera temporalitat”, en el moment de gestació, sor Jerònima Palau ja hi va preestablir un índex que les religioses que l'emprenguessen haurien de seguir. Aquest esquema és el que dota d'una certa unitat l'obra, en el seu origen heterogènia, i és el següent:

1. Electió de generals y provincials fol.2
2. Electió de abadessa fol. ...16
3. Entrades de religiosas fol. ...30
4. Impositions de sensals fol. ...50
5. Memòries notables fol. ...70

16. Es fa menció d'aquest llegat manuscrit que circulava en l'àmbit conventual a CÁTEDRA, Pedro M. i ROJO, Anastasio, *Bibliotecas y lecturas de mujeres, siglo XVI*, Instituto de Historia del Libro y de la Lectura, Salamanca, 2004, p. 115.

17. SIMON I TARRÉS, Antoni, “Un dietari institucional fins ara ignorat. El dietari del Reial Consell Criminal”, *Manuscrits*, 23, 2005, p. 99.

Com observem, la primera part va adreçada a l'elecció de generals i provincials de l'orde franciscà i abasta els anys 1612-1644; la segona, registra l'elecció d'abadesses durant els anys 1611-1662; el tercer apartat recull les entrades de religioses des de 1549 fins al 1842. Es tracta de registres breus i estereotipats, necessaris sobretot arran de les disposicions tridentines,¹⁸ i que proporcionen dades valuoses des del punt de vista sociològic: nom seglar de les religioses, informació sobre els progenitors —procedència geogràfica i professió, que majoritàriament es correspon a les elits del Rosselló— així com la data de defunció.¹⁹ A partir d'un moment determinat (any 1588) s'estipula per primer cop la imposició del dot i els registres de les entrades de les religioses incorporen la quantitat aportada en la professió; es correspon, per tant, al que havia estat projectat a l'índex per sor Jerònima com a 4t apartat amb el títol de "Impositions de sensals".

Només en recomptades ocasions el discurs marcadament breu i esquemàtic que segueixen aquests llibres de caràcter institucional, és reemplaçat aquí per una narració més extensa; com quan se'ns descriu l'entrada d'una religiosa a través d'una història més o menys novel·lesca, com el cas de sor Carriona, una menorquina que va ser raptada pels moros i, en ser rescatada, va ser duta al convent de Santa Clara (1566), o el cas de sor Teresa Bori i Balaguer que va entrar al convent contra la voluntat dels seus pares i es va quedar al convent gràcies al paper interventor del bisbe i del Consell Sobirà.

Fet i fet, en general l'esquema esmentat és seguit per totes les mans que assumeixen la tasca d'escriptura de les memòries, malgrat que hi ha algunes breus variacions, com ara unes notes intercalades entre la segona i la tercera secció referides a esdeveniments del segle XVIII, que agrupades sota el títol genèric de "Notes" relaten informacions de naturalesa diversa, i d'allò més interessants, procedents sobretot d'extramurs: fonamentalment rogatives fetes a la ciutat amb les relíquies del sant patró local Galderic, al qual demanen la intercessió per a la pluja; fins la

18. En relació amb els llibres de memòries conventuals femenins conservats a Roma, l'estudiosa Marina Caffiero explica que al Concili de Trento es va estipular l'obligació sobre les comunitats monàstiques de confeccionar no només llibres de comptes sinó també llibres de registre de professions i d'òbits. Vegeu: "Le scrittura della memoria femminile a Roma in età moderna: la produzione monastica", dins CIAPPELLI, Giovanni (ed.), *Memoria, famiglia, identità tra Italia e Europa nell'età moderna*, Il Mulino, Bologna, 2009, pp. 235-268.

19. Respecte als tres primers apartats, tal com podem trobar en qualsevol crònica conventual, responen als registres sistemàtics institucionals dedicats a les eleccions dels càrrecs, així com les professions i els òbits de les religioses. En aquest cas, trobem en un sol llibre la informació que molts cops trobem dispersa en diversos llibres, com ara el llibre de professions, el llibre d'òbits, el llibre d'eleccions de les abadesses (que també trobem manuscrit a l'arxiu del monestir amb el títol *Llibre de elections de abadessa y demás càrrechs del convent real de Santa Clara de la vila de Perpinyà*) o els llibres econòmics.

narració de la mort del bisbe d'Elna, Jean Hervieu Basan de Flamenville (1721); tot passant per un registre de caràcter nacional, com fou la famosa bancarrota de Law (1720), originada com a conseqüència de l'emissió i circulació dels bitllets de crèdit durant la regència del duc d'Orleans i que va afectar terriblement les finances de la comunitat.²⁰

Si centrem la nostra mirada detingudament sobre aquests primers apartats podem retenir detalls relacionats amb el món privat i usualment intransitat de la clausura, que ens revelen aspectes interessants d'aquest espai de convivència femenina: coneixem, entre moltes altres qüestions, quan es dona l'entrada de la primera llega (1612) o l'obligatorietat del temps de provació a partir del 1692, perquè es conegué “las aspresas de la religió”, cosa que s'estableix “per todas las esdevenidors”. En aquest sentit, el present llibre de memòries aconsegueix una funció exemplar en la mesura que és a través d'ell que la comunitat fixa i fa saber a les religioses venidores, deliberacions referides a les circumstàncies de professió, el dot... Tot amb tot, també s'ha de dir que, en general, el document manca d'informacions relacionades amb l'aspecte litúrgic; cosa que es pot explicar pel fet que la comunitat ja comptava amb altres materials pertinents, com ara un cerimonial, que al costat de la regla i les constitucions monàstiques, es conservaven a l'arxiu monàstic a disposició de les religioses.²¹

Finalment, és en la darrera part del manuscrit, intitulada “Memòries notables”, on trobem informació més diversa, derivada no només de les necessitats quotidianes i de l'administració conventual, sinó també d'esdeveniments extraordinaris (molts d'ells de l'exterior) que l'escrivana del moment va considerar que calia conservar per al record. Per començar, l'apartat s'inicia amb un intent de ressenyar breument la fundació del monestir (“Fundació d'esta casa y monestir”, f. 69v).²² La impossibilitat d'aconseguir informació documental obliga les religioses a fixar el relat fundacional

20. El trobem transcrit a CORTADE, Eugène, “Una crònica inèdita de gran interès”, *Revista Catalana*, 17, 1973, pp. 28-29.

21. Ho demostren alguns dels llibres conservats al fons antic de la biblioteca conventual de Santa Clara, com ara un ritual o cerimonial en ús als monestirs de clarisses, editat en francès (Lió, 1657) i un imprès sobre exercicis sagrats, també en francès (Lió, 1643); així com una traducció al català de la regla de santa Clara de la qual en donen notícia VILA, Pep i SERRES-BRIÀ, Rotllà, “La ‘Regla de la gloriosa Santa Clara’ (Perpinyà, 1707), un imprès no inventariat”, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 48, 2007, pp. 361-364. Sobre aquest aspecte, vegeu HERNÁNDEZ, Laurent, “Les clarisses de Perpinyà: aspecte espiritual i temporal”, dins *Mère Anna Maria Antigo et les Clarisses de Perpignan: du XVIIIe siècle à nos jours = Mare Anna Maria Antigo i les Clarisses de Perpinyà: des del segle XVII fins ara*, Ajuntament de Perpinyà (Direction de l'action culturelle de la ville de Perpignan), Perpinyà, 2002, p. 25.

22. Transcrit també per CORTADE, Eugène, “Una crònica inèdita de gran interès (Continuació)”, *Revista Catalana*, 20, 1973, pp. 13-15.

a través del que s'ha difós per la tradició oral i que es basa en el testimoni d'una de les religioses més ancianes del convent. L'autoritat d'aquest relat oral a dins dels monestirs femenins, ha estat remarcada per la historiadora de les clarisses de Barcelona Núria Jornet en els termes següents:

Des de la història de la cultura escrita, s'ha considerat l'oralitat com un sistema comunicatiu habitual i ben present entre les dones, les quals han pogut elaborar amb la llengua un règim de significació diferent, que sovint, en les seves quotes més creatives, ha comportat el reconeixement de si mateixes com a dones. Oralitat que implica també un espai o intercanvi domèstic, que el monestir fa possible; com també fa possible la relació entre dones que acull i genera autoritat i genealogies femenines.²³

A més a més, al manuscrit, aquest relat retrospectiu es va voler ampliar amb la informació que s'havia intentat d'aconseguir a través d'un intercanvi epistolar mantingut per les clarisses de Perpinyà amb les de Girona, ja que pel fet d'haver estat totes dues reformades per les mateixes religioses franceses coletines, les de Perpinyà els reclamen informació que aquelles podrien conèixer.²⁴ Hi continua el relat de col·locació de la primera pedra del monestir (1548) i el posterior trasllat de la comunitat (1550). Després d'això, en els registres següents que se succeeixen cronològicament, trobem informació vinculada amb la comunitat: donacions de relíquies, benedicció de campanes, erecció d'altars, construcció del retaule major, visites reials, així com festes oficiades en honor a la canonització de Caterina de Bolonya, germana d'orde que fou inclosa en el catàleg de sants i santes pel papa Climent XI (1712), mort de bisbes o benefactors per als quals s'institueixen misses perpètuas, reformes dutes a terme en l'edifici al llarg del segle XVII-XVIII, gràcies a la intercessió dels cònsols de la ciutat, dels familiars de les religioses o del mateix rei; en aquest sentit, les dades reportades sobre la gestió administrativa i econòmica de la comunitat (donacions, aportacions del dot i despeses) són essencials des del punt de vista del manteniment material de la comunitat.

23. *El Monestir de Sant Antoni de Barcelona: l'origen i l'assentament del primer monestir de clarisses a Catalunya*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, pp. 57-58. Vegeu també GRAÑA CID, María del Mar, "¿Leer con el alma y escribir con el cuerpo? Reflexiones sobre mujeres y cultura escrita", dins CASTILLO, Antonio (ed.), *Historia de la cultura escrita. Del Próximo Oriente antiguo a la sociedad informatizada*, Troa, Xixón, 2002, pp. 385-452.

24. "Advertescan las religiosas que vuy són y per avant seran que en aquest llibre no s'és pogut posar la fundació primera o casa aon començarem a tenir monistir perquè no havem trobades scriptures en casa ni fora de ella (per molt ques sia sercat no tant solament dins casa y vila, quant encara fora de ella fins escriure-ho a las señoras monjas de Girona) que ens donassen llum de alguna cosa" (f. 69v). La resposta de les religioses és copiada "paraula per paraula" al llibre de memòries, però sols proporciona el nom de les set monges del convent de Girona que, acompanyades de l'abadessa sor Rafaela de Rocabertí, van anar a reformar les clarisses de Perpinyà, però sense especificar res més atés que, com assegura l'abadessa del convent gironí: "Del que toca a dita casa en la fundació no trobam cosa sinó és de la nostra casa, que li asseure a V.M. me costa treball per exposar-ho en limpio."

Tot amb tot, tal com hem avançat, també trobem consignada informació que excedeix els límits claustrals i que proporciona dades interessants pel que fa a la història del Rosselló: fonamentalment, els desastres produïts per les inclemències meteorològiques (aiguat de Santa Teresa del 1632) o les epidèmies de pesta (1560, 1592 i sobretot 1631-1632), les quals van causar estralls en la població²⁵ però que no van tenir gaire impacte en la comunitat de religioses de Santa Clara, cosa que s'atribueix al llibre de memòries a la intercessió divina, amb un marcat to providencialista.²⁶ En contrast amb això, sorprèn, en canvi, trobar tan poques referències a la situació de la comunitat en moments de guerra, llevat d'algunes minses al·lusions.²⁷ Al capdavant, aquest punt és interessant per veure com afecten aquests fets externs a la comunitat en el pla de la devoció; per exemple, veure com les epidèmies desencadenen les processons i les rogatives o com s'instaura la devoció als sants Roc i Sebastià. El que interessa de remarcar aquí és que el llibre de memòries ens permet d'establir unes determinades advocacions (sant Galderic, santa Políbia, santa Caterina, els dos sants esmentats suara...); al capdavant, això ens possibilita estudiar d'una manera privilegiada l'experiència religiosa femenina durant aquests segles²⁸ i veure com amb el transcurs del temps, la comunitat s'acaba de consolidar tant espiritualment com econòmica.

2. PROCÉS DE CREACIÓ D'UNA IDENTITAT GRUPAL A TRAVÉS DE LA SELECCIÓ D'INFORMACIÓ

Tot amb tot, el que interessa d'aquest document històric no és només la determinada imatge de santedat del convent que ens reflecteix amb el que explica, sinó també pel que calla. En aquest sentit, és necessari dilucidar la manera com les

25. Dóna compte d'aquestes catàstrofes REBARDY-JULIA, Emmanuelle, *Un évêché entre deux mondes: Elne/Perpignan: XVIIe-XVIIIe siècles*, Trabucare, Canet, 2009, pp. 313-316.

26. Llegim: "[...] la mare abadessa que era sor Isabel Molinera, natural de Lleyda ab comú consentiment de todas las religiosas vota que quiscun dia en lo cor après de las horas canòniques se fés commemoració de St. Roch y de St. Sebastià, lo que s'és guardat fins vuy y se continuará perquè Déu Nostre Senyor nos preserve de tal mal en lo sdevenidor, com ho féu en lo any 1592, que essent tota la vila enpestifrada y encontrat lo pare confessor y sagristà, y provehint-nos de la vila, per la misèricòrdia y bondat de Déu no tingué mal ninguna religiosa que fonch que fou providència de Déu nostre señor, que estant tan ensés lo mal nos mira nostre Senyor ab ulls de pietat i misèricòrdia, al qual siam donades infinitas gratias per tots los segles, amén." (f. 72 i ss.)

27. Com ara quan diu que l'elecció d'una abadessa canvia d'acord amb l'estipulat "per ser en hociació de guerras y estar los camins enpadits".

28. SEGURA GRATIÑO, Cristina, "Fuentes para hacer una historia de la religiosidad de las mujeres", dins GRAÑA CID, María del Mar i MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela (coords.), *Religiosidad femenina: expectativas y realidades (siglos VIII-XVIII)*, Al-Mudayna, Madrid, 1991, pp. 11-20.

religioses han dut a terme la gestió no només del seu record sinó també del seu oblit; aspecte que requereix una selecció prèvia per part de les escriptores, amb uns clars propòsits de conservació i que té a veure amb la creació d'una determinada identitat grupal. Uns mateixos interessos que trobem també en els llibres de memòries familiars, en la mesura que com apunta Mandingorra impliquen “una creación conscientemente selectiva y subjetiva de una memoria con la que, sin embargo, se identificará un colectivo, el colectivo familiar”.²⁹

Així doncs, constatem com a través del seu llibre de memòries, les clarisses de Perpinyà persegueixen perpetuar una imatge simbòlica de la institució que no té res a veure amb la realitat; circumstància que s'esdevé amb altres memòries conventuals femenines, en què tal com s'ha fet constar: “Le diverse immagini del monastero, che le religiose offrirono nelle cronache, esprimono l'intento di conferire all'identità del proprio gruppo un carattere e un significato differenti”.³⁰ Com a prova d'aquesta autocensura, només cal fixar-nos en el tractament que es fa al document de les relacions conflictives que les religioses de Santa Clara de Perpinyà van establir amb les jerarquies eclesiàstiques i amb els ens polítics, en reacció a l'annexió del Rosselló a França i a la política d'assimilació i d'afrancesament cultural i lingüístic derivada, duta a terme durant els segles XVII-XIX.³¹

En aquest procés, la comunitat de religioses de Santa Clara de Perpinyà, encapçalada per l'extraordinària figura de sor Anna Maria Antigó³² (1606-1676), ha estat considerada per la historiografia com un agent de resistència a l'homogeneïtzació francesa, en protagonitzar l'esmentat “affaire”,³³ de dimensions complexes. Ara bé, malgrat que foren llargs anys de forts enfrontaments (1652-1669), que van comportar un cisma intern a la comunitat que es va arribar a desbordar dels murs

29. MANDINGORRA LLAVATA, María Luz, “La configuración de la identidad privada: diarios y libros de memorias en la Baja Edad Media”, *Historia, instituciones, documentos*, 29, 2002, p. 219.

30. EVANGELISTI, Silvia, “Memoria di antichi...”, *Op. Cit.*, p. 234.

31. FERNÁNDEZ TERRICABRAS, Ignasi, “El tractat dels Pirineus i el patronat eclesiàstic. Família i religió a la diòcesi d'Elna-Perpinyà”, dins JANÉ, Oscar (ed.), *Del tractat dels Pirineus a l'Europa del segle XXI, un model en construcció?*, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació / Museu d'Història de Catalunya, Barcelona, 2010, pp. 325-333.

32. SALOU, Joan, “L'Heroisme d'Anna-Maria Antigó”, *Serra d'Or*, des. 1976, pp. 13-15, i VILA, Pep, “Anna Maria Antigó, la santa incorrupta”, *Presència*, 24-30 de gener de 1993, pp. 22-23. Vegeu també DBD: <http://www.dbd.cat/index.php?option=com_biografies&view=biografia&id=2059>.

33. Em remet a la bibliografia existent: MARCET JUNCOSA, Alicia, “El clergat rossellonès agent de la resistència a la francesització després del Tractat del Pirineu”, dins *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, vol. 2, Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 1984, pp. 457-462, i “L'affaire des clarisses de Perpignan: un exemple de l'attitude du clergé roussillonnais après l'annexion”, dins BRUNET, Michel, BRUNET, Serge i PAILHÈS, Claude (dirs.), *Pays Pyrénéens et Pouvoirs centraux, XVII-XXe siècles*, vol. I, Conseil Général de l'Ariège, Foix, 1993, pp. 451-466. REBARDY-JULIA, Emmanuelle, *Un évêché entre deux mondes...*, pp. 400-402.

conventuals, s'ha de recórrer a un altre tipus de documentació per conèixer uns fets que es perden en els replecs del silenci del llibre de memòries 'oficial'. I és que el manuscrit sols consigna una votació feta entre les religioses que dóna a conèixer les dues faccions rivals, que reflecteix només dues llistes de noms: l'una amb els noms de les religioses "profranceses", favorables a la submissió a l'orde franciscà, i una altra de les defensores de l'autoritat de l'ordinari d'Elna. Finalment, el breu papal del 1666 va donar la raó a la mare Antigó, ratificat el 1669, a partir del qual les clarisses es posaven sota el control de la diòcesi d'Elna; però d'això tampoc no en parla el manuscrit.

En efecte, no hi ha cap notícia sobre l'ambient conflictiu viscut al convent perquè la imatge que interessa deixar per a la memòria és la d'un micro món harmònic, d'entesa i d'unitat, sense insurreccions de cap tipus, en ple ambient tridentí. Aquests intents de legitimació de la comunitat són usats en les cròniques conventuals femenines, com qualsevol altra, en la mesura que s'ha considerat:

Costituiscono anche una modalità specifica e particolare di scrittura storiografica, consapevole di una certa metodologia del lavoro storico, del rapporto con i documenti e dell'uso delle fonti, si apure lette attraverso la lente della legittimazione della comunità.³⁴

Així mateix, gràcies a la documentació conservada se sap que al novembre de 1652, en època d'ocupació francesa i de màxima crispació política al Rosselló, vint religioses de la comunitat de clarisses de Perpinyà, encapçalades per la religiosa sor Anna Maria Antigó,³⁵ van ser obligades a exiliar-se, acusades de tenir "sentiments antifrancesos". Per ordre del governador del Rosselló, Francesc de Sagarra, les monges foren repartides en diversos convents entre Girona i Barcelona i hi van romandre fins que, transcorreguts vuit anys, gràcies a la intercessió de la reina Anna d'Àustria, esposa de Lluís XIV, van poder retornar a Perpinyà. Respecte a aquest episodi de l'exili, que, en canvi, sí que és narrat al llibre de memòries, cal destacar que es tracta d'un dels registres que ens han permès arribar d'una manera més directa i nítida als sentiments de l'escrivana, que escriu (el mateix dia que succeeix el fet, 10 de novembre de 1652), el següent:

34. CAFFIERO, Marina, *Op. Cit.*, p. 245. La mateixa idea és compartida per EVANGELISTI, Silvia, "Memoria di antichi...", *Op. Cit.*

35. Respecte a la figura d'Antigó, és interessant fer constar la importància que tindrà el relat que trobem al llibre de memòries (anys 1731 i 1771) dedicat a deixar constància de la incorruptibilitat del cos de la religiosa (morta en olor de santedat el 1676), pel que fa al procés de creació d'un determinat model de santedat vers la que fou la gran reformadora del convent i instigadora de la insurrecció contra els francesos. Al voltant d'Antigó es va encetar un procés de beatificació que no va prosperar. (OUDOT, Marie-Pascale, *Anna-Maria Antigo (1602-1676), catalane et clarisse*, Editions franciscaines, París 1997).

[...] Las en han tretas y las han fetas anar en Cataluña, no en poc dolor de ellas, que era llàstima y compassió veure-las partir, que rompien lo cor, que fosan estat de pedra veure-las tan afligidas, eran sus ulls un riu de llàgrimas, axí de las que se anaven, com las que restaren.

Feran-les menar en tanta infàmia que no las volgueren donar comboy, sinó los amos de las cabalcaduras, que ningun deutor o benefactor se gosa atrebir acompanyar ditas religiosas, per lo temor té totem a Misser Segarra.³⁶

La cronista, de manera anònima, expressa els seus sentiments davant la infàmia comesa amb les seves germanes. Malgrat això, no s'atreveix a explicar els arguments de l'expulsió i atura la narració aquí; possiblement, empesa pel mecanisme de l'autocensura que la fa callar i que s'incrementa pel temor provocat per les autoritats o pel mateix Segarra, de qui diu és temut per tothom. Tot i això, sembla evident que una de les raons plausibles perquè no s'hi especifiquen els detalls de l'expulsió és perquè no interessa deixar per a la posteritat cap record que puga danyar la memòria de la comunitat. No hi ha més remei que anotar l'expulsió de les companyes, però en canvi, se n'ometen els detalls. I aquesta és una característica que ratifiquem en altres llibres de memòries conventuals femenins: la descripció del convent com un lloc sagrat, de micro món reglat i ben ordenat i obedient amb les autoritats, segons els idearis posttridentins de perfecció cristiana.³⁷

3. CONCLUSIONS

A manera de recapitulació podem dir que l'atenció singularitzada a aquest document ens ha permès, en primer lloc, documentar l'escriptura des del mateix lloc de l'enunciació i endinsar-nos en un espai femení durant l'època moderna,³⁸ com fou el convent de clarisses de Perpinyà. Des del punt de vista del contingut que articula el llibre de memòries, és interessant fixar-nos com les anotacions no només ens permeten visibilitzar la vida comunitària de les religioses i de conèixer i de reconèixer-les en la seva experiència quotidiana; de contemplar un micro món claustral conformat per uns determinats paradigmes d'actuació i unes determinades

36. Trobem una transcripció de la nota a CORTADE, Eugène, "Una crònica inèdita de gran interés (Continuació)", *Revista Catalana*, 20, 1973, pp. 18-19.

37. Caffiero diu: "L'analisi dei libri dei conventi romani fino a oggi ritrovati offre però la possibilità di cogliere elementi che contrastano con l'immagine edulcorata e disciplinata che essi intendono trasmettere, perché ci restituisce come, anche nel tramandare la storia codificata del convento, emergano da parte delle redattrici spunti interessanti di non conformità alle regole tridentine, di disobbedienza e di trasgressione che incrinano lo specchio lischio e compatto che si vuole presentare" (*Op. Cit.*, p. 244).

38. GARCÍA GONZÁLEZ, Gloria i PRADO HERRERA, Mª Luz de (coords.), *Espacios visibles. Espacios invisibles. Mujer y memoria en la salamanca del siglo XVI (Selección Documental)*, Universidad Pontificia de Salamanca, Salamanca, 2006.

relacions de poder, tant a l'interior com a l'exterior de la comunitat; sinó que en determinats moments ens ofereix l'oportunitat de resseguir uns fets històrics esdevinguts a l'exterior dels murs claustrals i que converteixen el manuscrit en un material documental de primer ordre des de diverses parcel·les (artística, cultural, econòmica...). Fet i fet, davant aquest testimoni tenim una prova més de la riquesa del patrimoni escrit que van deixar les religioses, però evidentment, aquest llegat només pot ser valorat si s'esmercen veritables esforços a donar-lo a conèixer i a estudiar-lo.

BIBLIOGRAFIA

- AHUMADA, Eulàlia, "Un espai dins del claustre: l'escriptura femenina a l'època moderna", *Paraules i fets de dones*, 57, 2010, p. 11.
- "Biografías femeninas. Historias de vida dentro de las comunidades religiosas (s. XVII)", *Itinerantes. Revista de Historia y Religión*, 1, 2011, pp. 41-55.
- CAFFIERO, Marina, "Le scritture della memoria femminile a Roma in età moderna: la produzione monastica", dins CIAPPELLI, Giovanni (ed.), *Memoria, famiglia, identità tra Italia e Europa nell'età moderna*, Il Mulino: Bolonya, 2009, pp. 235-268.
- CASTILLO GÓMEZ, Antonio, *Entre la pluma y la pared. Una historia social de la escritura en los Siglos de Oro*, Akal: Madrid, 2006.
- GIL AMBRONA, Antonio, "Entre la oración y el trabajo. Las ocupaciones de las otras esposas (s. XVI-XVII)", dins MATILLA, Mª Jesús i ORTEGA, Margarita (ed.), *El Trabajo de las mujeres: Siglos XVI-XX. Actas de las VI Jornadas de investigación interdisciplinaria sobre la mujer*, Universidad Autónoma de Madrid: Madrid, DL, 1996, pp. 91-106.
- JANÉ, Oscar (ed.), *Del tractat dels Pirineus a l'Europa del segle XXI, un model en construcció?*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació / Museu d'Història de Catalunya: Barcelona, 2010.
- LOWE, K. J. P., *Nuns' Chronicles and Convent Culture in Renaissance and Counter-Reformation Italy*, Cambridge University Press: Cambridge, 2003.
- MANDINGORRA LLAVATA, María Luz, "La configuración de la identidad privada: diarios y libros de memorias en la Baja Edad Media", *Historia, instituciones, documentos*, 29, 2002, pp. 217-235.
- Mère Anna Maria Antigo et les Clarisses de Perpignan: du XVIIe siècle à nos jours = Mare Anna Maria Antigó i les Clarisses de Perpinyà: des del segle XVII fins ara*, [Mairie de Perpignan, direction de l'action culturelle de la ville de Perpignan]: Perpinyà, 2002.
- MIRALLES, Eulàlia, "Construire le souvenir: femmes et mémoires dans la Catalogne moderne", *Masculin / Féminin: Les écrits du for privé ont-ils un genre? (Catalogne, Italie, France, XVIe s.-XXe s.)* (Toulouse, 11 febrero 2010) [conferència inèdita].
- "Mujeres y memoria escrita en la Edad Moderna", dins ESCARTÍ, Vicent Josep (ed.), *Escribir y persistir. Estudios sobre literatura en catalán de la Edad Media a la Renacimiento*, vol. I, Argus-a. Arts & Humanities: Buenos Aires / Los Angeles, 2013, pp. 39-67.
- POUTRIN, Isabelle, *Le Voile et la plume: autobiographie et sainteté féminine dans l'Espagne moderne*, Casa de Velázquez: Madrid, 1995.
- REBARDY-JULIA, Emmanuelle, *Un évêché entre deux mondes: Elne/Perpignan: XVIIe-XVIIIe siècles*, Trabucaire: Canet, 2009.

MEMÒRIA PERSONAL

Oscar Jané, Eulàlia Miralles & Ignasi Fernández (eds.)

SIMON, Antoni i VILA, Pep, *Cròniques del Rosselló: segles XVI-XVII*, Curial: Barcelona, 1998.

ZARAGOZA, Verònica, “La permeabilitat de la clausura: el convent dels Àngels a la Barcelona del segle XVII i l’obra de Contesina Fontanella” [en premsa; comunicació presentada al XII Congrés d’Història de Barcelona *Historiografia Barcelonina. Del mite a la comprensió* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 30 de novembre i 1 de desembre de 2011)].

ZARRI, Gabriella i BARANDA, Nieves (ed.), *Memoria e comunità femminili: Spagna e Italia, secc. XV-XVII — Memoria y comunidades femeninas. España e Italia, siglos XV-XVII*, Firenze University Press: Florència, 2011.

“Devoir ce sujet à mes enfants”. Les écrits du for privé d’un bourgeois de la terre à la fin du XVIIIe siècle

Depuis que le livre de raison est entré dans l’atelier de l’historien, il ne cesse d’être interrogé sur sa nature même. L’objet fuit les cadres que les chercheurs voudraient lui imposer tant son contenu et ses appellations sont divers selon les époques, les lieux et les scripteurs - du *ricordanze* italien au *silva rerum* polonais, du journal du sire de Gouberville aux mémoires de Madame de La Guette. Les contemporains comme Furetière ou Zedler ont tenté d’en cerner les contours en donnant une définition assez large de cette pratique d’écriture.¹ Mais les usages historiques se plient mal à la classification de ce type d’écrits du for privé.² Les “papiers” de l’avocat toulousain Jean-François Ayral (1768-1826) ne font pas exception à la règle, mais sont remarquables par leur extrême diversité, tant dans leur forme que par leur contenu. Par ailleurs, s’en distingue un manuscrit de 156 folios, recouvert par une feuille de parchemin, intitulé *Règles de conduite d’un chef de maison*, daté de 1798.³ Celui-ci ne répond pas aux formes canoniques attendues du livre de raison, car Ayral détaille dans ce petit manuel ce que doit être l’écriture privée.

1. Le livre de raison désigne un “livre dans lequel un bon menasger ou un marchand écrit tout ce qu’il reçoit et dépense pour se rendre compte et raison à lui-même de toutes ses affaires” d’après Antoine Furetière, *Dictionnaire*, La Haye & Rotterdam, 1690; les *adversaria* sont définis comme “des livres d’écriture où l’on écrit ce que l’on ne veut pas oublier” selon Johann Heinrich Zedler, *Universalexikon*, Leipzig, 1732.

2. CASSAN, Michel, “Les livres de raison, invention historiographiques, usages historiques”, BARDET, Jean-Pierre et RUGGIU, François-Joseph (coords.), *Au plus près des secrets des cœurs*, PUPS, Paris, 2005, pp. 15-28. MOUYSSET, Sylvie, *Papiers de famille. Introduction à l’étude des livres de raison (France, XVe-XIXe siècle)*, PUR, Rennes, 2007, 347p.

3. Archives Départementales de la Haute Garonne (désormais ADHG), 6J91. Une édition des différents écrits est en cours.

Le bourgeois toulousain a fait courir sa plume sur des milliers de pages. En confrontant sa graphorrhée à ces *Règles*, il s'agit de saisir comment une pratique scripturaire définit une norme d'écriture, tout en s'interrogeant sur ses intentions d'écriture. S'il n'en dit mot, se pose la question du modèle sur lequel repose ce *vade-mecum* du livre de raison.

LES "PAPIERS" DE JEAN-FRANÇOIS AYRAL

Jean-François Ayral a griffonné, raturé quantité de pages, feuilles volantes ou carnets reliés sans doute par ses soins, papier filigrané pour les lettres ou bleu-méthylène pour les brouillons. Il n'a pas laissé de traces de son activité professionnelle, en revanche la profusion de ses écrits personnels indiquent que l'écriture est une activité quotidienne, au-delà de la simple gestion d'affaires domestiques. Tenir la plume chez Ayral se décline sur trois modes: écrire pour soi, écrire pour les siens, écrire pour les autres.

Propriétaire terrien, Jean-François Ayral ne tient pas à proprement parler des comptes, en tout cas les archives n'en gardent pas la trace sous cette forme. En revanche, sont conservés une longue correspondance avec un de ses maître-valet pour l'entretien de son domaine de Robineau⁴ — près de Muret, à quelques lieues au sud de Toulouse — ainsi que les actes notariés concernant les biens de sa femme sis dans l'Albigeois.⁵ La consommation routinière tient peu de place pour cet usager compulsif de registres. Cet écrivain tient des correspondances, dont seules des épaves esquissent les liens avec la parenté et dévoilent une sociabilité mondaine développée autour du château de Pinsaguel, résidence des alliés de l'avocat après le mariage de sa fille Clarisse avec l'héritier de la famille, Adrien de Bertier. Ces écrits circonstanciels de la sphère domestique renseignent un peu sur le personnage. Quelques feuillets se singularisent par le jaillissement du "je" dans la masse des notes manuscrites. A plusieurs reprises les sentiments amoureux d'Ayral apparaissent par une série de textes qu'il qualifie "d'épîtres" ou de "vers". Sans nulle doute copies des documents originaux, il insère en début de page une "observation" qui explique le contexte de rédaction. Ainsi explique-t-il ses premières rencontres avec celle qu'il épousera quelques mois plus tard:

4. ADHG, 6J190.

5. ADHG, 6J189.

Observation. Madame Latour-Dubosc actuellement ma femme dès les premières visites que je lui fis en qualité de prétendu, me pria de lui faire quelques vers.⁶

Les émotions passent donc par le filtre de la poésie et des figures de style, ou par les cartes de vœux adressées à sa fille à l'occasion des fêtes de Noël ou lors de son anniversaire. D'autres écrits dévoilent les souvenirs de rencontres ou de soirées passées en famille. Il compose volontiers des éloges ou des chansons à ses hôtes. Cette pratique n'est pas sans rappeler celle de l'officier arlésien François Rebatu un siècle auparavant, sans que la compilation des notes soit aussi massive.⁷ Surtout, chez Ayral, le récit de soi est plus laconique, quoique singulier. Sans que l'on puisse précisément dater le texte suivant, le bourgeois toulousain a versifié son "portrait par moi même". L'exercice autobiographique se divise en deux parties rimées. La première dépeint le physique "jadis d'un fort joli jeune homme [qui] boitoit mais boitoit si peu", qui autorisait un commerce amoureux avec les "petites évaporées". La seconde partie ébauche les traits de caractère d'Ayral, qui en font un compagnon aimable, à la conversation facile, "parfois caustique".⁸ Cet esprit mordant se retrouve dans les 128 vers du "testament", qui prend à rebours la forme usuelle du document. Les clauses spirituelles sont détournées, refusant d'honorer les ancêtres, de laisser des legs auprès d'institutions religieuses. Curé, confesseur, médecin et apothicaire sont autant de "fripons" et de "coquins". L'ostentation des dons est dénoncée comme facteur d'appauvrissement des familles mais aucun élément strictement personnel n'est évoqué.⁹ Suivant la même logique,

6. ADHG, 6J85, *Vers à Madame Latour Dubosc*, 1798.

7. LUCIANI, Isabelle, "Écrire pour laisser trace: les recueils manuscrits de François Rebatu (1588-1662)", *Annales du Midi*, n°270, avril-juin 2010, pp. 175-196.

8. ADHG, 6J95, "Mon portrait par moi même".

9. "[...] je donne donc, sans retard ni remise,
mon pauvre corps à l'église:
dans peu de jours il ne sentiroit bon;
mon bon coeur aux ingrats, aux gens faux ma franchise,
aux lâches, mon courage, aux bavards un bâillon;
aux bêtes, mon esprit, au pape ma raison;
aux dévotes enfin, si c'est chose permise,
je lègue sans regret ma plus vieille chemise
qu'elles effileront, proprement, de façon
à se faire, de ce chiffon,
chacune une relique.
ces fils auront un jour une vertu magique
qui pourra leur servir en mainte occasion.
qui sait? je serai saint peut-être.
tant d'autres l'ont été que je pourrais bien l'être
de ce cas il ne faut désespérer jamais.

il a également laissé son “épitaphe” qui reprend de manière très elliptique son parcours sur un ton plutôt désenchanté.¹⁰

Ces exercices d'éloquence sont une des caractéristiques des écrits de Jean-François Ayral où l'émotion n'affleure que par strophes ou sonnets interposés, où l'écrivain cède la place à l'écrivain. Cette pratique qu'il développe dans la sphère privée auprès des parents et des amis est source de distraction et le singularise dans le jeu des mondanités.¹¹ Cette (ré)écriture suspend le temps, et autorise à se remémorer les instants agréables. Ayral ne se contente pas d'embaumer son quotidien, il cherche à l'organiser.

Comme chef de famille, il s'intéresse à la gestion raisonnée de ses biens. Alors que les archives ne livrent presque aucun compte, ses *Règles de conduite d'un chef de maison* se présentent comme un manuel théorique de l'administration de toutes les possessions et de toutes les dépenses générées par une cellule domestique. Il ne se préoccupe pas uniquement de compter et d'ordonner. Petit propriétaire de biens ruraux situés sur les coteaux du Lauragais, son attention se porte en premier lieu sur l'organisation minutieuse et détaillée d'un quotidien qui se rattache au rythme immuable des saisons, comme le souligne son *Manuel d'agriculture ou principes pratiques d'agriculture*, rédigé en 1800.

Le titre seul de mon opuscule annonce assez mon dessein. On voit que mon intention n'a pas été de faire un grand traité d'agriculture [...] J'ai moins voulu me donner un air de science qu'être utile à mes successeurs pour qui cet ouvrage a été fait.¹²

Au contraire des *Règles*, le *Manuel d'agriculture* se veut pragmatique, fruit de l'expérience agronomique de son auteur. Ayral y détaille les différents labours et les semences que l'on trouve dans le Toulousain. Il disserte également sur les prairies, les avantages de l'assolement triennal, des revenus à tirer des futaies, de la façon de choisir les plants de vigne ou de la difficulté à trouver de bons vendangeurs. Ce manuscrit de 86 pages se rattache à une activité académique qu'il déploie à partir de 1806 dans le cadre de la Société royale d'agriculture de Toulouse. Ce bourgeois de

voilà tous les leg que je fais
avant d'aller au cimetière.
ils ne ruineront pas, je crois, mon héritière.”
(sign.) Ayral. ADHG, 6J85 “Mon testament”.

10. ADHG, 6J85, “mon épitaphe”.

11. “Ils sont bien à plaindre ceux qu'une maudite réputation accuse d'être nés avec le talent de faire des vers. Partout on leur demande des épîtres des madrigaux des triolets. A voir la ténacité des indiscrets, on dirait que l'on fait les vers comme on prend son café”. ADHG, 6J85, *Vers à Madame Latour Dubosc*, 1798.

12. ADHG, 6J95 bis.

la terre est ainsi amené à rédiger quelques notices pour le *Journal des propriétaires ruraux*.

Hypergraphe, l'écriture chez Ayral ne se limite pas à un usage ordinaire d'enregistrement du quotidien centré sur la sphère privée ou le travail. Son style, où pointe l'éloquence de l'avocat, laisse deviner l'âme du personnage, prévenant envers les siens, soucieux des autres. Il enregistre par une copie compulsive les signes de l'amitié, il préserve l'immédiat par une écriture routinière mais volubile. Le papier est l'écrin de l'espace privé, où Jean-François Ayral se raconte, transmet, met en ordre son univers journalier à l'écart du bruissement du monde.

LES "RÈGLES" DE JEAN-FRANÇOIS AYRAL

Depuis le XVIe siècle, circulent en France des traités de tenue de livres. Ces manuels de vulgarisation sont avant tout destinés aux marchands, banquiers ou négociants. Ils ont connu un réel succès éditorial tout au long de l'Ancien Régime. Jean-François Ayral les a-t-il consulté ? De même, les inventaires après-décès, bien que souvent incomplets quant à l'énumération des papiers de famille, mentionnent souvent la présence de livre de raison dans les cabinets de travail ou dans les coffres.¹³ Nulle trace de leur existence dans les inventaires consultés parmi la parenté d'Ayral. A priori, quand celui-ci entreprend la rédaction de ses *Règles*, il n'est pas sous l'influence d'un modèle familial, mais le bourgeois toulousain indique qu'il s'est renseigné auprès de "chefs de maison", dont la pratique scripturaire est très hétérogène.¹⁴ Sans doute met-il à plat une tradition d'écriture connue de tous, mais pratiquée seulement par certains.

Son propos se divise en deux temps: la tenue des livres proprement dite, suivi des principes moraux nécessaires à un chef de famille dans sa conduite domestique. Concernant les livres, il débute ainsi:

on doit tenir des livres de deux sortes.

I^o un livre fondamental que j'appellerai *livre de raison* et qui ne sera autre chose que le tableau général de tous les articles de propriété qui composent la fortune d'une famille avec tous les détails utiles à côté de chaque article.

13. Cette notation est courante dans les registres des notaires toulousains.

14. "Je suis même assuré qu'ils tiennent ces derniers registres dans un ordre très différent de celui que je propose; mais enfin est-ce encore beaucoup qu'ils s'entendent eux-mêmes lorsqu'ils veulent se rendre compte sans que ceux qui doivent leur succéder trouvent dans leurs livres beaucoup de clarté". ADHG, 6J91, f^o9. Souligné par Ayral.

et 2° des livres d'administration.¹⁵

Stricto sensu, selon Ayral, le livre de raison est un livre de comptes. Il le subdivise en une partie double pour faire apparaître d'un côté, ce qu'il nomme les "capitaux permanents", soit les maisons, les métairies,... Chaque possession ouvre un chapitre particulier avec la copie de l'acte de propriété et les références précises des actes notariés. De l'autre, sont consignées les "propriétés variables", comme les lettres de créances, qui sont rayées au fur et à mesure de leur paiement. Le but est de voir en un "clein d'œil l'état de toute sa fortune actuelle".¹⁶ Outil indispensable à une bonne gestion des biens, le livre de raison est un objet multiple. Ayral conseille de tenir "deux cayers distincts et séparés", qui correspondent à la nature double des capitaux et des propriétés:

Ce sera par conséquent un livre de raison en deux thèmes la raison de la distinction des deux cayers est que le premier cayer n'étant pas susceptible de beaucoup de changements restera à peu près intact tandis que le second devant suivre toutes les variations des capitaux variables aura besoin d'être recopié de temps en temps à cause des ratures multipliées qu'y occasionera le mouvement et le changement des capitaux.¹⁷

Le terme n'est finalement que générique pour un objet en évolution permanente. C'est plus la façon de tenir le livre qui détermine sa fonction que le titre qu'on lui donne. Par ailleurs, le livre de raison est le produit d'un tri rendu nécessaire par les aléas de la fortune. Il ne prend réellement forme que lorsque l'état des biens est achevé et donc quand l'écriture cesse, car "à cause des ratures trop nombreuses on recopiera le second thème du livre de raison pour le rendre plus agréable à l'œil on brulera le thème recopié parce qu'il deviendra parfaitement inutile".¹⁸

Les distinctions sémantiques effectuées par Ayral autour du livre de raison montre qu'il lui est aussi difficile de s'y retrouver! Abordant le thème des "livres d'administration", il les définit comme

des livres particuliers de régie, livres courants entièrement indépendants du livre fondamental que j'ai appelé livre de raison. Ceux ci sont bien des livres de raison dans leur espèce, mais comme ils doivent contenir tous les détails de l'administration des affaires je les appellerai livres d'administration.¹⁹

15. *Id.*, 6J91, f°1-2.

16. *Ibid.*, f°3.

17. *Ibid.*, f°4.

18. *Ibid.*, f°4.

19. *Ibid.*, f°5.

Sous genre du livre de raison, la fonction du livre d'administration n'en demeure pas moins la même; il s'agit, selon les rubriques retenues, de tenir des comptes séparés pour chaque propriété, autour de trois thèmes: les rentes, les locataires, les dépenses particulières (réparation, imposition). Chaque thème renvoie à des chapitres particuliers à tenir. Cette précision maniaque, Ayrat la justifie pour le "bon ordre des finances". Suivant son obsédante classification comptable, il propose une dernière catégorie de livre d'administration, à ses yeux la plus importante, car elle assure "le bon ordre des finances, la sûreté des revenus et la bonté de l'administration": le livre d'administration domestique. Ici encore, il opère une différence:

les livres d'administration domestique sont d'une nature telle que les uns doivent être tenus par l'épouse et ceux la sont tres simples et tres faciles et les autres par le mari. Si le chef de famille, soit male ou femelle, n'est pas marié, il tiendra à lui seul les livres des deux natures. S'il est marié le mari et la femme se diviseront pour la tenue de ces livres ou livrets selon leur genre de capacité. Pour moi, je vais toujours attribuer au mari la tenue de ceux qui paroissent de son ressort et à l'épouse la tenue de ceux qui paroissent la concerner.²⁰

Le livre de raison a donc un genre selon Ayrat. La tenue du/des livre(s) de raison est dévolue au chef de la maison, sans différenciation sexuelle, mais avec une primauté masculine. L'avocat toulousain ne fait qu'acter une situation de domination courante. À l'époux, le journal des recettes et dépenses journalières, le livre des domestiques, et le "livre relatif à la dépence des enfants". S'y adjoint, un "livret de souvenir" pour noter "tous les autres objets d'intérêt, ou autres de quelle nature qu'ils soient qu'on ne voudroit pas oublier, et dont on pourroit perdre le souvenir". À l'évidence, la chronique familiale ou les événements particuliers sont accessoires ou n'ont tout simplement pas leur place dans la définition que se fait Jean-François Ayrat d'un livre de raison.

Le partage de la plume est plus singulier, tant on sait maintenant que la femme est rarement une scriptrice.²¹ Écrit au cœur des événements révolutionnaires, surtout après 1793, à un moment où les femmes ont plus perdu que gagné en droit, l'incise est remarquable, surtout quand l'auteur souligne qu'il est "juste qu'ils partagent entr'eux la puissance domestique". On pourrait y voir un lointain écho des remarques d'Olivier de Serres — dont le *Traité d'agriculture* est connu par l'agronome amateur. Il faut aussi remarquer que la rédaction correspond à l'année du mariage du couple Ayrat. La volonté d'associer sa jeune épouse peut aussi être interprété comme un geste

20. *Ibid.*, f°10.

21. MOUYSET, Sylvie, "Quand "Je" est une femme: les spécificités d'une écriture ordinaire ?", MOUYSET, Sylvie, BARDET, Jean-Pierre et RUGGIU, François-Joseph (coords.), *"Car c'est moy que je peins". Écritures de soi. Individus et liens sociaux (Europe, XVe-XXe siècle)*, Méridiennes, Toulouse, 2010, pp. 185-201.

amoureux. Car trop souvent, la femme qui tient un livre de raison, est soit célibataire soit veuve. Néanmoins, ici, elle n'est pas considérée comme une plume de substitution. Pourtant les titres des livres, "très peu compliqués", sont révélateurs du rôle dévolu à l'épouse: "dénombrement du linge de la maison, et de quelques autres objets,... livre des rentes de volaille,... livre de depece journalière pour le menage". Bonne ménagère, économe des deniers, l'espace de l'écriture féminine est très logiquement cantonnée à celui dévolue à la maîtresse de maison. Il est intéressant de remarquer qu'il n'y a pas de trace de cette forme d'écriture féminine dans les papiers d'Ayral. On pourra opposer que ses propres livres de raison font également défaut.

Cette passion de la hiérarchisation dans les *Règles* est omniprésente. La présentation ordonnée du concept de livre de raison a pour effet de le démultiplier dans sa matérialité. L'énumération structurante des biens est à rapprocher de la hiérarchie des connaissances effectuées par la pensée encyclopédique. Fils des Lumières, Jean-François Ayral produit un ordre raisonné, mais il est plus l'héritier de Francis Bacon que de Pierre Bayle dans sa méthode. Il n'a pas résolu le problème de la complexité des renvois nécessaires entre les livres, d'où leur prolifération ou la nécessité de les recopier une fois l'inventaire achevé.

Faute de trace archivistique, la méthodologie proposée par Ayral semble être restée virtuelle. Méthodique à l'extrême, les *Règles de conduite d'un chef de maison* cristallisent un état de fortune.

PAPIERS EN "RÈGLES"

Au moment de prendre la plume, l'auteur des *Règles* avait un projet, à plus ou moins long terme, de transmission: l'écriture immédiate est le passage obligé pour la fixation des futurs souvenirs. Son champ scripturaire est très sélectif: entre non-dit et explicite, il privatise son discours, en retrait de l'espace public, et particulièrement de l'espace civique.

L'intention d'écriture de Jean-François Ayral encadre son texte très clairement. Dès les premières lignes de son manuscrit, il note "devoir ce sujet à mes enfants"; terminant son ouvrage, il rappelle "laisser à mes descendants quelques règles sûres de conduite".

Son propos s'inscrit dans une histoire familiale, où son ouvrage tient le même rôle "mnémophore" que les livres qu'ils invitent à tenir.²² Œuvre didactique,

22. Selon la belle formule de Sylvie Mouysset.

les *Règles* définissent les devoirs du *Pater familias* post-révolutionnaire, héritier des Lumières. Sa mise en œuvre doit garantir à son lecteur "le bonheur domestique".²³ Cet écrit possède une double valeur testimoniale, réelle et virtuelle. D'une part, le manuscrit est conçu comme une part d'héritage:

Après ma mort puissent-ils ne pas les perdre de vue, et se persuader que cet écrit que je fait pour eux, et qu'ils trouveront parmi mes papiers n'est pas l'objet le moins précieux de ma succession! je leur garantis une prospérité durable s'ils prennent pour régulateur dans la jouissance de leur fortune, les avis que je vais recueillir ici.²⁴

D'autre part, le chef de maison — idéalisé par Ayral — lègue sa fortune, établie grâce à ses principes de bonne gestion et à la rédaction de ses livres d'administration. Comme pour un livre de raison, Ayral n'envisage la continuité de son action qu'à travers une lignée masculine, qu'elle soit de père en fils ou d'oncle à neveu. La transmission de son vivant passe par "cette communication douce, ces entretiens familiers" qu'un père entretient avec ses enfants. Couchés sur le papier, les conseils paternels ainsi ravivés, doivent servir de "boussole" à son héritier. Le texte ainsi rédigé n'a pas été repris ensuite par son auteur, car sa seule descendance fut une fille — dont il ne fait mention nulle part dans les *Règles*.

La même stratégie d'écriture se retrouve dans le second manuscrit conséquent d'Ayral, le *manuel d'agriculture*. Il y répète devoir "être utile à mes successeurs" ou "n'ayant d'autre objet que d'être utile à ma famille".²⁵ La justification sur la nécessité de rendre service à la parenté s'entend, mais Jean-François Ayral néglige d'indiquer pourquoi cette famille est si importante à ses yeux.

Ces deux écrits relèvent au premier abord du pragmatisme d'un bourgeois cultivant quelques champs, devenu chef de famille, à la plume exercée et entretenue par sa formation juridique. Par ailleurs, ils livrent une mémoire personnelle mais peu intime. Il est étonnant pour un scripteur si proluxe de n'avoir laisser aucun écho d'une actualité pourtant riche en événements, comme si le choix d'un certain récit de vie mettait délibérément son auteur à distance des affaires de la cité.

Car Ayral se cache: aucun écrit n'est signé. Seules une écriture et une signature caractéristiques trahissent son identité après des recoupements effectués à partir d'autres archives. Pourquoi se cacher? Licencié en droit, puis avocat en 1789, engagé précocement dans le mouvement révolutionnaire, il a "constamment prêché les décades

23. ADHG, 6J91, f°156.

24. *Id.*, f°1.

25. 6J95 bis, f°1.

et l'amour de la liberté qui a toujours brûlé dans [s]on cœur".²⁶ Ayral n'a pas laissé de souvenirs directs de son action politique pendant les événements révolutionnaires. Son unique récit sur la période est une lettre adressée au représentant en mission au cours de l'an II.²⁷ Elle témoigne de son incompréhension quant aux motifs de son incarcération; son élargissement n'a lieu qu'après le 9 Thermidor. Révolutionnaire "terrorisé", il se retire alors sur ses terres proches de Toulouse où il exerce quelques temps les fonctions de maire de sa commune.

Le repli sur la sphère privée est d'autant plus réconfortante que ces années de désillusions politiques correspondent à sa mise en ménage. Ce professionnel de la plume et de l'éloquence utilise donc cette retraite plus ou moins forcée pour commencer des activités plus domestiques. Signe du *spleen* du révolutionnaire, Ayral s'enferme dans l'écriture, filtre occultant des événements de la Monarchie Constitutionnelle et de la Première République. Ses mots oublient sciemment le passé, classent le présent, et préparent l'avenir. Négligeant la chronique contemporaine, ses écrits mettent en ordre son petit monde où l'épouse, les enfants et les amis sont dépeints comme le "tableau du véritable bonheur domestique". La famille est le dernier refuge d'un monde qui se délite, où l'auteur peut cultiver son jardin, au propre comme au figuré.

Le poids des circonstances pèsent sur la prise d'écriture de Jean-François Ayral, en fin de vie politique, il idéalise le fonctionnement de la cellule familiale, proposant un modèle de bon gouvernement domestique — comme un *Miroir* à usage privé. Les vertus du chef de famille ainsi exposées font de la pratique scripturaire un temps de perfectionnement nécessaire à la fortune.

Ecrivain-écrivain, Jean-François Ayral est-il un scripteur sans livre de raison ? Les aléas de la conservation laissent planer ce doute qui pose question sur ses écrits. Vanité sociale ou identité sociale ? Les quelques feuillets à caractère autobiographiques sont sur un mode tellement dérisoire que l'on peut dédouaner son auteur d'une quête éperdue de reconnaissance. La deuxième hypothèse est plus probable. Homme de loi, propriétaire terrien, l'écriture est un marqueur social, où l'éloquence distingue du vulgaire. Agrégé à la noblesse parlementaire grâce au mariage de sa fille unique, les archives actuellement conservées du bourgeois toulousain ressemblent fortement à un chartrier en miniature, où se côtoient écrits privés et actes notariés. Volonté d'Ayral ? tri des héritiers ? Dans la masse des papiers d'une famille comme les Bertier, quelle importance donner à ceux d'une héritière d'un roturier ? *A contrario*,

26. ADHG, 1L 383, pièce 100, 30 fructidor an II.

27. La lettre ne fait d'ailleurs pas partie des archives familiales.

la masse de ses papiers évoquent un livre de raison sans reliure, dont ne subsisterait que des pièces éparses.

La structuration des *Règles de conduite d'un chef de maison* obéit à un souci didactique mais également à la mise en ordre de l'espace privé. Faute de références explicites, on suppose qu'il s'inspire tour à tour d'une littérature comptable spécialisée ou de l'expérience de ces contemporains, fortement éclairé par la classification des savoirs en vogue à la fin du XVIIIe siècle.

Les blessures de l'âme du révolutionnaire mélancolique ont noirci feuilles et cahiers, consignnant les faits minuscules du bonheur domestique, luttant contre le désordre des familles en prose ou en vers. Praticien ordinaire de la plume, Ayral a écrit avec ses maux.

Gisela FIGUERAS, Josefina MOLINERO
Arxiu Històric de Sabadell
gfigueras@ajsabadell.cat / secretaria@fbc.cat

Mercè RENOM (FBC), Montserrat SAUQUET
Fundació Bosch i Cardellach
mrenompulit@gmail.com / msauquet@ajsabadell.cat

Anton Bosch i Cardellach (Sabadell, 1758–1829). Dietari (1787–1804) i altres escrits d'un metge il·lustrat¹

El metge Anton Bosch i Cardellach, nascut i mort a Sabadell (1758-1829), és un exemple de professional il·lustrat. En acabar els estudis de medicina va exercir a la vila de Bràfim (un 1.000 habitants), a l'Alt Camp, entre el 16 de juliol de 1783 i l'11 de desembre de 1787. Després va viure i treballar setze anys a la seva vila nadiua (uns 3.000 habitants), entre el desembre de 1787 i el juliol de 1804. Aleshores retornà a Bràfim, on va passar els anys de la guerra napoleònica, de la qual va deixar testimoni escrit. Finalment va tornar a Sabadell.² Va ser un decidit impulsor del reformisme, en una etapa de crisi de l'antic règim. Va involucrar-se en els afers col·lectius, tant a Bràfim, on va administrar el patrimoni Vivas de la seva esposa, com a Sabadell, on va exercir de secretari de l'Ajuntament, entre el 5 d'abril de 1791 i el 26 de març de 1795, en uns moments de profunda crisi política i gran conflictivitat social. Va ordenar l'arxiu municipal i alguns arxius de cases particulars.

Va ser un prolífic escriptor. Entre l'obra conservada, la major part de manuscrits són estudis mèdics, alguns dels quals van ser premiats per l'Acadèmia de Medicina,

1. L'autoria del pòster presentat al Congrés Internacional *Construcció i projecció de la memòria personal a l'Europa moderna* era d'Àngels Casanovas, Joan Comasòlivas, Mercè Renom, Ramon Ten i Montserrat Sauquet, membres de la Comissió Bosch i Cardellach de la Fundació Bosch i Cardellach de Sabadell (FBC). Per a la conversió del pòster en article s'ha volgut aprofundir encara més en l'obra del memorialista i per això s'ha constituït un grup de treball diferent, que incorpora personal de l'Arxiu Històric de Sabadell (AHS) que és on es conserva la major part dels manuscrits de Bosch i Cardellach. Aquest nou grup és el que signa el present article.

2. BOSCH I CARDELLACH, Anton, "Resumen històric de la casa de Bosch y Vivas de Bràfim fet en juny de 1814 per lo Doctor Anton Bosch y Cardellach metge y posessor de aquella", 1814, f. 11v; BOSCH I CARDELLACH, Anton, "Notas fetas per lo Dor. Anton Bosch sobre la despesa de sa sogra Francisca Vivas" [Manuscrit], [1786-1817], f. 2v [ambdós manuscrits tenen transcripció feta per Josep Abad Sentís].

però també va realitzar estudis històrics i va redactar escrits personals en forma de dietaris, notes genealògiques familiars, llibres de comptes patrimonials i escrits de llengua, geografia, història o religió destinats a “la instrucció de sus hijos”. Va emprar el català i el castellà, amb un bon nivell, amb algun criteri de diferenciació de l'ús: el català pels escrits personals, els interns de la secretaria de l'Ajuntament de Sabadell mentre en fou secretari, a més d'alguns dels estudis mèdics i dels escrits dedicats a la formació dels fills; el castellà per bona part dels estudis mèdics i històrics, i per les memòries que acompanyaven peticions oficials. En línies generals, hi ha més manuscrits que empren el castellà, però més folis escrits en català. Va fer algunes còpies i algunes traduccions del francès al català i al castellà. En vida no va publicar cap obra; en paraules seves: “Algunes han estat apromtadas per a imprimir-se, com vg la traducció dels 5 tomos de Frank y las ‘Rahons mèdicas sobre lo no ser obligats los sexagenaris al dejuni’. Però los acasos de la guerra y de las alternativas de casa Bosch y Vivas ho han impedit. Tal vegada en algun dia se verificarà”.³ Ha estat més tard que alguns dels seus manuscrits han estat editats, com s'anirà indicant, però encara hi ha molta obra inèdita i alguns manuscrits no localitzats. Es tracta d'una documentació riquíssima que ofereix noves perspectives a mesura que s'analitza i es rellegeix.⁴

Anton Bosch i Cardellach gaudia de “fama pública de literat” i disposava d'una bona biblioteca (una “copiosa i selecta llibreria dels millors autors mèdics antichs y moderns de gran valor, y altres de altres asuntos”). En el trasllat de Sabadell a Bràfim, l'any 1804, va endur-se “33 arrobas de libros”.⁵

La seva extensa producció suma més de seixanta manuscrits. D'entre aquests, uns vint-i-cinc consten en les seves pròpies referències o en altres de posteriors, però de moment no han estat localitzats o, potser, s'han perdut definitivament. La seva obra reflecteix l'activitat i les preocupacions d'un professional de la medicina, compromès amb el seu temps des d'una perspectiva il·lustrada, vinculat amb la renovació de la medicina que va impulsar l'Acadèmia Mèdico-Pràctica de Barcelona,⁶ i proper als corrents jansenistes barcelonins d'aquell final de segle XVIII.⁷ Les seves

3. BOSCH I CARDELLACH, Anton, “Resumen històrich...”, f. 12v.

4. COMASÒLIVAS, Joan; RENOM, Mercè, “Una lectura renovada i més coneixements sobre Anton Bosch i Cardellach i la seva època”, *Arraona. Revista d'Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

5. BOSCH I CARDELLACH, Anton, “Resumen històrich...”, f. 12r; “Biografía del Dr. D. Antonio Bosch y Cardellach”, *Eco del Vallés: semanario científico, industrial, agrícola y de noticias*, núm. 26 (25 desembre 1864), p. 2.

6. ZARZOSO, Alfons, *Medicina i Il·lustració a Catalunya. La formació de l'Acadèmia Mèdico-Pràctica de Barcelona*, Fundació Noguera, Barcelona, 2004; ZARZOSO, Alfons, “El metge Anton Bosch Cardellach i la història natural de la vellesa”, *Arraona. Revista d'Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

7. SALA-SANAHUJA, Joaquim, “Bosch, jansenista?”, *Arraona. Revista d'Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

anotacions són molt lúcides i de gran interès per ajudar a comprendre la societat i els esdeveniments ocorreguts en les localitats on van ser redactades (Sabadell i Bràfim). En aquest article presentarem els manuscrits de major interès memorialístic i els relacionarem amb la vida de l'autor i els esdeveniments del seu temps.

L'AUTOR

Bosch era el fill gran d'una família de teixidors de lli. Els pares, Isidre Bosch Torrella i Teresa Cardellach Galí, eren nascuts a Terrassa, però s'instal·laren a Sabadell, on van néixer els seus dos fills, Anton i Francisco, i les tres filles, Caterina, Tecla i Maria. Anton era un xicot de complexitat petita i malaltissa, que despuntava en els estudis. La família i altres persones de l'entorn devien creure que els estudis eclesiàstics serien una bona sortida per al noi. N'hi havia tradició familiar: dels germans de la mare, un era jesuïta (Josep Cardellach Galí) i un altre benedictí a Montserrat (Miquel Cardellach Galí); per part de pare, un nebot, cosí d'Anton Bosch, Pere Bosch Pi (1759-1831), arribaria a prevere d'alguna parròquia barcelonina, després d'haver estat mestre de capella del Sant Esperit de Terrassa.⁸

En els cercles en què es va moure Anton Bosch i Cardellach, destaquen algunes persones que van exercir destacada influència en la seva formació i posicionament davant la vida. Una d'elles va ser el seu compatrici Fèlix Amat de Palou i Pont (Sabadell, 10 d'agost de 1750 — Barcelona, 11 de novembre de 1824), considerat un dels més destacats teòlegs jansenistes catalans de la il·lustració. Amat va fer una carrera brillant que el va dur a la cort de Madrid a partir de 1803, que es fa frenar després de 1814 en ser considerat afrancesat i partidari del govern napoleònic durant la guerra de 1808-1814; va tornar a Catalunya, primer a Sallent i finalment a Barcelona, i va haver de veure la prohibició d'alguns dels seus escrits. Les altres influències en la formació de Bosch les trobarem més endavant, quan comentem l'etapa dels estudis de medicina.

Així, després d'un itinerari de formació que el va dur a estudiar fora de casa a partir dels deu anys (Palau Solità i Mataró), tot fent feines per a sostenir-se, l'any 1774 va iniciar la carrera eclesiàstica al Col·legi Episcopal de Barcelona. Allà, Anton

8. Les informacions que segueixen, sobre la família d'Anton Bosch i Cardellach i els anys de formació, procedeixen de CASANOVAS, Àngels i RENOM, Mercè, "Com un fill de teixidor de lli va preparar-se per a esdevenir un savi metge il·lustrat", *Arraona. Revista d'Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació]; les principals fonts són: BOSCH I CARDELLACH, Anton, "Resumen històric ...", i MATEU VIDAL, Ernest, *Antoni Bosch i Cardellach, doctor en Medicina, historiador, home de condicions singularíssimes, sabadellench il·lustre, 1758-1829*, Fundació Bosch i Cardellach, Sabadell, 1969.

Bosch es trobà amb Fèlix Amat, deixeble i col·laborador directe del bisbe Josep Climent. Amat també havia deixat Sabadell als vuit anys per anar a estudiar a Sallent; ara estava acabat d'ordenar, i era el professor de filosofia del col·legi. Devien compartir records, opinions i preocupacions. Pel que fa al bisbe Climent, aquell seria l'últim any al capdavant de la seu episcopal, enmig de tensions i d'incomprensió, especialment després de la seva política de consens desplegada arran del motí de les quintes de l'any 1773. Però al cap de poc, i després de la mort de la seva mare, Anton Bosch i Cardellach va decidir canviar de rumb i es decantà pels estudis de medicina.

L'any 1776 Bosch va deixar el Col·legi Episcopal de Barcelona i se'n anà a Cervera, per obtenir el títol de batxiller (maig 1778), abans de fer els estudis de medicina a València (1779-1781) i Osca (1781-1782). Va tornar a Barcelona l'any 1782 per fer les pràctiques de medicina al costat de Benet Pujol tant a l'Hospital General de la Santa Creu com a les visites particulars, i va aprofitar per assistir a les classes d'anatomia de Josep Torner, catedràtic d'aquesta matèria al Col·legi de Cirurgia. Adquirí la llicenciatura l'abril de 1783.

Els metges Benet Pujol i Josep Torner van ser les altres influències importants en la formació d'Anton Bosch i Cardellach, i, de manera especial, el moviment mèdic barceloní interessat a fer-se ressò de la ciència que s'estava fent a Europa, que defensava la medicina pràctica i experimental, i que impulsà l'Acadèmia Mèdico-Pràctica de Barcelona, tant per superar l'orientació excessivament teòrica i especulativa de la professió del moment, com per transcendir el caràcter més militar que civil del Reial Col·legi de Cirurgia de Barcelona, creat per la Corona l'any 1760.⁹

Un cop aconseguit el títol de metge, el seu primer destí fou Bràfim (1783-1787). El seu segon matrimoni (amb Josepa Vivas) el vinculà patrimonialment amb aquesta vila. Passats quatre anys es va traslladar a Sabadell, on va viure setze anys (1787-1804) i on va desplegar la seva major activitat cívica. De retorn a Bràfim, a partir de 1804, es va dedicar més intensament a la gestió del patrimoni familiar, a més de continuar l'exercici de la seva professió.

L'OBRA

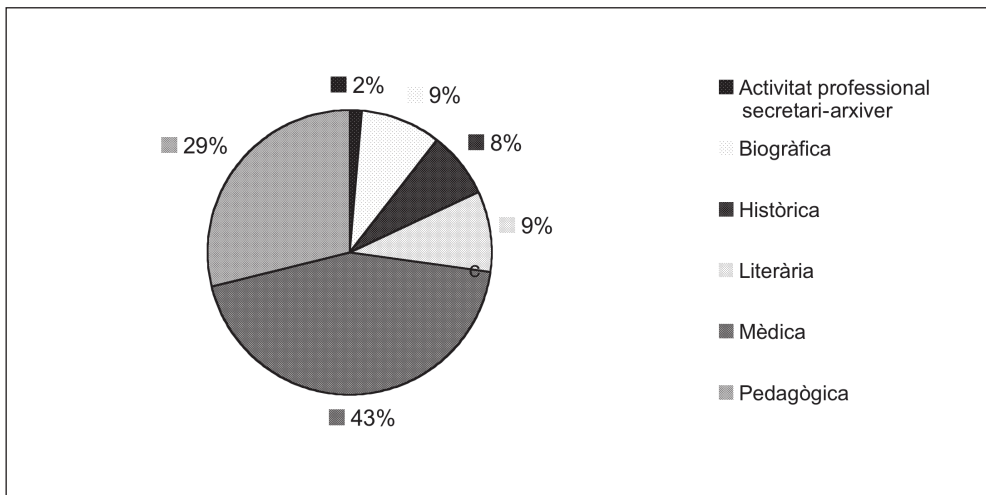
Com hem dit abans, el conjunt de manuscrits conservats d'Anton Bosch i Cardellach ascendeix a més de seixanta. Un gran nombre es troben a l'Arxiu Històric

9. ZARZOSO, Alfons, *Medicina i Il·lustració...*; ZARZOSO, Alfons, "El metge Anton...".

de Sabadell (AHS). Una altra part està dispersa entre la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona i les biblioteques de la Universitat de Barcelona o de Montserrat.¹⁰

Des d'un punt de vista temàtic, l'obra manuscrita d'Anton Bosch i Cardellach té continguts de distintes orientacions. El grup de manuscrits més nombrós i de contingut més extens és el dels estudis mèdics, que deixem a banda en aquesta anàlisi. Un altre apartat significatiu és el que s'aplega sota l'epígraf d'obra pedagògica. En realitat es tracta d'un conjunt de manuscrits de temàtica variada rel·ligats per l'establiment tipogràfic de la viuda de R. Torner cap als anys trenta del segle xx. Cal observar que hi ha dos sumaris, un d'ells, de la mà de Bosch, i un altre, que és el que reflecteix l'ordre de la darrera enquadernació i que no respecta l'ordre de Bosch.¹¹

Gràfic 1. Tipologia de l'obra d'Anton Bosch i Cardellach

Font: Elaboració pròpia sobre la base d'un total de 66 manuscrits.

10. El 7 de març de 1820 l'edifici que acollia la Reial Acadèmia de Medicina —i que havia allotjat fins llavors la Inquisició— va ser incendiat i saquejat. Això explica que la major part de material del primer mig segle de funcionament de la institució es va destruir o perdre. No sabem del cert quina part de l'obra d'Antoni Bosch i Cardellach va ser destruïda o va desaparèixer. CORBELLÀ, Jacint, *Memorias manuscritas de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*, l'entitat, Barcelona 1993.

11. Podeu veure els dos índexs a TRIAS, Margarida, *L'humor d'un il·lustrat: edició d'una carta de Bosch i Cardellach*, Fundació Bosch i Cardellach, Sabadell, 2008, p. 102. Pel que fa a la saga d'impressors Torner, vegeu BENAUL, Josep M., "Autors, editors i impressors a Sabadell, 1850-1975. Nota històrica", dins *Sabadell lletra impresa: de la vila a la fi de la ciutat industrial. Catàleg de la Col·lecció Esteve Renom — Montserrat Llloch*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012, pp. 52-59.

Des d'un punt de vista cronològic, que és el que orientarà aquest article, considerem dues etapes en l'obra d'Anton Bosch i Cardellach: els anys de joventut i formació (fins a 1783), i els anys de maduresa (1783-1829). Deixarem de banda l'obra mèdica, malgrat que és la més nombrosa i extensa, ja que no es correspon a les característiques que tenen les memòries personals, objecte de la trobada científica que ha motivat aquesta publicació.

Manuscripts de joventut (fins a 1783)

Ens han arribat alguns manuscrits de Bosch redactats en els seus anys de joventut i formació gràcies a la seva inclinació a l'ordre i a la cura que tenia de passar a net els seus propis escrits i de recopilar-los. Una part d'aquests manuscrits van ser aplegats en l'esmentat volum relligat ja al segle xx. També ens consta que en aquests anys va redactar notes miscel·lànies i mèdiques, especialment durant els seus viatges per la península, que serien la base d'escrits posteriors.

En aquest grup hi ha “Resposta á una carta de un estudiante incognit que demana informes sobre lo estudiar de medicina en Valencia, i deixar la Teologia per causa de una minyona, presuposant que sols havia estudiar de les rúmules, y poca gramatica” o conegut també com “Romance sobre los estudios de València”, recollida dins les “Obres pedagògiques i literàries”; una epístola en forma de poema de dotze folis, datada a València el 4 de gener de 1781 (l'últim any d'estudis de Bosch en aquesta ciutat). Es tracta d'un diàleg amb un estudiant de teologia al qual es dediquen reflexions i divagacions variades relacionades amb el fet de cursar uns estudis o altres. Ha estat objecte d'un acurat estudi i de les edicions paleogràfica i interpretativa per part de Margarida Trias.¹² Tal com indica aquesta autora, “no està clar que sigui una carta de debò”. Per la seva banda, Àngels Casanovas i Mercè Renom, en el seu recent article, formulen la hipòtesi que l'escrit pot ser una reflexió personal del mateix Bosch sobre la decisió que havia pres l'any 1776 de deixar els estudis eclesiàstics i preparar-se per començar medicina.

També hi ha el “Goig dels nasos de la vila de Sabadell”, escrit durant unes vacances que va passar a casa dels pares, el Nadal de 1777 o la Setmana Santa de 1778. També té la forma de poema i la ironia de les seves observacions va crear malestar entre els al·ludits.¹³ Ha estat publicat tres vegades (1929, en el centenari de la mort

12. TRIAS, Margarida, *L'humor d'un il·lustrat...*

13. Sembla que ho explicava ell mateix en el manuscrit no localitzat “Sucesos de mi vida”, que serví de base per a la sèrie d'articles publicats al periòdic *Eco del Vallés* (vegeu el capítol publicat el 18 de setembre de 1864).

de l'autor; l'any 1969 dins de la biografia que li va dedicar Ernest Mateu, i el 2012 comentat i adjuntat a l'article d'Àngels Casanovas i Mercè Renom en el dossier de la revista *Arraona* número 33).

L'últim escrit que volem incloure en aquesta etapa és “Carta noticiant son camí á Bràfim, describint esta villa, y la especie de vida que feya en ella en los primers dies de son arribo. Dirigida á Teresa Ribas”. Altre cop és una carta en forma de poema, ocupa dos folis, va adreçada a la que seria la seva primera esposa i està datada el 23 de juliol de 1783. Recentment ha estat publicada.¹⁴

Manuscripts de maduresa (1783-1829)

No tenim constància dels escrits d'Anton Bosch i Cardellach en els anys que va viure i treballar a Bràfim, des de 1783, abans de retornar a Sabadell.

Dels setze anys que va passar a Sabadell (1787-1804), i deixant de banda l'obra mèdica, hi ha tres manuscrits que destaquen. L'un és el dietari que va començar just arribar a finals de l'any 1787 (l'esmentat manuscrit “Memòria de las cosas notables de la vila de Sabadell comensant en desembre de 1787 [1787-1804]”). No és un dietari escrit per a si mateix, sinó per a deixar constància dels esdeveniments, de manera que l'autor pren distància i, quan s'esmenta a ell mateix, ho fa en tercera persona. El manuscrit, a més, conté informacions redactades amb posterioritat a les dates corresponents, una mostra de l'hàbit que tenia Bosch de passar els seus escrits en net, del qual hi ha altres exemples.

Els altres dos manuscrits són d'un innegable interès científic i social, més que no pas de caràcter estrictament personal, com de fet tampoc ho és el dietari. Es tracta de la “Topografia de la villa de Sabadell y su comarca” [1789], de 46 pàgines; i de “Ydea del partido del Vallés donde està situada la villa de Sabadell que es la patria del Dor. Antonio Bosch” (publicada en part i de manera inexacta a *Memorias de Sabadell antiguo y su termino [hasta] el año 1789*, Est. Tip. de Juan Baqués e Hijos, Sabadell, 1882). En aquestes dues obres, Bosch actua com a informador d'unes realitats empíriques i de les transformacions que observa en l'entorn. Presta atenció als fets naturals i a l'activitat humana, i descriu amb gran precisió, amb números quan és possible, el territori, l'activitat econòmica, la producció agrària, la dedicació manufacturera, els costums de la gent, la seva salut i alguns altres aspectes que li susciten interès.¹⁵

14. CASANOVAS Àngels; RENOM, Mercè, “Com un fill de teixidor...”.

15. BENAUL, Josep M., “Els números d'un il·lustrat a la fi del set-cents. Les estadístiques del metge Anton Bosch i Cardellach sobre Sabadell”, *Arraona. Revista d'Història*, 33, 2012, pp. 48-63. ROCA FABREGAT, Pere, “Reflexions al voltant d'unes notes de Bosch i Cardellach sobre la ramaderia i l'alimentació a Sabadell a finals del segle XVIII”, *Arraona. Revista d'Història*, 33, 2012, pp. 64-71.

També, en els anys de residència a Sabadell, va escriure dues obres històriques de gran rigor: “Anales de la villa de Sabadell desde el año 987 hasta el de 1770” (publicats l’any 1992 en dos volums), i “Algunas noticias de la Pabordia de la Yglésia parroquial de San Feliu de la vila de Sabadell, que ha sacado Antonio Bosch y Cardellach de varias escrituras” [ca. 1810], manuscrit arribat recentment a l’Arxiu Històric de Sabadell.¹⁶ Tot sembla indicar que els “Anales” van ser preparats mentre va ser secretari de l’ajuntament de Sabadell (abril de 1791 - març de 1795) i ordenava l’arxiu.

Quan Bosch retornà a Bràfim (1804) va seguir escrivint, malgrat el trasbals que va suposar per a ell i per als seus béns la guerra napoleònica. D’aquesta etapa són dues de les obres de caràcter personal i familiar esmentades a l’inici: “Resumen historich de la casa de Bosch y Vivas de Bràfim fet en juny de 1814 per lo Doctor Anton Bosch y Cardellach metge y posessor de aquella” (1814);¹⁷ i “Notas fetas per lo Dor. Anton Bosch sobre la despesa de sa sogra Francisca Vivas” (1786-1817). També va escriure el “Resumen de lo sucedido en la villa de Bràfim (situada en la carretera de Barcelona a Valls, a dos hores de ésta y a quatro de Tarragona) en todos los años de la última guerra con Francia y su intruso gobierno” (1815), en forma de dietari redactat entre el 9 de juny de 1808 i el maig de 1814. Quan el pare Raymundo Ferrer va fer la crida per a reunir relats dels anys de la guerra, amb la intenció de redactar els set volums de l’obra *La Barcelona cautiva*, Anton Bosch i Cardellach li envià en diversos quaderns el manuscrit que comentem, que potser és un resum de les notes que havia anat prenent. Al final del primer quadern, hi ha la següent nota de Bosch:

Señor editor de los cuadernos de Barcelona cautiva: he leído en un diario que Vm. pedía noticias de lo acaecido en los pueblos fuera de Barcelona durante la guerra última. Yo tengo apuntado diariamente cuanto ha ocurrido en la villa de Bràfim, mi patria en el Campo de Tarragona, y envío el adjunto resumen [...]. Si a Vm. le parecen bien, [...] yo proseguiré en darle las noticias que sepa.¹⁸

I així ho devia fer.

CONCLUSIONS

El metge sabadellenc Anton Bosch i Cardellach va ser un prolífic escriptor dels anys de tombant del segle XVIII al XIX, principalment d’obra mèdica, però també

16. TORRUELLA, Jordi, *Arraona. Revista d’Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

17. Vegeu SANTESMASES, Josep, “Concòrdia entre Anton Bosch i Cardellach i el seu fill Agustí Bosch i Vives, el 8 de novembre de 1816”, *Arraona. Revista d’Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

18. CANALES, Esteban, “Una visió més real de la Guerra del Francès: la historia de Bràfim d’en Bosch i Cardellach”, *Recerques*, 21, 1988, p. 10, nota 1.

d'obra memorialista referida a les seves vivències i circumstàncies. Va escriure en català i en castellà, i va fer traduccions del francès. Tenia una grafia molt clara i un molt bon nivell d'expressió. Alguns dels seus escrits mostren una remarcable vessant irònica i literària, que denota el tarannà personal de l'autor.

Ens trobem davant d'un il·lustrat de primer ordre, amb interessos variats, polifacètic i amb afany per la precisió i el realisme. En l'obra de caràcter memorialista tractada en aquest article, s'observa la seva capacitat de descriure de manera minuciosa la realitat que va viure tant a Sabadell com a Bràfim.

Les seves obres permeten fer estudis de diverses disciplines, d'un interès tant local com europeu, entre els quals destaquen, a més de la praxi i la investigació mèdica, la història social i econòmica i la història institucional.

REFERÈNCIES I BIBLIOGRAFIA

Obra d'Anton Bosch i Cardellach

- “Algunas noticias de la Pabordia de la Yglesia parroquial de San Feliu de la vila de Sabadell, que ha sacado Antonio Bosch y Cardellach de varias escrituras” [manuscrit] [ca. 1810]. Conservat a l'Arxiu Històric de Sabadell, de recent incorporació. És resum d'un manuscrit més extens, no conservat en la versió de Bosch, però sí en còpia aliena.
- “Anales de la villa de Sabadell desde el año 987 hasta el de 1770” [manuscrit]. Conservat a l'Arxiu Històric de Sabadell. Edicions posteriors: *Memorias de Sabadell Antiguo y su término [hasta] el año 1789*, Sabadell: Est. Tip. Juan Baqués e hijos, 1882; *Anales de la Villa de Sabadell desde el año 987 hasta el de 1770*, Fundació Bosch i Cardellach: Sabadell, 1992 2v.
- “Memòria de las cosas notables de la vila de Sabadell comensant en desembre de 1787” [manuscrit] [1787-1804]. Conservat a l'Arxiu Històric de Sabadell. Edicions posteriors: *Memorias de Sabadell, segunda parte*, Sabadell: Archivo histórico del Municipio, 1944; *Memoria de las cosas notables de la vila de Sabadell comensant en desembre de 1787*. A cura d'ALSINA, Joan i FORRELLAD, Miquel, Fundació Bosch i Cardellach: Sabadell, 2003.
- “Notas fetas per lo Dor. Anton Bosch sobre la despesa de sa sogra Francisca Vivas” [manuscrit] [1786-1817]. Conservat a l'Arxiu Històric de Sabadell. Disposa de transcripció de Josep Abad Sentís.
- “Resumen de lo sucedido en la villa de Bràfim (situada en la carretera de Barcelona a Valls, a dos horas de ésta y a quatro de Tarragona) en todos los años de la última guerra con Francia y su intruso gobierno” [manuscrit] [1815]. Manuscrit referent a la guerra napoleònica, conservat a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona. Edicions posteriors: transcripció, introducció i notes per CANALES, Esteban, “Una visió més real de la Guerra del Francès: la historia de Bràfim d'en Bosch i Cardellach”, *Recerques*, 21, 1988, pp. 7-49.
- “Resumen historich de la casa de Bosch y Vivas de Bràfim fet en juny de 1814 per lo Doctor Anton Bosch y Cardellach metge y poseedor de aquella” [manuscrit], 1814. Conservat a l'Arxiu Històric de Sabadell. Disposa de transcripció de Josep Abad Sentís.
- “Sucesos de mi vida” [manuscrit]. Manuscrit no localitzat que serví de base per a “Biografia del Dr. D. Antonio Bosch y Cardellach”, *Eco del Vallés: semanario científico, industrial, agrícola y de*

noticias, núms. 13 setembre, 23 octubre, 20 novembre, 11 i 25 desembre 1864 i 15 gener, 5 i 19 febrer 1865.

“Topografía de la villa de Sabadell y su comarca” [manuscrit] [1789?]. Conservat a l’Arxiu Històric de Sabadell. Publicada en part i de manera inexacta a *Memorias de Sabadell Antiguo y su término [hasta] el año 1789*, Est. Tip. Juan Baqués e hijos: Sabadell, 1882.

“Ydea del partido del Vallés donde está situada la villa de Sabadell que es la patria del Dor. Antonio Bosch” [manuscrit] [post. 1787]. Conservat a l’Arxiu Històric de Sabadell. Edicions posteriors: ROCA GARRIGA, Pere, *Idea del partido del Vallés donde está situada la villa de Sabadell que es la patria del Dr. Antonio Bosch*, Fundació Bosch i Cardellach: Sabadell, 1968.

Obra sobre Anton Bosch i Cardellach

BENAU, Josep M., “Els números d’un il·lustrat a la fi del set-cents. Les estadístiques del metge Anton Bosch i Cardellach sobre Sabadell”, *Arraona. Revista d’Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

CANALES, Esteban, “Una visió més real de la Guerra del Francès: la historia de Bräfim d’en Bosch i Cardellach”, *Recerques*, 21, 1988, pp. 7-49.

CASANOVAS, Àngels i RENOM, Mercè, “Com un fill de teixidor de lli va preparar-se per a esdevenir un savi metge il·lustrat”, *Arraona. Revista d’Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

COMASÒLIVAS, Joan i RENOM, Mercè, “Una lectura renovada i més coneixements sobre Anton Bosch i Cardellach i la seva època”, *Arraona. Revista d’Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

MATEU VIDAL, Ernest, *Antoni Bosch i Cardellach, doctor en Medicina, historiador, home de condicions singularíssimes, sabadellench il·lustre, 1758-1829*, Fundació Bosch i Cardellach: Sabadell, 1969.

ROCA FABREGAT, Pere, “Reflexions al voltant d’unes notes de Bosch i Cardellach sobre la ramaderia i l’alimentació a Sabadell a finals del segle XVIII”, *Arraona. Revista d’Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

SALA-SANAHUJA, Joaquim, “Bosch, jansenista?”, *Arraona. Revista d’Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

SANTESMASES, Josep, “Concòrdia entre Anton Bosch i Cardellach i el seu fill Agustí Bosch i Vives, el 8 de novembre de 1816”, *Arraona. Revista d’Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

TORRUELLA, Jordi, *Arraona. Revista d’Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

TRIAS, Margarida, *L’humor d’un il·lustrat: edició d’una carta de Bosch i Cardellach*, Fundació Bosch i Cardellach: Sabadell, 2008.

ZARZOSO, Alfons, “El metge Anton Bosch Cardellach i la història natural de la vellesa”, *Arraona. Revista d’Història*, 33, 2012, Sabadell [en preparació].

Altres referències

BENAU, Josep M., “Autors, editors i impressors a Sabadell, 1850-1975. Nota històrica”, dins *Sabadell lletra impresa: de la vila a la fi de la ciutat industrial. Catàleg de la Col·lecció Esteve Renom — Montserrat Llonch*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat: Barcelona, 2012, pp. 52-59.

CORBELLA, Jacint, *Memorias manuscritas de la Real Academia de Medicina de Catalunya*, l’entitat: Barcelona, 1993.

ZARZOSO, Alfons, *Medicina i Il·lustració a Catalunya. La formació de l’Acadèmia Mèdico-Pràctica de Barcelona*, Fundació Noguera: Barcelona, 2004.

Jeanne Paillon: des *Souvenirs d'Algérie* aux revues du Club Alpin Français. Une histoire de famille et de formation dans la France de l'époque coloniale

Dans les recensements des écrits du for privé (XIVe-XXe siècles) conservés dans les services communaux d'archives de France, on trouve, pour les Archives municipales de Lyon, à la cote 1 II 04 17 1, cette description: *Journal intime de Jeanne Paillon, dédié à son fils et à sa fille, et relatant son séjour en Algérie au cours des années 1840*.¹ Le document nous a été transmis en tapuscrit sur papier vélin, relié dans un cahier en papier noir. Son titre original est *Souvenirs d'Algérie 1843-1847*. Il comprend 155 pages numérotées, divisées en quatre parties.² La première partie est la dédicace "à ma fille et à mon fils",³ Mary et Maurice, qu'elle ne nomme pas. Les trois dernières parties correspondent aux trois étapes des deux voyages de Jeanne en Algérie. Le premier voyage commence au départ du village de Oullins, près de Lyon, emmène Jeanne à Oran et de nouveau en France, à Sète, pour l'hiver 1843. Le deuxième séjour débute au printemps 1844 et termine l'été 1847. Dans les *Souvenirs*, il occupe la troisième et la quatrième partie. La troisième, avec les étapes de Toulon à Oran et ensuite à Mascara, la quatrième de Mascara à Saïda, puis le retour à Oran et de là en France.

1. Je remercie Noëlle Chiron-Dorey des Archives municipales de Lyon pour m'avoir signalé les écrits du for privé de cette institution. Je remercie aussi François-André Pietraforte qui a été mon Virgile dans les Archives départementales du Rhône, la Bibliothèque du Club Alpin de Lyon et ses enthousiastes bibliothécaires, celles du Club Alpino Italiano de Turin et de Rome et encore celle de la Società degli Alpinisti Tridentini de Trente. Ma gratitude va aussi à un collectionneur privé qui tient à rester anonyme pour m'avoir montré ses reliques de la famille Paillon. Une édition des *Souvenirs* devrait dans un bref délai compléter cette étude.

2. Pp. 1-2, 3-45, 46-94, 95-155.

3. P. 1. L'orthographe gardée dans toutes citations est celle du tapuscrit.

La date de rédaction du texte n'a pas été notée, mais, à la page 155, une note ajoutée postérieurement est datée de mai 1899, *terminus ante quem*. Le tapuscrit porte des corrections à l'encre soit par rapport à la ponctuation, soit au texte. Ces dernières interventions visent à éliminer des expressions plus familières quoique correctes, à la recherche d'un langage plus soutenu. Dans un ou deux cas, certaines phrases ont subi une intervention plus lourde en direction de la *political correctness*. Une note manuscrite laisse supposer que le cahier ait été exposé au musée rétrospectif dédié à la conquête de l'Algérie lors de l'Exposition internationale de Lyon en 1914.

C'est dans la dédicace à ses enfants que Jeanne explique la genèse de ses mémoires. Dans son cas, comme dans bien d'autres, il y a une rupture traumatique à l'origine de son choix. L'occasion de rappeler ses souvenirs lui est donnée par la mort de son troisième enfant, Charles. Ce deuil a renforcé les liens entre les autres membres de la famille: "Nous avons senti le besoin de resserrer le lien brisé, nous avons vécu d'une vie si intime, la votre a si bien été mienne qu'à tous nos mutuels souvenirs, idée m'est venue d'ajouter, pour vous, ceux de ma jeunesse: c'est combler une lacune dans la mémoire que vous garderez de votre mère".⁴ Dès le début, il est donc clair que le thème du souvenir est crucial pour cette famille. Dans son deuil partagé, pour Jeanne est question soit de se réfugier dans l'atmosphère familiale la plus stricte, soit de faire part à ses enfants de sa vie de jeune fille: "ces vieux récits des jeunes années", de les établir dans l'écriture. "Une entière et scrupuleuse véracité" est sa promesse, voire le seul mérite qu'elle rattache à ses souvenirs. Mais, en même temps, elle est fière des expériences qu'elle peut bien conter, car sa vie n'a pas été "banale", au contraire, et elle a résolu de la relater en détail. Dès le début, donc, Jeanne se présente en femme toute-à-fait consciente d'elle-même et quitte à prendre la parole, bien que dans le contexte restreint de sa famille. Mais dans ce contexte elle n'hésite pas à partager jusqu'aux "détails de mes impressions d'alors". Si le deuil de son enfant a été pour Jeanne l'occasion de déclencher la rédaction de ses *Souvenirs*, un autre deuil va ensuite les fermer. Quelques temps après la fin de son récit elle reste veuve. Son mari, Etienne Paillon, meurt le 22 avril 1899. Leur mariage a duré presque cinquante-deux ans.⁵ Jeanne reprend alors cette sorte de livre de famille pour y ajouter quelques lignes, émues et retenues à la fois, en mémoire de son compagnon, du père de ses enfants. Cette fois elle enregistre la date: mai 1899. Des allusions à ses noces d'or dans le texte permettent d'en situer la composition vers 1897 environ.

4. Pp. 1-2.

5. Ils se sont mariés le 27 mai 1847 à Mascara. Archives nationales d'Outremer d'Aix-en-Provence, Etat civil, Mascara, Mariages, registre 31884, en ligne.

“PARTONS POUR LE PAYS DU SOLEIL, JE SUIS HEUREUSE DE VOUS EMME- NER À MON TOUR”

Au fil de ses pages, Jeanne raconte son déplacement en Algérie à la suite de sa mère Françoise Bugnard et de son beau-père Pierre Gustave Brun, deuxième mari de Françoise. Brun que Jeanne appelle toujours “mon père”, était capitaine adjutant major au 56e régiment de ligne dans l’Armée.⁶ Envoyé une deuxième fois en Afrique, il avait décidé d’emmener sa famille avec lui. Dans leur voyage ils passent à Alger quasiment en touristes, arrivent à Oran, retrouvent la France dans les quartiers d’hiver de Sète (à l’époque encore appelée Cette). Au printemps 1844, deuxième traversée sur un voilier. Ils retrouvent Oran mais bientôt les campagnes militaires vont les éloigner de la côte. Une marche en colonne dans le désert va les conduire dans la ville de Mascara, puis à partir de 1845, à l’avant-poste isolé de Saïda sur l’Atlas, en direction du Sahara, tout près de l’ancienne capitale d’Abd-el-Qader. Là-bas Jeanne rencontre son futur époux, médecin militaire. Après le mariage à Mascara le couple rentre en France. Jeanne est alors âgée de dix-neuf ans.

Les *Souvenirs* sont donc liés à l’époque de la conquête coloniale par la monarchie de juillet de Louis-Philippe. Entamée en 1830 sans grande conviction, elle va s’intensifier pendant la décennie suivante. En 1834 l’Algérie est annexée à la France. En 1839 l’émir Abd-el-Qader, de la province d’Oran, à l’ouest, près du Maroc, commence une guerre très dure contre les Français qui va durer jusqu’en décembre 1847. Les années que Jeanne va passer en Algérie sont justement les mêmes où l’émir est peu à peu refoulé vers le désert et le Maroc par l’avancée des troupes françaises. Les étapes du voyage de la jeune fille à l’intérieur du pays jusqu’à Saïda suivent de très près les défaites et les retraites du chef arabe. Et toutefois, si on se posait la fatale question: qu’est-ce qu’elle a retenu de ces moments dramatiques? La réponse, pour la plupart du texte, serait autant fatale: rien. Du moins, rien qu’elle eut envie de mettre par écrit et transmettre sous cette forme à ses enfants. On peut dire que la guerre, le colonialisme et la vie militaire sont pour cette femme quelque chose autant d’éloigné que de quotidien à la fois. La guerre fait aussi que les hommes quittent les foyers pour les espaces plus amples dehors des villes et des oasis, que les femmes restent seules dans l’attente et quelque fois l’ennui, qu’elles soient obligées à des déménagements continuels et brusques. Leur rôle est apparemment celui de refaire sans cesse leur nid, pour leur même confort avant que pour celui des hommes. Les problèmes deviennent alors la société-même qu’on peut fréquenter, qui à l’époque

6. Service historique de la Défense, dossier de pension, GR/3 y E.

est limitée par les conventions par rapport à d'autres "femmes de bien", le sel pour la soupe ou le manque de sécurité dans des villes en ruines après le coucher du soleil. L'Algérie dont Jeanne donne le plus de détails est celle du quotidien de la vie de garnison et des arrières, entourée par celle qu'elle appelle en esprit de corps "la grande famille militaire", où l'on fête chaque fois que quelqu'un arrive du terroir.

Et pourtant, les grands espaces de l'Algérie vont profondément marquer les souvenirs ainsi que la personnalité de la jeune fille. Jeanne manque apparemment d'intérêt pour la dimension publique —dans le sens de politique classique—, ce qui n'est pas, d'ailleurs, affaire de femmes à l'époque. Par contre c'est l'espace extérieur qui lui offre le long voyage et le pays qu'elle découvre. Cela passionne autant que la lecture qu'elle, pourtant femme, a fait des livres d'aventures. A l'annonce du départ elle se voit, à quinze ans "déjà l'héroïne d'un de ces fantastiques voyages lus avec avidité dans mes livres d'étrennes, et mon premier mouvement est tout à la joie, à la curiosité, au bonheur de la nouveauté".⁷ Seulement ensuite elle songe avec inquiétude et tristesse à la séparation de sa tante et de sa cousine, au départ de sa maison natale, où son grand-père maternel avait gardé près de lui ses filles et leurs familles après le mariage. Elle quitte pour la première fois la dimension du "cher petit pays" avec douleur. Dans la diligence qui parcourt les quais du Rhône, passant à côté de la cathédrale de St. Jean et de la "petite chapelle de Fourvière", Jeanne cherche la main de sa maman et se fond en pleurs d'enfant. Mais déjà avant Vienne ses larmes se sèchent. Devant elle s'ouvre l'espace extérieur. "La voilà donc, cette immense mer dont on m'a tant parlé, cet espace sans fin. Belle Méditerranée bleue. [...] Je vois encore maintenant, à travers le passé, ce tableau grandi peut-être des vives impressions de la jeunesse",⁸ elle écrit, se montrant en plus avertie de la déformation que le temps porte aux souvenirs les plus scrupuleux. L'Algérie va donc être vécue par elle plutôt comme une aventure, le plus possible amusante, non pas comme un conflit qui ce soit. Même quand les balles des fusils ennemis vont lui faire une légère blessure —qu'elle appelle écorchure— à une épaule, son récit gardera un ton plutôt ironique que tragique. Dans les années quatre-vingt-dix où Jeanne rédige ses *Souvenirs*, l'aventure de formation est à la mode en littérature.⁹

En Algérie elle nouera bientôt des nouvelles amitiés très chéries. Mais la vraie surprise sera pour Jeanne la nature (elle regrette la beauté du mois de février

7. P. 3.

8. P. 8.

9. VENAYRE, Sylvain, "La Belle Epoque de l'aventure, (1890-1920)", *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 2004, 2, pp. 93-110, p. 5 et p. 9.

là-bas, celle des rivières de l'Atlas), les grands espaces du désert, les marches en colonne, les anciennes forteresses arabes qu'elle guette avec avidité mais que ne peut guère visiter sans l'escorte de son père dans un pays qui reste hostile et dangereux. En particulier pendant les marches, cette adolescente va jouir d'une liberté de mouvements autrement impossible et, en même temps, découvrir les exercices physiques et prendre conscience des possibilités de son corps. Elle décide de marcher à pied pour toute une journée comme les fantassins, elle apprend aussi à monter les méharis. Ces expériences sont la première couche du goût du chemin et de l'endurance qui la porteront plus tard à faire des courses d'alpiniste pendant plusieurs heures et dans des conditions très dures jusqu'à un âge avancé. Par contre elle ne s'adonne pas trop ni à l'orientalisme ni au patriotisme. Au contraire, elle se décrit avec beaucoup d'humour dans Saïda, assiégée par les tribus rebelles, où son beau-père est commandant, absorbée à coudre un drapeau français, foudroyée par un élan patriotique qu'elle ne semble guère prendre au sérieux. Bien plus au sérieux elle s'exprime lorsque il s'agit de mettre sur papier ses impressions intimes et ses inclinations les plus brulantes confrontées à la réalité de la vie qu'elle peut s'attendre: "Quel séduisant métier que celui d'explorateur", dit-elle.¹⁰ Et tout-de-suite, comme si elle avait trop osé: "Mais quelle douce tâche aussi que de reprendre à l'arrivée le coté utile et raisonnable de la vie, et d'entourer les siens de tous les soins affectueux dont ils ont été privés pendant les jours d'absence". Morale: "Il fallait pourtant mettre un terme à mon humeur vagabonde; c'est quelquefois triste de reprendre sa vie terre à terre de tous les jours; avec mon tempérament et mes antécédents de voyageuse je l'ai prouvé souvent dans ma vie. Pourtant, le devoir est là: la maison, la famille, tout cela a un charme tranquille qu'il faut savoir apprécier, l'imagination a besoin de calme quelque fois et ne peut pas toujours planer entre le ciel et la terre, trop haut pour la mission que Dieu nous a donné à remplir".¹¹ Ces mots précèdent justement le récit de la rencontre de Jeanne avec son futur époux. En Algérie cette femme a à la fois pris conscience de ses désirs plus sincères et accepté les limites que son siècle donnait à son genre. Quand elle écrit les *Souvenirs* une nouvelle passion pour une sorte différente de voyage est entrée dans sa vie. Les regrets des voyages qu'elle n'a pas fait dans le passé se mêlent peut-être ici à la culpabilité pour le goût qu'elle prend maintenant à s'éloigner de sa maison en quête de nouvelles destinations?

10. P. 146.

11. P. 145.

“VOYAGEUSE DES PAYS DE NEIGE”

Toujours dans sa dédicace, Jeanne explique que ses enfants l’ont initié à la pratique de l’alpinisme. Leurs courses se prolongent souvent plusieurs heures et se font même dans des saisons hostiles. “Vous m’avez faite découvrir l’ivresse des sommets, comme on dit dans notre langage alpin [...] une initiation que je vous dois toute entière [...] mes plus beaux souvenirs sont aux Alpes”.¹² C’est encore sa famille, souligne Jeanne dans ses souvenirs, qui lui ouvre une nouvelle fois les horizons de l’espace extérieur alors qu’elle est désormais sexagénaire. Et quel espace. Déjà à l’époque, l’alpinisme n’est pas uniquement une pratique sportive, mais une philosophie de vie, même une revanche sur les défaites militaires du passé tout récent. Entraînée par ses enfants Mary et Maurice, Jeanne se jette avec passion dans les courses les plus longues, avec la neige, en plein hiver, au bivouac. Elle est jugée l’une des alpinistes les plus endurantes de sa génération et elle anticipe le sport pour les séniors... On l’appelle la doyenne des alpinistes français. À 80 ans elle fait encore l’initiation à la montagne de son petit-fils, Hugues, fils de Maurice, futur alpiniste lui aussi, mais à l’époque âgé de trois ans.¹³ Jeanne n’est pas la seule femme qui s’adonne à cette pratique en France. Dans le Club Alpin Français, les femmes sont admises (tandis qu’en Angleterre, par exemple, elles ne peuvent pas s’inscrire) et la pratique de l’alpinisme féminin est même encouragée dans certaines limites.¹⁴ Toutefois, la pratique féminine est en quelque sorte justifiée par des argumentaires qui visent l’hygiène, l’éducation, la nécessité de suivre les époux dans leurs loisirs, et non pas par le goût et le plaisir qu’elles peuvent trouver dans la pratique, alors que Jeanne, au contraire, à propos des raisons et des impressions qui lui font choisir l’alpinisme, ne parlera que de son amour pour le voyage. Pour la plupart des cas, il s’agit de femmes qui s’approchent donc à la montagne en famille: elles suivent leurs époux, leurs frères ou pères.¹⁵ Il y a toutefois quelques exceptions à cette règle et l’une des plus brillantes est justement la fille de Jeanne, Mary. Elle part évidemment avec son frère et sa mère, mais elle fait bien des courses toute seule avec son guide, dont des premières ascensions féminines.¹⁶

12. P. 2.

13. ESCUDIÉ, Achille, “En souvenir: Mme Jeanne Paillon, 1828-1911”, *La Montagne*, novembre 1911, pp. 665-667.

14. OTTOGALLI, Cécile, “Femmes et alpinisme au Club alpin français à l’aube du xxe siècle: une rencontre atypique?”, *Staps*, 2004, 4, pp. 25-41; HOIBIAN, Olivier, *Les alpinistes en France, 1870-1950*, L’Harmattan, Paris, 2000.

15. VALLOT, Gabrielle, “Mes ascensions”, *Annuaire du Club Alpin Français*, 1887, pp. 45-49.

16. PAILLON, Mary, “Première ascension féminine de l’Aiguille Méridionale d’Arves”, *Annuaire du Club Alpin Français*, 1891, pp. 50-86.

Pendant ses voyages aux Alpes elle rencontre une jeune anglaise, elle aussi grimpeuse de première classe, Katie Richardson. Les deux femmes vont devenir bientôt inséparables. Katie déménage à Oullins, dans la maison maternelle de Jeanne où la famille Paillon habitait après son retour en France. Avec son arrivée se forme entre Mary, Maurice, Katie et Jeanne un quatuor d'alpinistes qui sillonnent les Alpes en toute saison et qui vont rester très proches jusqu'à la mort de ses membres. Tous les quatre font partie de la Section lyonnaise du Club Alpin Français, l'une des plus actives et novatrices à l'époque. Ils s'engagent aussi dans l'aventure éditoriale des revues du Club, soit au niveau local comme national.¹⁷ Ils écrivent d'abord dans l'*Annuaire du Club Alpin Français* et dans le *Bulletin* trimestriel qui le complète, où ils font le récit de leurs courses, mais aussi prônent leurs idées sur la pratique féminine de ce sport, sur les vêtements les plus appropriés pour les femmes (oui, pas des corsets, mais jupes ou pas?), sur d'autres sujets techniques. Puis, à partir des années 1903-1904, ils font "leur" propre revue. A cette époque Maurice devient rédacteur en chef de la *Revue alpine* de la section lyonnaise. Mary est dans la rédaction. Elle s'occupe de la critique des revues qui arrivent à la Section — ce qu'elle va faire encore après 1904 —, des notices nécrologiques, elle fait aussi la chronique des faits divers, comme la nouvelle d'une bibliothèque de montagne que la Société des guides de Courmayeur va installer dans le bureau du guide-chef.¹⁸ Elle publie en plus les récits de ses courses et des dossiers sur certaines montagnes. L'un de ces dossiers, celui de l'Aiguille du Dru au Mont Blanc, s'ouvre sur une lettrine ornée avec le dessein du rocher. Ce dessein a été réalisé par Katie, qui est aussi peintre de montagne — elle esquisse ses croquis directement sur les sommets — et qui a fait ses exploits dans le massif.¹⁹ Première traversée en col du Petit au Grand Dru en un jour et première ascension féminine du Petit Dru. Ce même article donne une bibliographie exhaustive relative à l'Aiguille. Elle est divisée par pays et comprend des documents anglais, français, italiens, suisses et allemands, tirés d'abord d'un dépouillement des revues des Clubs Alpins de ces pays qui indique aussi des gravures et images et puis d'autres ouvrages. En plus, Mary regrette de ne pas avoir réussi, malgré ses efforts, à réunir la liste des ascensions à deux autres montagnes du massif, le Grand et Petit Dru. Les articles sur les ascensions jouaient donc un rôle très important dans la préparation et la pratique de ce sport. Une photo de l'Aiguille va compléter ce travail pointu.²⁰

17. HOIBIAN, Olivier, "L'oeuvre éditoriale du CAF (1874-1974)", *Ammis*, 2004, 1, mis en ligne le 11 mai 2010, consulté le 24 juillet 2012.

18. PAILLON, Mary, "Bibliothèques alpines", *Revue alpine*, novembre 1904, 10, p. 100.

19. PAILLON, Mary, "L'Aiguille du Dru", *Revue alpine*, novembre 1902, 8, pp. 365-374 et p. 381.

20. L'article 1 des statuts du 1874 affirme que le CAF a pour but de faciliter et propager la connaissance des montagnes françaises et limitrophes par "la publications des travaux scientifiques, littéraires ou artistiques et des

En 1904 Maurice quitte la rédaction de la *Revue alpine* lyonnaise pour devenir rédacteur en chef de *La Montagne*, nouvelle revue, nationale cette fois, du CAF, née de la fusion de l'*Annuaire* et du *Bulletin*. Cette initiative répond aussi à des tensions entre le siège central de Paris et les exigences des Sections locales dont la Section lyonnaise, grâce à sa revue, s'est faite souvent porte-parole. Maurice apporte à cette nouvelle initiative la formule de la *Revue alpine*. Il gardera son poste pendant vingt-cinq ans, jusqu'en 1933, quand il va devenir rédacteur en chef honoraire jusqu'à sa mort en 1938.²¹ C'est donc dans cette activité éditoriale vivace qui l'entoure que Jeanne va trouver un nouvel espace, public cette fois, pour ses souvenirs, ce qui, pour une femme, n'est pas évident à l'époque.²² Elle se fait alors auteur dans les revues du CAF, tout en affirmant de ne pas vouloir autre chose que de conter des "simples souvenirs", sans le moindre côté pratique, pas de nouvelles routes, pas de questions techniques, mais "cette ascension transformée par l'hiver qui double pour ainsi dire les altitudes..." dit-elle avec modestie, avant de se lancer avec "délicatesse" dans la description de l'une de plus fatigantes et inconfortables courses à la quelle on puisse songer, pendant plusieurs jours, sous la neige, dans le gèle du mois de février.²³ L'alpinisme hivernal rentre justement parmi les nouveautés prônées par la section lyonnaise au sein du CAF... et voilà que Jeanne, en 1896, publie les souvenirs de cette course aussi sous forme de plaquette, à Paris, chez Renouard, aujourd'hui très rare.²⁴ En plus, elle va se faire aussi conférencière. Son activité lui avait fait acquérir une notoriété qui dépassait les frontières de la France. Les revues du CAF étaient du reste présentes dans les bibliothèques et les Sections des Club alpins étrangers, où on les trouve encore aujourd'hui. Dans le milieu des alpinistes, Jeanne atteint donc un nouveau espace, celui de l'écriture qui garde la dimension de la mémoire, d'ailleurs essentielle pour ces milieux alpinistes où le récit des exploits entre à part entière dans la pratique du sport.²⁵ Mais cette fois l'écriture n'est plus une écriture

renseignements propres à diriger les touristes". Ce que cet article de Mary évidemment se propose d'accomplir. Citation d'après HOIBIAN, Olivier, *Op. Cit.*, référence 1.

21. Le 13 avril 1938. "In memoriam: Maurice Paillon (1855-1938)", *La Montagne*, 1938, p. 153; DALLOZ, Pierre et ESCARRA, Jean "Avant-propos", *La Montagne*, janvier 1933, 245, pp. 2-3.

22. OTTOGALLI MAZZACAVALLLO Cécile, "Quand le Club Alpin Français écrit au féminin (1874-1919)", *Annals*, 2004, 1, mis en ligne le 12 mai 2010, consulté le 24 juillet 2012.

23. PAILLON, Jane, "La Croix de Belledonne en Hiver", *Annuaire du Club Alpin Français*, 1895, pp. 57-75, p. 57.

24. PAILLON, Jane, *La Croix de Belledonne en hiver*, Renouard, Paris, 1896. La Bibliothèque municipale de la Part-Dieu de Lyon en garde un exemplaire dans son Fonds ancien, cote 372481.

25. BRUANT, Gérard, "L'effort et ses représentations dans les récits d'alpinisme", dans HOIBIAN, Olivier et DEFANCE, Jacques, *Deux siècles d'alpinismes européens, origines et mutations des activités de grimpe : actes du colloque international des 5 et 6 juin 2000*, L'Harmattan, Paris, 2002, pp. 119-133.

qui reste en famille. Au contraire, elle est faite pour exister, pour se réaffirmer dans une dimension publique et dans l'espace des milieux alpinistes, élargi au-delà des frontières (et, dans une certaine mesure, des couches sociales), le désir d'aventure et de voyage de cette femme indomptable.

CONCLUSION

La dimension de Jeanne est importante et reste donc pendant toute sa vie, y compris sa vie de voyageuse et de mémorialiste, avant tout celle de la famille. C'est toutefois une famille —d'abord celle de ses parents, puis sa propre famille— qui lui permet certains exploits “peu banales”, plus, quasiment hétérodoxes pour une femme de son époque et de son statut. En même temps, c'est encore la famille qui contraint sa curiosité, ses instincts de vagabondage, d'exploration, de lieux sauvages. Dans une famille qui connaît le voyage aussi bien que l'édition, ses récits rendent la vie quotidienne bien plus remarquable que l'ethnographie ou la réflexion intellectuelle; et pourtant elle n'est pas une simple femme de ménage: au contraire elle ménage, avec son caractère enjoué, l'écriture et ses nuances, aussi que les marches et le montagnes. Elle participe à l'initiative de sa famille dans l'entreprise collective qu'ils entament pour les revues du CAF, qui touche tous les aspects de l'édition, de l'écriture d'auteur au travail de rédacteur, à l'illustration, à la documentation et à la bibliographie, à la critique, à la polémique sur les choix du Club —auxquels la vie des revues est évidemment étroitement liée— en matière d'alpinisme féminin. Son langage est pour la plupart du temps assez soigné, son style ne cache pas quelques ambitions littéraires, ses phrases ne délaissent non plus la rhétorique de son époque, si riche d'interrogations et d'exhortations, mais dans tout cela se glisse toujours cette délicatesse de ton si bien remarquée par son critique cafiste.

BIBLIOGRAPHIE

- Algérie, 1830-1962*, avec Jacques Ferrandez, Paris, Musée de l'Armée, Bruxelles, Casterman, 2012.
- BRUANT, Gérard, “L'effort et ses représentations dans les récits d'alpinisme”, dans HOIBIAN, Olivier et DEFANCE, Jacques, *Deux siècles d'alpinismes européens, origines et mutations des activités de grimpe: actes du colloque international des 5 et 6 juin 2000*, l'Harmattan, Paris, 2002, pp. 119-133.
- DARMON, Pierre, *Un siècle de passions algériennes: une histoire de l'Algérie coloniale, 1830-1940*, Fayard, Paris, 2009.
- ESCUDIÉ, Achille, “En souvenir: Mme Jeanne Paillon, 1828-1911”, *La Montagne*, novembre 1911, 8, pp. 665-667.
- “Maurice Paillon (1855-1938)”, *La Montagne*, octobre-novembre 1938, 30, 301, pp. 225-227.

- GILMORE, Leigh, *Autobiographics, a feminist theory of women's self-representation*, Cornell University press, Itaca and London, 1994.
- HOIBIAN, Olivier, *Les alpinistes en France, 1870-1950*, L'Harmattan, Paris, 2000.
- “L'oeuvre éditoriale du CAF (1874-1974)”, *Amnis*, 2004, 1, mis en ligne le 11 mai 2010, consulté le 24 juillet 2012.
 - “In memoriam, Hugues Paillon”, *La Montagne*, 1942, p. 22.
- LEJEUNE, Dominique, *Les alpinistes en France 1875-1914*, CTHS, Paris, 1988.
- LEJEUNE, Philippe, *Le pacte autobiographique*, nouvelle édition augmentée, Editions du Seuil, Paris, 1996.
- “Madame Jeanne Paillon, la doyenne des alpinistes françaises”, *La vie hereuse*, septembre 2011, pp. 35-37.
- MONICAT, Benedicte, *Itinéraires de l'écriture au féminin: voyageuses du XIX siècle*, Rodopi, Amsterdam, 1996.
- MORIN, Michèle, *Encordées*, Attinger, Neuchâtel, Paris, 1937, pp. 41-45.
- OTTOGALLI MAZZACAVALLLO, Cécile, *Les femmes alpinistes au Club Alpin Français*, thèse de doctorat de l'Université Lyon I, Lyon, s.n., 2004, 3 v.
- “Femmes et alpinisme au Club alpin français à l'aube du xxe siècle: une rencontre atypique?”, *Staps*, 2004, 4, p. 25-41.
 - “Quand le Club Alpin Français écrit au féminin (1874-1919)”, *Amnis*, 2004, 1, mis en ligne le 12 mai 2010, consulté le 24 juillet 2012.
 - “Des femmes à la conquête des sommets: genre et alpinisme, 1874-1919”, *Clio*, 23, 2006, pp. 165-178.
- PAILLON, Jane, “Une tourmente dans les Alpes lyonnaises”, *Bulletin du Club Alpin Français*, 1892, pp. 113-118.
- “La Croix de Belledonne en Hiver”, *Annuaire du Club Alpin Français*, 1895, pp. 57-75.
 - *La Croix de Belledonne en hiver*, Renouard, Paris, 1896.
 - “Alpinisme d'arrière-saison: la pointe d'Orny”, *Annuaire du Club Alpin Français*, 1900, pp. 218-236.
- PAILLON, Mary, “Première ascension féminine de l'Aiguille méridionale d'Arves”, *Annuaire du Club Alpin Français*, 1891, pp. 50-86.
- “L'Aiguille du Dru”, *Revue alpine*, novembre 1902, 8, pp. 365-374, 381.
 - “Bibliothèques alpines”, *Revue alpine*, novembre 1904, 10, p. 100.
 - “Miss K. Richardson (1854-1927)”, *La Montagne*, décembre 1927, 24, pp. 326-334.
- STORA, Benjamin, *Histoire de l'Algérie coloniale (1830-1954)*, La Découverte, Paris, 2004.
- VALLOT, Gabrielle, “Mes ascensions”, *Annuaire du Club Alpin Français*, 1887, pp. 45-49.
- VENAYRE, Sylvan, “Une histoire des représentations: l'aventure lointaine dans la France des années 1850-1940”, *Cahiers d'histoire*, 84, 2001, pp. 93-112.
- “Roman aventure et histoire. La question de la vérité dans les récits d'aventures vécues (deuxième moitié du XIXe et première moitié du XXe siècle)”, dans Antoine Philippe et Gomez-Géraud Marie-Christine (textes réunis par), *Roman et récit de voyage*, PUPS, Paris, 2001, pp. 67-79.
 - “La Belle Epoque de l'aventure (1820-1920)”, *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 24, 2002, pp. 93-109.

II.

Política i quotidianitat

Memorias de cautivos, 1574–1609¹

En el entremés *La guarda cuidadosa* Cervantes realiza un retrato burlesco del soldado valentón presente en la Corte. “Roto por causa de la guerra”, andrajoso, bravucón, el soldado protagonista espera que se le adjudique alguna de las vacantes que están libres en ese momento en el reino de Nápoles, en los castillos y plazas de Gaeta, Barleta o Rijoles. Enamorado de la criada Cristinica, por cuyo amor compite con el sacristán Lorenzo Pasillas, se jacta ante su rival de haberle escrito a su enamorada un billete en el revés de un memorial consultado y decretado por el monarca.² Ante el amo de la criada, no duda en vanagloriarse afirmando:

Pues lléguese vuesa merced a esta parte, y tome este envoltorio de papeles; y advierta que ahí dentro van las informaciones de mis servicios, con veinte y dos fees de veinte y dos generales, debajo de cuyos estandartes he servido, amén de otras treinta y cuatro de otros tantos maestros de campo, que se han dignado de honrarme con ellas.³

1. Este texto se inserta en los proyectos de investigación HAR2011-27898-C02-02 (“Permanencias y cambios en la sociedad del Antiguo Régimen, ss. XVI-XIX. Una perspectiva desde Madrid”) y —coordinado— HAR2011-27898-C02-00 (“Cambios y resistencias sociales en la edad moderna: un análisis comparativo entre el centro y la periferia mediterránea de la monarquía hispánica”), ambos del MINECO - Plan Nacional I+D+i, 2012-2014.

2. “Que el otro día le envié un billete amoroso, escrito por lo menos en un revés de un memorial que di a Su Majestad, significándole mis servicios y mis necesidades presentes (que no cae en mengua el soldado que dice que es pobre), el cual memorial salió decretado y remitido al limosnero mayor; y, sin atender a que sin duda alguna me podía valer cuatro o seis reales, con liberalidad increíble y con desenfado notable, escribí en el revés dél, como he dicho, mi billete; y sé que de mis manos pecadoras llegó a las tuyas casi santas.” CERVANTES, Miguel de, “La guarda cuidadosa”, *Ocho comedias y ocho entremeses nuevos, nunca representados*, viuda de Alonso Martín, Madrid, 1615 (ed. de Florencio SEVILLA ARROYO, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Alicante, 2001: <http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/la-guarda-cuidadosa--0/html/>).

3. *Idem*.

Con este número hiperbólico de certificaciones de generales y maestros de campo, junto con el uso indebido de un memorial que le habría podido valer una remuneración pecuniaria, Cervantes estaba ironizando, en realidad, sobre una práctica muy habitual en la época. El sistema de gratificación de los servicios prestados a la Corona y los imperativos administrativos de la Monarquía hispánica requerían que todo particular que deseara una merced se viera obligado a presentar pruebas de sus méritos y servicios.⁴ Estos “papeles” reunían así los hechos más destacados de la carrera del peticionario y constituían el instrumento esencial para obtener una gratificación. La decisión regia, canalizada a través de las distintas instancias administrativas de la Corona, se fundamentaba en los méritos propios —y de la familia— contenidos en estos escritos. Esto condujo a que los contemporáneos les concedieran una gran importancia, incluso desmesurada, como bien se burlaba al respecto Cervantes. En cierto sentido estas memorias pueden ser consideradas como relatos de vida, pues su contenido autobiográfico resulta innegable. Ahora bien, el hecho de que no fueran producidas de manera plenamente voluntaria, sino respondiendo a unas pautas burocráticas, las convierten en una forma peculiar de egodocumentos.⁵

Hoy en día los archivos de la Corona todavía conservan abundantes ejemplos de este tipo de escritos con contenido autobiográfico. El objetivo de estas páginas es analizar esta documentación. Nos interesa concentrarnos en las memorias escritas a su regreso a tierras cristianas por excautivos de los otomanos y de los berberiscos, y de manera más concreta, por aquellos individuos que se integraron en los ejércitos. Pretendemos estudiar el discurso que se desprende de esta multitud de pequeños relatos autobiográficos y el proceso de construcción de una “memoria del cautiverio”. Nuestro periodo de estudio se enmarca entre los años 1574 y 1609.

EL MEDITERRÁNEO DE LA EDAD MODERNA Y EL FENÓMENO DEL CAUTIVERIO

¿Por qué un interés en los cautivos cristianos? El Mediterráneo de los siglos XVI y XVII fue un mar marcado por la confrontación Cristiandad-Islam.⁶ La guerra,

4. GREGORI ROIG, Rosa María, “Representación pública del individuo. Relaciones de méritos y servicios en el Archivo General de Indias (siglos XVII-XVIII)”, en CASTILLO GÓMEZ, Antonio (dir.) y SIERRA BLAS, Verónica (ed.), *El legado de Mnemosyne: las escrituras del yo a través del tiempo*, Trea, Gijón, 2007, pp. 355-379.

5. AMELANG, James S., “L'autobiografia popolare nella Spagna moderna. Osservazioni generali e particolari”, en CIAPPELLI, Giovanni (ed.), *Memoria, famiglia, identità tra Italia ed Europa nell'età moderna*, il Mulino, Bologna, 2009, pp. 113-130. La lectura de este texto ha sido determinante para la redacción de estas páginas.

6. Dos clásicos, si bien completamente diferentes, son: BRAUDEL, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Armand Colin, París, 1966, 2 vol. y HESS, Andrew C., *The Forgotten Frontier. A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1978.

bien bajo la forma de un enfrentamiento entre armadas, o de forma más perdurable, como una guerra de corso, se convirtió en una realidad permanente. Una de las consecuencias de esta situación fue la proliferación de cautivos cristianos tanto en Marruecos como en los distintos dominios del Imperio otomano.⁷ Con la contrapartida del fenómeno inverso: el cautiverio musulmán en tierras cristianas.⁸

En sí, la toma de cautivos no era un fenómeno específico de aquella época, ni tampoco del espacio mediterráneo. Sí, en cambio, alcanzó unas dimensiones inéditas hasta entonces.⁹ Las circunstancias de captura y las condiciones de detención variaron extremadamente. Del mismo modo que la duración: desde escasamente algunas horas,¹⁰ hasta varias décadas. El objetivo principal solía ser la obtención de un rescate. En estas circunstancias, la redención de cautivos se convirtió en un lucrativo comercio.¹¹ Sin embargo, si la negociación para el pago del rescate fracasaba, la condición de cautivo podía fácilmente transformarse en la de esclavo.¹²

Prueba de la banalidad que alcanzó este fenómeno a lo largo de los siglos XVI y XVII, es la siguiente queja emitida por fray Juan Machuca. Con su hermano cautivo en Constantinopla, él se desplazó hasta la Corte para tratar de cobrar una serie de sueldos atrasados que la Corona debía a otro hermano suyo y que servirían de ayuda para pagar el rescate, que ya estaba concertado. Así las cosas, suplicaba a Felipe II que:

7. Sobre el cautiverio español *vid.* FRIEDMAN, Ellen G., *Spanish Captives in North Africa in the Early Modern Age*, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1983; MARTÍNEZ TORRES, José Antonio, *Prisioneros de los infieles. Vida y rescate de los cautivos cristianos en el Mediterráneo musulmán (siglos XVI-XVII)*, Bellaterra, Barcelona, 2004; BARRIO GOZALO, Maximiliano, *Esclavos y cautivos: conflictos entre la Cristiandad y el Islam en el siglo XVIII*, Junta de Castilla y León, Valladolid, 2006.

8. BONO, Salvatore, *Schiavi musulmani nell'Italia moderna. Galeotti, vu'cumprà, domestici*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 1999.

9. Para estimaciones cuantitativas del fenómeno del cautiverio cristiano en el norte de África *vid.* DAVIS, Robert C., *Christian Slaves, Muslim Masters. White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast, and Italy, 1500-1800*, Palgrave Macmillan, Basingstoke-New York, 2003, pp. 23-26 y "Counting European Slaves on the Barbary Coast", *Past and Present*, 172, 2001, pp. 87-124.

10. ANDÚJAR CASTILLO, Francisco, "Los rescates de cautivos en las dos orillas del Mediterráneo y en el mar (Alafías) en el siglo XVI", en KAISER, Wolfgang (dir.), *Le commerce des captifs. Les intermédiaires dans l'échange et le rachat des prisonniers en Méditerranée, XVe-XVIIe siècles*, EFR, Roma, 2008, pp. 135-164, especialmente pp. 154-164.

11. Este es precisamente el título del libro ya mencionado de KAISER, Wolfgang (dir.), *Le commerce des captifs. Les intermédiaires dans l'échange et le rachat des prisonniers en Méditerranée, XVe-XVIIe siècles*, EFR, Roma, 2008.

12. Para precisiones sobre estos términos resulta clarificador FONTENAY, Michel, "Esclaves et/ou captifs: préciser les concepts", en KAISER, Wolfgang (dir.), *Le commerce des captifs...*, pp. 15-24.

[...] me remita adonde con brevedad sea despachado, porque el comissario de la sancta cruzada está remiso y ba dilatando este negocio y *tómalo por tan común* que da muestras de haçer poco en él [...].¹³

El caso del hermano de fray Juan Machuca resultaba, pues, excesivamente común como para que las autoridades le prestaran la atención que él hubiera deseado.

Así las cosas, no es de extrañar que el tema del cautiverio se encuentre tan presente en la literatura de la Edad Moderna.¹⁴ Tanto en obras de ficción¹⁵ como en todo tipo de escritos: desde pequeñas relaciones de sucesos,¹⁶ panfletos, pasando por relatos de viajes o tratados de mayor enjundia. Una proliferación, por tanto, de textos tanto impresos como manuscritos y en los que predominó una imagen bien fijada de los padecimientos del cristiano cautivo en manos del Infiel. Una imagen que estuvo fuertemente mediatizada por la propaganda de instituciones y órdenes religiosas dedicadas a la redención de cautivos.¹⁷

Si la literatura *sobre* cautivos fue importante, también lo fue la literatura *de* cautivos. Esto es, aquella escrita por quienes habían vivido en sus propias carnes la privación de la libertad. Buena parte de los tratados sobre el norte de África o el Imperio otomano corresponden a este modelo.¹⁸ Mencionemos los casos de

13. Archivo General de Simancas (AGS), Guerra Antigua (GA), leg. 91, doc. 224. Memorial de fray Juan Machuca. 7 de agosto de 1579. Las cursivas son nuestras.

14. CAMAMIS, George, *Estudios sobre el cautiverio en el Siglo de Oro*, Gredos, Madrid, 1977; MAS, Albert, *Les Turcs dans la littérature espagnole du Siècle d'Or*, Centre de Recherches Hispaniques, París, 1967, 2 vols.; TURBET-DELOF, Guy, *L'Afrique barbaresque dans la littérature française aux XVI et XVII siècles*, Droz, Genève, 1973; MATAR, Nabil, *Turks, Moors and Englishmen in the Age of Discovery*, Columbia University Press, New York, 1999; VITKUS, Daniel J. (ed.), *Piracy, Slavery, and Redemption. Barbary Captivity Narratives from Early Modern England*, introducción de Nabil MATAR, Columbia University Press, New York, 2001. Para una comparación del cautiverio mediterráneo y en otras áreas: COLLEY, Linda, *Captives: Britain, Empire and the World, 1600-1850*, Anchor Books, New York, 2002 y VOIGT, Lisa, *Writing Captivity in the Early Modern Atlantic. Circulations of Knowledge and Authority in the Iberian and English Imperial Worlds*, The University of North Carolina Press, 2009.

15. *Viaje de Turquía* o la obra de Cervantes constituyen ejemplos paradigmáticos. Cfr. CASE, Thomas E., *Lope and Islam. Islamic Personages in his Comedias*, Juan de la Cuesta, Newark, Delaware, 1993.

16. CIVIL, Pierre, CRÉMOUX, Françoise y SANZ HERMIDA, Jacobo S. (dir.), *España y el mundo Mediterráneo a través de las relaciones de sucesos (1500-1750)*. *Actas del IV coloquio internacional sobre Relaciones de Sucesos (París, 23-25 de septiembre de 2004)*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2008.

17. BUNES IBARRA, Miguel Ángel de, *La imagen de los musulmanes y del norte de África en la España de los siglos XVI y XVII. Los caracteres de una hostilidad*, CSIC, Madrid, 1989, pp. 139-184, y "Diarios y relatos de redentores españoles en el norte de África: el lado épico del cautiverio", en CASADO ARBONIEÉS, Manuel (ed.), *Escrituras silenciadas: historia, memoria y procesos culturales. Homenaje a José Francisco de La Peña*, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares, 2010, pp. 790-802.

18. HERSHENZON, Daniel Bernardo, *Early Modern Spain and the Creation of the Mediterranean: Captivity, Commerce, and Knowledge*, tesis inédita bajo la dirección de Diane Owen Hughes, University of Michigan, 2011, pp. 109-117. <http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/2027.42/89664/1/hershenz_1.pdf>.

Diego de Torres,¹⁹ Luis del Mármol Carvajal²⁰ y Antonio de Sosa²¹ para Berbería, o el de Octavio Sapiencia para Levante.²² Sin embargo son muchos menos los textos de carácter específicamente autobiográfico en los que el autor detalla sus años de cautiverio. Destaquemos a este propósito ejemplos como el del padre Jerónimo Gracián de la Madre de Dios²³ o las memorias de los soldados Jerónimo de Pasamonte²⁴ y Diego Galán.²⁵ Textos que, recordémoslo, no fueron publicados hasta fechas recientes y que representan además un porcentaje ínfimo si tenemos en cuenta lo masivo del fenómeno del cautiverio cristiano a lo largo de la Edad Moderna.²⁶

Esto no significa que no se hayan conservado otras formas de escritura en las que los cautivos relataban sus penalidades y condiciones de detención. La permanencia en el norte de África o en Levante no comportaba una situación de incomunicación total. Los cautivos mantenían así contacto con sus familiares y amigos, y en la correspondencia intercambiada no dudaban en describir sus duras condiciones de vida con el objetivo de acelerar la negociación de su rescate.²⁷

Por otro lado, algunos cautivos mantuvieron verdaderos diarios en los que consignaban los hechos más destacados de cada día. Los diarios que conocemos provienen de individuos que se dedicaron a labores de espionaje al servicio de la

19. TORRES, Diego de, *Relación del origen y suceso de los Xarifes y del estado de los reinos de Marruecos, Fez y Tarudente*, Sevilla, Francisco Pérez, 1585 [ed. de Mercedes GARCÍA-ARENAL, Siglo XXI, Madrid, 1980].

20. MÁRMOL CARVAJAL, Luis del, *Descripción general de África*, parte I, vol. I y II, Granada, René Rabut, 1573 y parte II, vol. III, Málaga, Juan René, 1599 [reimpresión facsímil, CSIC, Madrid, 1953].

21. HAEDO, Diego de, *Topografía e Historia General de Argel*, Valladolid, Diego Fernández de Córdoba y Oviedo, 1612 [reed. de Ignacio BAUER Y LANDAUER, Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid, 1927, 3 vols.].

22. SAPIENCIA, Octavio, *Nuevo tratado de Turquía, con una descripción del sitio, y ciudad de Constantinopla, costumbres del gran Turco, de su modo de gobierno, de su Palacio, martyrios de algunos Martyres y de otras cosas notables...*, viuda de Alonso Martín, Madrid, 1622.

23. GRACIÁN DE LA MADRE DE DIOS, Jerónimo, *Tratado de la redención de cautivos. En que se cuentan las grandes miserias que padecen los cristianos que están en poder de infieles, y cuán santa obra sea la de su rescate*, edición y prólogo de Miguel Ángel de BUNES IBARRA y Beatriz ALONSO ACERO, Espuela de Plata, Sevilla, 2006.

24. PASAMONTE, Jerónimo de, *Autobiografía*, prólogos de Miguel Ángel de BUNES IBARRA y José Mª de Cossío, Espuela de Plata, Sevilla, 2006.

25. GALÁN, Diego, *Relación del cautiverio y libertad de Diego Galán, natural de la villa de Consuegra y vecino de la ciudad de Toledo*, edición de Miguel Ángel de BUNES IBARRA y Matías BARCHINO, Diputación Provincial de Toledo, Toledo, 2001.

26. No obstante, aunque el número de textos autobiográficos sea reducido, tanto en España como en la Europa cristiana en general, son todavía mucho más escasos los correspondientes a cautivos musulmanes en tierras cristianas. Véase HITZEL, Frédéric, “Osmân Ag’a, captif ottoman dans l’empire des Habsbourg à la fin du xvie siècle”, *Turcica*, 33, 2001, pp. 191-213.

27. Así, por ejemplo, Giovanna Fiume está desarrollando en la actualidad un proyecto de análisis de este tipo de correspondencia conservada en el Archivo di Stato di Palermo: “Le lettere dei captivi siciliani in Barberia (secc. XVII-XVIII)”, ponencia del congreso *Captifs et captivités en Méditerranée à l’époque moderne*, celebrado en Niza, 10-12 mayo 2012.

Corona durante sus años en el Magreb.²⁸ Es por ello que solían trazar una crónica de la vida diaria en las plazas norteafricanas. Además, sus autores trataban de asegurarse una posición y una gratificación a su regreso, y los documentos constituían una prueba tangible de los servicios prestados durante el cautiverio.

Otra forma de escrito en la que los cautivos relataban sus experiencias son las declaraciones realizadas ante jueces civiles nada más tocar tierra cristiana. A través de estas deposiciones las autoridades buscaban ante todo informaciones de tipo militar y político para transmitir a la Corte, influyendo así en la toma de decisiones, o al menos proporcionando noticias recientes de aquellos lugares.²⁹

No obstante, las fuentes que mayor atención han recibido por parte de los investigadores en cuanto a su contenido autobiográfico son los interrogatorios inquisitoriales. Así, las historias de vida de “renegados”, esto es, de los cristianos —frecuentemente cautivos— que se habían convertido al Islam, forman un capítulo importante y muy explotado por la historiografía sobre estas cuestiones.³⁰

Finalmente, nos queda por mencionar la documentación objeto de estas páginas: las memorias de méritos y servicios, y sobre las que nos detendremos a continuación.

MEMORIAS DE MÉRITOS Y SERVICIOS

El soldado del entremés cervantino con el que iniciábamos estas páginas tenía una confianza ciega en que sus papeles y las certificaciones de sus superiores le valdrían una recompensa por sus servicios. Como él, sus contemporáneos —esta vez reales y no personajes ficticios— presentaban ante las autoridades este tipo de papeles con el fin de obtener una gratificación.

La cultura y el imaginario político de la Edad Moderna asumían que entre el servidor y el servido se establecían lazos de fidelidad que implicaban reciprocidad.

28. HERSHENZON, Daniel Bernardo, *Early Modern Spain and the Creation of the Mediterranean...*, pp. 92-94, 120-123, 128-138. Algunos de estos escritos fueron publicados en RODRÍGUEZ JOULIA SAINT-CYR, Carlos, *Felipe III y el rey de Cuco*, CSIC, Madrid, 1953, pp. 83-94 y 137-140.

29. PARDO MOLERO, Juan Francisco, “Conflicto cultural y conflicto militar en los interrogatorios a cautivos (siglo XVI)”, en BERTRAND, Michel y PLANAS, Natividad (eds.), *Les sociétés de frontière. De la Méditerranée à l’Atlantique (XVIe-XVIIIe siècles)*, Casa de Velázquez, Madrid, 2011, pp. 299-318.

30. Sobre renegados la obra de obligada mención es BENNASSAR, Bartolomé y Lucile, *Les chrétiens d’Allah: l’histoire extraordinaire des renégats, XVIe et XVIIe siècles*, Perrin, París, 1989. Véanse también KAGAN, Richard L., “Autobiografía involuntaria o inquisitorial”, *Cultura Escrita & Sociedad*, 1, 2005, pp. 92-94, y AMELANG, James S., “Tracing Lives: the Spanish Inquisition and the Act of Autobiography”, en BAGGERMAN, Arianne, DEKKER, Rudolf y MASCUCH, Michael (eds.), *Controlling Time and Shaping the Self. Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century*, Brill, Leiden-Boston, 2011, pp. 33-48.

En contraprestación por sus servicios, los súbditos esperaban la recompensa del monarca, la materialización de su gratitud. Para ello era necesario que las autoridades evaluaran el servicio prestado y el mérito a él asociado. El reconocimiento de ambos se hacía objetivable en una remuneración.³¹

Los papeles presentados por los particulares eran, por tanto, el instrumento para hacer visibles estos servicios y méritos. A las súplicas contenidas en los memoriales se añadía todo tipo de documentos probatorios que atestiguaran las acciones propias o de la familia. Certificados, fes, cartas, informaciones realizadas ante testigos, etc., estaban encaminados a sustentar y justificar la gracia solicitada. No sólo la importancia, sino también la antigüedad de los servicios prestados, resultaban esenciales. Así, se combinaban textos en primera persona con otros de terceros apoyando la veracidad de lo afirmado.

Generalmente estas memorias de méritos y servicios eran textos breves que se iban construyendo a lo largo de la vida, a medida que se realizaban nuevos servicios y, con ellos, se iban añadiendo nuevos elementos probatorios.

Ya hemos destacado una característica esencial —y problemática en cuanto a la adscripción de estos escritos a la familia de los egodocumentos—, que es su realización respondiendo a los imperativos burocráticos de la Corona hispana. Por otro lado, se trata de una producción innegablemente ligada a la Corte y a los centros de poder. Mientras los servicios a la Corona se realizaban en los vastos dominios que conformaban la Monarquía hispánica, la Corte continuaba siendo el lugar principal para realizar las peticiones de merced y obtener una gratificación. Aunque las autoridades trataron de limitar por todos los medios (con escaso éxito) que sus servidores se desplazaran hasta la Corte cuando deseaban solicitar mercedes, lo cierto es que éste seguía siendo el modo más efectivo. Así, no resulta una casualidad que Cervantes eligiera la Corte como escenario de su entremés. Como tampoco que el protagonista fuera un soldado.

Uno de los grandes intereses de las memorias de méritos y servicios radica en el hecho de que nos permitan asomarnos a las vidas de miles de seres anónimos, muchos de ellos iletrados, y que incluyen tanto hombres como mujeres. Lógicamente, el conjunto de la sociedad se encuentra representado en estas peticiones. Pero si sobre las grandes figuras poseemos otras muchas fuentes, estas memorias son un medio muy valioso para dar voz y visibilidad a las clases populares. Entre ellas, un porcentaje elevadísimo de las peticiones de merced que en la actualidad se conservan

31. ESTEBAN ESTRÍNGANA, Alicia (ed.), *Servir al rey en la Monarquía de los Austrias. Medios, fines y logros del servicio al soberano en los siglos XVI y XVII*, Sílex, Madrid, 2012.

en los archivos de la Corona pertenecen a soldados o a individuos relacionados con la actividad de los ejércitos. La Monarquía hispánica alimentaba en aquella época una gran maquinaria militar. Con una necesidad continua de hombres, movilizó un porcentaje elevado de la población, bien fueran soldados profesionales, bien dedicados a la milicia de forma temporal y transitoria —y aquí la figura de Cervantes constituye un ejemplo perfecto.

El hecho de que, por un lado, la Corte fuera el centro neurálgico donde se dispensaba la gracia regia y que, por otro, las clases populares se encontraran ampliamente representadas en estos escritos, nos invita a reflexionar sobre otro aspecto fundamental: hasta qué punto los textos que nos ocupan ahora son autobiográficos y en qué medida producto de los intermediarios que negociaban las gracias en la Corte.

Sabemos que el recurso a escribanos para la redacción de peticiones era común tanto entre población iletrada como letrada.³² Pero a esta primera mediación habría que añadir otras muchas cuya visibilidad documental resulta a menudo muy escasa y, por tanto, difíciles de probar. Por un lado, hay que tener en cuenta que el desplazamiento hasta la Corte resultaba muy costoso e implicaba, además, un tiempo incierto —y generalmente muy largo— de espera hasta que la petición fuera atendida. Por esto mismo se podía recurrir a enviar un procurador. Éste podía pertenecer al círculo familiar o clientelar, pero probablemente existían también “profesionales” dedicados a este tipo de labores. Por otro lado, el éxito o fracaso de la solicitud de una gracia dependía, en buena medida, de un buen conocimiento de los mecanismos de la Corte y de la adecuación del discurso al ámbito conceptual de la Monarquía hispánica. Si tenemos en cuenta que un número considerable de estas peticiones provenía de individuos ajenos al sistema hispánico (griegos, albaneses, turcos,...), o que en cualquier caso no eran vasallos directos del monarca, resulta aún más evidente que estos textos eran en buena medida producto del filtro de una multitud de intermediarios.³³

A este propósito hemos elegido un ejemplo en el que un fallo del sistema hizo visible a quien, si todo hubiera funcionado correctamente, no tendría que haberlo sido. Dominico Veneti era un chipriota que había sido jenízaro del sultán otomano y al que obligaron a renegar siendo todavía un niño. Recordando sus orígenes cristianos

32. BOUZA, Fernando, *Corre manuscrito. Una historia cultural del Siglo de Oro*, Marcial Pons, Madrid, 2002, pp. 72-73.

33. La adecuación del discurso ha sido estudiada, por ejemplo, para el caso de los exiliados irlandeses. Vid. DOWNEY, Declan, “Catholicism, Milesianism and Monarchism: The Facilitators of Irish Identification with Habsburg Spain”, en GARCÍA HERNÁN, Enrique y RECIO MORALES, Óscar (eds.), *Extranjeros en el Ejército. Militares irlandeses en la sociedad española, 1580-1808*, Ministerio de Defensa, Madrid, 2007, pp. 167-180.

y dándose cuenta del error en el que vivía como musulmán, huyó junto con un sobrino suyo, también jenízaro, y llegaron a Roma para reconciliarse ante la Inquisición.³⁴ Tras ello, deseando servir en la guerra, solicitaron a Felipe III que les diera su protección y algún entretenimiento o ventaja en la milicia. La Corona concedió a tío y sobrino sendos entretenimiento de 8 escudos y de 6 escudos al mes, respectivamente, en las galeras de Nápoles.³⁵ Cuatro años más tarde, premiando el buen servicio de Dominico Veneti, se le acrecentaron 4 escudos más sobre su entretenimiento.³⁶

Hasta aquí la trayectoria de este hombre resulta típica. Como también el discurso contenido en sus peticiones. Como el suyo se conservan centenares para esta misma época: jenízaros procedentes del *devshirme* que, alcanzando la edad adulta y recordando sus orígenes cristianos, abandonaban riquezas y honores para regresar a su fe de origen. Este caso no tendría, por tanto, nada de excepcional si no fuera porque en 1606 tenemos de nuevo noticias de Dominico Veneti. Se hallaba en la Corte junto con su mujer, completamente arruinado. La razón era:

Y porque la persona que le solicitó el aumento de los 4 escudos [en 1604], por su trabajo le pidió una gruesa suma, y no pudiéndosela el pobre hombre pagar, ni siendo costumbre dársele tanto, vinieron a desgustarse. Y así, hablando con el debido acatamiento, le levantó un testimonio como el dicho supplicante no se llama Domenico, sino Miguel, y dio queja dello al virrey. El qual mandó buscar toda su casa, prenderle y le puso en galera. Y después de haver estado dos meses en ella, le soltaron borrándole su plaça hasta nueva orden de V. Mag.³⁷

Es en este punto en el que se hace visible el intermediario que había negociado la gracia en la Corte. Si no se hubiera producido un problema, su gestión probablemente nunca hubiera salido a la luz en la documentación oficial. Pero parece claro que ejemplos como éste nos invitan a reflexionar sobre la influencia de los intermediarios y hasta qué punto el relato de vida contenido en las peticiones era el de los solicitantes o el producto de unos profesionales que los adaptaban a los cánones que la Corona hispana gratificaba con mayor facilidad.

En lo que respecta a nuestro hombre, desde Madrid fue remitido de nuevo a Nápoles para que el virrey decidiera sobre su suerte.³⁸ A partir de entonces perdemos su pista, de modo que desconocemos lo que finalmente pasó con él.

34. AGS, E, leg. 1691, s.f. y leg. 1997, s.f. Memorial de Dominico Veneti y de su sobrino Angelo Roti de 19 de septiembre de 1600, y consulta "de parte" del Consejo de Estado. Madrid, 23 de noviembre de 1600.

35. AHN, E, lib. 309, fol. 27r. Cédula real dirigida al virrey de Nápoles, el conde de Lemos. El Pardo, 10 de diciembre de 1600.

36. AGS, E, leg. 1691, s.f. Memorial de 24 de mayo de 1604.

37. *Ibid.* Memorial de 7 de agosto de 1606.

38. *Idem* y AHN, E, lib. 312, fol. 8v-9r. Cédula real dirigida al virrey de Nápoles, el conde de Benavente. Madrid, 16 de diciembre de 1606.

A la luz de lo referido no cabe duda que las memorias de méritos y servicios presentan muchas limitaciones y peculiaridades como egodocumentos. Ahora bien, tal como igualmente destacábamos, poseen el interés de abarcar un amplio espectro de la sociedad hispana, e incluso a individuos que no eran súbditos directos del monarca católico.

Por nuestra parte, y para esta contribución, hemos decidido concentrar nuestro interés en el colectivo de antiguos cautivos en tierras musulmanas que regresaban a la Cristiandad y optaban por servir en los ejércitos de la Monarquía hispánica. Huelga decir que esta elección proviene de un interés personal y subjetivo, y que este mismo trabajo podría haberse desarrollado en torno a cualquier otro colectivo igualmente representado en este tipo de documentación. Del mismo modo, la restricción a los cautivos que se integraron a su vuelta en el ejército responde a una decisión personal con el fin de limitar un grupo ya de por sí muy amplio y heterogéneo. No obstante, podemos asegurar que se trató de una trayectoria relativamente frecuente entre los individuos que se encontraron en esta situación.

MEMORIAS DE CAUTIVOS

¿Cómo se definió la experiencia del cautiverio a través de las memorias de méritos y servicios, y cuáles fueron el discurso y el ideal de servicio del cautivo que se desprendían de ellas?

Como señalábamos anteriormente, los archivos todavía conservan un número elevadísimo de estas peticiones de particulares o “de parte”. Los memoriales y los variopintos documentos justificativos que se presentaban con ellos, se han conservado a veces de forma parcial y aleatoria. Sin embargo, las etapas siguientes del procedimiento administrativo, que desembocaban en la redacción de una real cédula en caso de que la petición fuera atendida, se encuentran disponibles de una manera mucho más completa. Que se tratara del resumen del contenido de los papeles presentados ante el consejo,³⁹ de la consulta “de parte” elevada al monarca, o de la propia cédula real, toda esta documentación contiene, de forma más o menos directa, las trazas de una multitud de relatos con contenido autobiográfico encaminados a obtener alguna merced.

En estas circunstancias, nuestro trabajo se fundamenta en la consulta sistemática de los libros-registro de los Consejos de Estado y de Guerra entre 1574 y 1609,

39. GREGORI ROIG, Rosa María, “Representación pública del individuo. Relaciones de méritos y servicios...”.

así como de una selección de toda la documentación intermedia del proceso administrativo: desde las consultas “de parte” hasta las propias memorias de méritos y servicios.⁴⁰ Con ello hemos podido reconstruir las trayectorias de cerca de 1800 individuos, tanto de súbditos hispanos como aquellos que no lo eran pero que solicitaban mercedes a la Corona atraídos por la protección que el monarca hispano prestaba a quienes habían padecido en manos del “Infel”.

El hecho de concentrarnos en el periodo entre 1574 y 1609 influye en el perfil de los cautivos que encontramos. El año de 1574 significó la pérdida de Túnez y de La Goleta para los españoles, y el momento de máxima expansión territorial otomana en el Mediterráneo.⁴¹ Pocos años después la firma de una tregua entre la Monarquía hispánica y el Imperio otomano afianzó una situación de *statu quo* entre los dos grandes contendientes y permitió que se diera la prioridad a otros frentes bélicos.⁴² De una guerra abierta entre grandes armadas se dio paso a un protagonismo destacado de la guerra de baja intensidad: la guerra de corso.⁴³ Buena parte de los cautivos representados en la documentación son prisioneros de guerra caídos en los grandes desastres militares del período anterior, como fueron la batalla de Mostagán (1558), el desastre de Djerba o los Gelves (1560), la pérdida de Túnez y La Goleta (1574), o la batalla de Alcazarquivir (1578). Tras un período de cautiverio más o menos largo, que podía contabilizarse en meses o prolongarse décadas, las víctimas regresaban a tierras cristianas y retomaban su actividad militar. Estos hombres habían sido protagonistas de otra época de la vida mediterránea, un momento de guerra abierta y en la que se esperaba con ansiedad la anual “bajada del Turco”. Al mismo tiempo otros muchos cautivos que envían sus memorias de méritos y servicios a la Corona habían sido víctimas de la guerra de corso, un corso tanto marítimo como terrestre, y que ante todo perseguía la obtención de un botín humano por el que obtener un rescate.

40. AGS, Estado (E), lib. 87-89; AGS, GA, lib. 30-34B, 36, 38-40, 42-44, 46-56, 58-60, 62, 64, 67, 68, 71, 72, 74, 75, 78, 80, 82, 84, 86, 87, 89-92, 94, 97-100, 102, 103, 105-108; Archivo Histórico Nacional (AHN), E, lib. 251-257, 292-295, 308-313, 328-330, 345, 346; Archivo General Militar de Madrid (AGMM), Libros Registro (LR), lib. 3-15, 17, 18, 20, 22; AGS, E, leg. 1086-1089, 1091, 1154, 1155, 1159, 1571, 1572, 1577, 1588, 1590-1593, 1631, 1660-1670, 1690-1698, 1703-1715, 1743-1749, 1769-1775, 1955-1958, 1960-1968, 1971-1979, 1982-1987, 1989-1992, 1994-1998, 2001, 2741-2750, 2763-2771; AGS, GA, leg. 77-81, 91, 97, 159, 179-182, 188, 190, 192, 193, 208-210, 213, 220, 234, 235, 239-241, 262, 263, 272, 275, 298-301, 309-312, 337-339, 342, 343, 364, 368, 387, 390, 391, 411, 437, 438, 465, 466, 499, 526, 527, 552, 569, 570, 579, 580, 588-590, 604, 626, 627, 640, 653, 654, 669, 670, 688, 689, 712, 713.

41. FODOR, Pál, “The Organization of Defence in the Eastern Mediterranean (End of the 16th Century)”, en ZACHARIADOU, Elizabeth (ed.), *The Kapudan Pasha, his office and his domain*, Crete University Press, Creta, 2002, pp. 87-94.

42. RODRÍGUEZ SALGADO, María José, *Felipe II, el “Paladín de la Cristiandad” y la paz con el Turco*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 2004.

43. FONTENAY, Michel y TENENTI, Alberto, “Course et piraterie méditerranéennes de la fin du Moyen Âge au début du XIXe siècle”, [1975], reeditado en la *Revue d'Histoire Maritime*, 6, 2006, pp. 173-238.

Nuestro análisis se ha centrado en los individuos que a su regreso del cautiverio se integraron en los ejércitos. Lógicamente este enfoque favorece la presencia mayoritaria de varones. Ahora bien, esta documentación también nos hace partícipe de las trayectorias de algunas mujeres en calidad de esposas, viudas o hijas de soldados.

Del mismo modo resulta interesante destacar que algunos individuos fueron cautivados varias veces a lo largo de su vida. Francisco de Estefanía, por ejemplo, lo había sido ya seis veces cuando en 1578 hizo valer ante la Corona sus treinta y seis años de servicio en Baleares. Con ello solicitaba alguna ayuda para rescatar a su hijo que se encontraba preso en Argel.⁴⁴ En la misma línea, Antonio Valiente, natural de Candia (Creta), había acumulado cinco cautiverios en quince años de servicio en las galeras de Sicilia, con las que había ido frecuentemente en corso y a “tomar lengua”. En todas las ocasiones alcanzó la libertad huyendo.⁴⁵

También se dieron casos en los que distintos miembros de una misma familia habían experimentado la privación de la libertad en diferentes momentos. Acabamos de mencionar el ejemplo de Francisco de Estefanía y su hijo. Juan y Pedro Navarro, padre e hijo, también compartieron esta experiencia. El padre se perdió en los Gelves en 1560. Remando como galeote, participó en el alzamiento de la galera de Cara Mostafá, piloto general de la armada otomana, en el que se liberaron más de 170 cautivos. En los años siguientes participó en la toma del Peñón de Vélez de la Gomera (1564) y en el socorro de Malta. Continuó sirviendo en Nápoles con un entretenimiento de 15 escudos, donde permaneció hasta su muerte. Su hijo Pedro Navarro, también soldado, fue apresado cuando se dirigía de la isla de Pantelaria a Sicilia. Tras ocho años de cautiverio, su familia pagó su rescate.⁴⁶ Por su parte el capitán Melchor de Valdenebro y Bartolomé de Perea fueron ambos cautivos; en este caso se trataba de abuelo y nieto.⁴⁷

Si pasamos a analizar el contenido de las memorias, un elemento que debemos tener muy en cuenta es el destinatario al que iban dirigidas: las autoridades

44. AGS, GA, lib. 32, fol. 297r-v. Cédula real dirigida al gobernador de Ibiza, don Fernando Zanoguera. El Pardo, 2 de febrero de 1578.

45. AGS, E, leg. 1955, s.f. y AHN, E, lib. 345, fol. 2v-3r. Consulta “de parte” y cédula real dirigida al virrey de Sicilia, el duque de Maqueda. Se le concedió un entretenimiento de 15 escudos en las galeras de Sicilia. Febrero-marzo de 1600.

46. AGS, E, leg. 1713, s.f. y leg. 1992, s.f. Consulta “de parte” y cédula real dirigida al virrey de Nápoles, el conde de Benavente. Aunque tras la muerte de su padre Pedro Navarro solicitó que se le traspasara el entretenimiento que gozaba su progenitor, la Corona optó por concederle una ventaja de cuatro escudos en la infantería española del reino de Nápoles. Junio de 1608.

47. AGS, GA, lib. 94, fol. 264r y lib. 100, fol. 173r-v. Cédulas dirigidas al gobernador de Melilla. Se concede una ayuda de costa de 200 ducados a Inés Cabrera, madre de Bartolomé de Perea, como ayuda para su rescate. Julio de 1604-julio de 1606.

administrativas; y otro, el fin perseguido, que era la obtención de una merced. Se trata por tanto de una documentación de carácter oficial, fuertemente reglamentada y estandarizada, en la que la heterogeneidad de las trayectorias vitales tiende a diluirse. Lógicamente interesaba exponer un discurso fácilmente reconocible y unos méritos cuantificables de cara a su reconocimiento mediante mercedes y gracias. Cuanto más concordaba el perfil del individuo con una serie de patrones, más fácil resultaba para las autoridades la evaluación de sus méritos, a los que correspondía una determinada remuneración. No obstante, estos méritos se componían de una combinación de elementos claramente definidos junto con otros excepcionales que, precisamente debido a su carácter extraordinario, justificaban la gratificación de esa persona. Así, este proceso de construcción de un ideal de servicio del cautivo cristiano habría sido el producto de la interacción entre las autoridades y los propios peticionarios.

De las memorias de méritos y servicios interesan tanto los aspectos destacados como aquellos silenciados por los peticionarios. Entre los primeros se encontraban lógicamente la actividad ejercida antes del cautiverio, las circunstancias en las que fueron apresados y los años que aquél duró, especialmente en el caso de detenciones de larga duración. Ahora bien, si las memorias hacen hincapié en el momento de la captura, máxime si esta se produjo mientras se estaba sirviendo a la Corona, son aún más explícitas en el modo de obtención de la libertad.

Cuando la liberación era producto del pago de un rescate, se incidía en las repercusiones que esto había comportado en la economía familiar. Aunque la insistencia en la pobreza y la mucha necesidad del peticionario formen parte de la retórica de este tipo de súplicas, tampoco debemos por ello menospreciar la veracidad de estas afirmaciones. Algunos casos resultan extremos. Bernardino de Soma fue apresado en La Goleta en 1574. Llevado a Constantinopla, al cabo de año y medio le rescató un mercader, prestándole la suma de 400 escudos. Incapaz de devolvérselos a su regreso, pasó tres años en la cárcel pública de Mesina.⁴⁸

Otro modo de obtener la libertad que se encuentra muy representado en las memorias de méritos y servicios es la huida. La fuga podía realizarse en solitario,⁴⁹ pero resultaron más frecuentes las evasiones en pequeños grupos. De este modo, en la petición se destacaba la ayuda prestada a otros correligionarios. En las ocasiones en las que este pequeño grupo estaba compuesto tanto por cautivos como por

48. AGS, Secretarías Provinciales, Sicilia, leg. 987, s.f. Consulta "de parte" del Consejo de Italia. Madrid, 8 de abril de 1597.

49. Este es el caso de Diego Galán, quien dedica buena parte de sus memorias a relatar esta huida por tierras griegas. GALÁN, Diego, *Relación del cautiverio y libertad de Diego Galán...*

renegados, poseía el valor añadido, para los primeros, de haber convencido a los segundos del error en el que vivían “en la secta de Mahoma”. Desde la perspectiva de los peticionarios que habían apostatado de su fe, pero que decidían regresar a la Cristiandad, la huida en compañía de cautivos cristianos suponía una prueba de su buena voluntad y de su deseo sincero de regresar al seno de la Iglesia.

Finalmente, otra modalidad de obtención de la libertad era la participación en una sublevación de una galera otomana o de un galeote corsario. Estos cautivos conformaron una categoría bien definida ante las autoridades. Se trataba de individuos que, tras padecer al remo, habían obtenido, gracias a su valor y arrojo, una victoria bien visible contra el enemigo político y religioso. Eran, por tanto, los protagonistas de un acto extraordinario, con una gran fuerza simbólica y de propaganda.⁵⁰ La Corona no dudó en gratificar la ejemplaridad de estos actos con la concesión de ventajas y entretenimientos, independientemente de que se tratara de súbditos suyos o de personas hasta entonces ajenas al ámbito hispano.⁵¹ El hecho de responder a un perfil de cautivo bien establecido y cuyos méritos resultaban tangibles y fácilmente cuantificables, favoreció que todos recibieran la misma gratificación y cuantía: por regla general, entre tres y cuatro escudos de ventaja al mes.⁵² La excepción la constituían los cabecillas del levantamiento, a los que la Corona otorgaba sumas más elevadas.⁵³

Si estos son, a grandes rasgos, los elementos referidos invariablemente en todas las memorias de cautivos, los peticionarios, por el contrario, entraban en muy pocos detalles sobre su vida durante el cautiverio. Las escasas alusiones contenidas concuerdan con el estereotipo del buen cautivo y cristiano ejemplar. Así, destacaban los trabajos padecidos y su perseverancia en la fe pese a todas las dificultades vividas

50. Prueba de la atención que este tipo de hechos recibieron por parte de los contemporáneos, es la impresión de relaciones. Por ejemplo véase LLOT DE RIBERA, Miquel, *Verdadera relación de la vitoria y libertad que alcanzaron quatrocientos Christianos captivos de Hazan Baxa, Almirante y capitán general del mar del gran Turco con dos galera suyas que se levantaron*, Samsó Arbús, Perpinián, 1590. Se puede consultar en línea: <http://www.bidiso.es/fotogramasRelaciones/B-59_4_3_4_42-23/digitizedPages/b-59-3-42-23.pdf> [28/08/2012].

51. Así, por ejemplo, señalemos que el primer impreso británico que recoge un relato de cautiverio corresponde precisamente a un cautivo llamado John Fox, quien participó en la sublevación de una galera otomana que aportó al reino de Nápoles. *Vid.* “‘The Worthy Enterprise of John Fox, in Delivering 266 Christians out of the Captivity of the Turcs’, in Richard Hakluyt, *Principal Navigations* (1589)”, en VITKUS, Daniel J. (ed.), *Piracy, Slavery, and Redemption. Barbary Captivity Narratives...*, pp. 56-70. *Cfr.* MATAR, Nabil, “English Accounts of Captivity in North Africa and the Middle East: 1577-1625”, *Renaissance Quarterly*, 54, 2001, pp. 553-572.

52. Si bien, para el período que hemos estudiado (1574-1609), se observa una tendencia a reducir la cuantía durante la década de 1590. Con el ascenso de Felipe III, las ventajas se volvieron a elevar en torno a los cuatro escudos.

53. De modo que existía una jerarquía claramente establecida en función del protagonismo alcanzado en el acontecimiento. Por ejemplo AGMM, LR, lib. 12, fol. 124r-127v.

y las constantes incitaciones a la apostasía. Muchos afirmaban haber ayudado a otros cautivos, facilitando incluso su huida o su rescate, y algunos declaraban haberse dedicado a labores de espionaje al servicio del rey católico, enviando “avisos” y acogiendo y encubriendo a agentes y espías que venían desde los territorios de la Monarquía.

A su regreso, un buen número afirmaba haber aprendido nuevas lenguas: turco, árabe, griego, persa... Del mismo modo, esta estancia forzosa les había permitido conocer la geografía de las costas de Levante y Berbería. Sus conocimientos se podían convertir así en elementos muy apreciados por las autoridades hispanas. Tanto los textos de la época como la historiografía contemporánea han insistido sobre los efectos traumáticos del cautiverio.⁵⁴ Sin poner en duda su carácter extremadamente doloroso, lo cierto es que algunos cautivos mejoraron a su regreso su situación gracias a las habilidades adquiridas durante el cautiverio.⁵⁵ De este modo no resulta extraño hallar entre los antiguos cautivos a bastantes que se convirtieron en agentes o en intérpretes al servicio de la Corona.

A la hora de presentar sus memorias de méritos y servicios, los peticionarios no buscaban la originalidad, sino que los textos se amoldaran a unos rasgos bien conocidos y definitorios de lo que suponía la experiencia del cautiverio en tierras del Islam. Una definición en la que interactuaron ambas partes, tanto los peticionarios como las autoridades. En todas las memorias prima una idea fundamental, que es la del servicio “a Dios y a su Magestad”. Así, el cautiverio no suponía una interrupción en el servicio a la religión verdadera y al monarca católico.

Las memorias de méritos y servicios son, por tanto, características del sistema administrativo hispano de la Edad Moderna. Las vidas que en ellas se desgranar constituyen una forma peculiar de relato autobiográfico. El carácter oficial de esta documentación y su forma tipificada, lejos de constituir un inconveniente, suponen un elemento no desprovisto de interés. De este modo nos permiten analizar la construcción de un discurso oficial sobre la experiencia del cautivo en tierras musulmanas; con el interés añadido de dar voz a un espectro muy vasto de la sociedad en el que se incluyen las clases populares.

54. Un buen ejemplo de esto mismo es el análisis de GARCÉS, María Antonia, *Cervantes in Algiers: a captive's tale*, Vanderbilt University Press, Nashville, 2002.

55. En esta misma línea, pero centrándose en relatos de cautiverio del área atlántica, véase VOIGT, Lisa, *Writing Captivity in the Early Modern Atlantic...*

Memoriales y cartas de un cardenal que quisiera ser valido. Un brillante ejemplo de construcción de la memoria

Hay una generación de ministros, hasta aquellos que eran aún niños en la época en la que los validos gobernaban en Europa, que había crecido con un modelo muy difícil de alcanzar.¹ Tanto el duque de Lerma como el cardenal Richelieu y —en cierto sentido, aún más— sus sucesores el conde-duque de Olivares y el cardenal Mazzarino resultan ser los modelos para aquellos hombres políticos cuya máxima aspiración consistía en alcanzar el lado del rey y tener la oportunidad de disfrutar en manera casi exclusiva del favor real.² Poco les importaba si Luis Méndez de Haro, sucesor del conde-duque y valido de Felipe IV durante veinte años, hasta 1661, había ejercido en la monarquía católica un poder tan suave que casi no llegaba a merecer la definición de priveranza;³ ni, tampoco, si Luis XIV en 1664 había alejado violentamente del poder a su ministro Nicolas Fouquet, cuyas dotes de mecenas hubieran podido despertar los celos de cualquiera y, quizás, fue justo lo que ocurrió con el mismísimo rey Sol.⁴

1. BENIGNO, Francesco, *L'ombra del re. Ministri e lotta politica nella Spagna del Seicento*, Marsilio, Venezia, 1992 y *Specchi della rivoluzione. Conflitto e identità politica nell'Europa moderna*, Donzelli, Roma 1999; ELLIOTT, John H. y BROCKLISS, Laurence (coords.), *El mundo de los validos*, Taurus, Madrid, 2000; ESCUDERO LÓPEZ, José Antonio (coord.), *Los validos*, Dykinson, Madrid, 2004.

2. Sobre el supuesto monopolio del favor real véase, para una analogía con el caso inglés: LEVI PECK, Linda, “El monopolio del favor: estructura de poder en la corte inglesa de comienzo del siglo XVII”, en ELLIOTT, John H. y BROCKLISS, Laurence (coords.), *El mundo de los validos...*, pp. 81-104.

3. GAMBRA GUTIÉRREZ, Andrés, “Don Luis Méndez de Haro, el valido encubierto”, en ESCUDERO LÓPEZ, José Antonio (coord.), *Los validos...*, pp. 277-309. Hace falta señalar que hay un vacío historiográfico sobre este importante personaje de la historia española del siglo XVII.

4. Esta hipótesis en MOREL, Jacques, *Agréables mensonges. Essai sur le théâtre français du XVIIe siècle*, Klincksieck, París, 1991, pp. 327 y sig. Véase también GOLDSTEIN, Claire, *Vaux and Versailles. The Appropriations, Erasures, and Accidents that Made Modern France*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2008.

Por otra parte, Fouquet puede ser emblemáticamente considerado la primera víctima de sus propias aspiraciones por haber querido emular a la época de oro de los validos en un momento en el que el proyecto de la monarquía francesa marchaba precisamente en dirección contraria; o sea de acabar rotundamente con una figura que iba a chocar con el plan político-institucional del soberano cristianísimo.⁵

Hasta finales del siglo XVII el modelo inalcanzable y, sin embargo, el más deseado por los ministros españoles seguía siendo el todopoderoso conde-duque de Olivares. Paradójicamente hasta aquellos personajes quienes pertenecían a las facciones que se habían, en su época, abiertamente opuesto al valido en razón de su política y que habían contestado el exceso de poder que Felipe IV le había proporcionado, intentaban emular al mito de Olivares.⁶

Hubo un momento tópico para el regreso al valimiento de un ministro español en la monarquía católica y todo ocurrió a pesar de la así llamada “primera revolución francesa” efectuada por Luis XIV a la muerte de Mazzarino en 1661. El rey francés opinaba (¿según cuanto dispuesto por vía testamental por el mismísimo cardenal!) que los soberanos modernos no tuvieran que apoyarse en ministros favoritos porque, a aquella altura, esta sólo era una costumbre de los gobiernos de Moscovia.⁷ Lo que ocurría, como solía pasar en muchos otros casos durante la época barroca, la *opini3n* del rey de Francia se convertía en un verdadero *dictamen* por todos aquellos ministros que quisieran adquirir la reputaci3n de modernos conformándose con las costumbres producidas por la fábrika de Luis XIV, tanto en Francia como en el resto de la Europa civilizada por las buenas maneras.⁸

En el ámbito de los literatos hace falta hasta sólo recordar personajes como Corneille, La Fontaine, Mademoiselle de Scudéry y Molière y por los artistas Le Brun y Louis Le Vau, véase *Idem*, pp. 3 y sig. Véase también PELOUS, Jean-Michel, *Amour précieux. Amour gallant (1654-1675). Essai sur la représentation de l'amour dans la littérature et la société mondaines*, Klincksieck, París, 1980, pp. 87-88 y pp. 445-446.

5. FUMAROLI, Marc, *Nicolas Fouquet, el favorito* manqué, en *El mundo de los validos* cit., pp. 341-363 e *Il salotto, l'accademia, la lingua. Tre istituzioni letterarie*, Adelphi, Milano, 2001, p. 77, nota 1 sobre la diferencia del mecenazgo en Fouquet y en Colbert: el primero prefiere el estilo personal, mientras que el segundo tiene una visi3n monárquico-institucional. Sobre la propaganda en contra de los supuestos conspiradores seguidores de Fouquet puesta en ser por Luis XIV, véase BERCÉ, Yves-Marie, “Les coups de majesté des rois de France, 1588, 1617, 1661”, en BERCÉ, Yves-Marie y FASANO GUARINI, Elena (coords.), *Complots et conjurations dans l'Europe moderne*, École française de Rome, Roma, 1996, pp. 491-505, especialmente pp. 502-503.

6. ELLIOTT, John H., *Il miraggio dell'impero. Olivares e la Spagna dall'apogeo al declino*, Salerno ed., Roma, 2 vols., 1991.

7. BÉRENGER, Jean, *La supresi3n del ministro-favorito, o el crepúsculo de un modelo político: el caso austriaco*, en ELLIOTT, John H. y BROCKLISS, Laurence (coords.), *El mundo de los validos...*, pp. 365-382.

8. Alrededor de la capacidad de comunicaci3n y de publicidad del *entourage* de Luis XIV véase BURKE, Peter, *The Fabrication of Louis XIV*, Yale U.P., New Haven-Londres, 1992. Sobre la difusi3n de un modelo francés en las demás cortes europeas véanse DUINDAM, Jeroen, *Vienna e Versailles. Le corti di due grandi dinastie rivali (1550-1780)*, Donzelli, Roma, 2004 y ELIAS, Norbert, *La società di corte*, Il Mulino, Bologna, 1980.

La época en la que fue posible la vuelta a un gobierno de un ministro favorito ocurrió en Madrid con el jesuita austríaco Juan Everardo Nithard, confesor de la reina regente Mariana de Austria, Inquisidor General y, nada menos, miembro de la Junta de Gobierno.⁹ Este órgano institucional había sido creado por vía testamental por el rey Felipe IV con la expresa finalidad de evitar la concentración de poder en las manos de una sola persona y tutelar, de esta forma, la soberanía de una reina regente y la sucesión de un príncipe aún muy joven, como era Carlos a la hora de la muerte de su padre. Ahora bien, entre los ministros de la Junta no había ni uno quien de una forma u otra no pretendiera convertirse en el ministro principal de este órgano tan poderoso hasta poner en la sombra a los demás Consejos de la monarquía.¹⁰ Esta fue una de las razones —de las pretextuosas “causas no causas” como las definió Nithard en sus memorias¹¹— que determinaron la destitución sin apelación del jesuita de la Junta en 1669, del sagrado lado de la reina y, *tout court*, de la corte de Madrid.

Los conjurados que maquinaron exitosamente su alejamiento del poder tuvieron que tomar, contextualmente, un acuerdo sobre el difícil tema de la presencia en la corte del hijo ilegítimo de Felipe IV, aquel don Juan José a quien, por muchos lados —especialmente por los lados más al norte de la península, como Cataluña y Aragón—, se le miraba como a un posible sucesor al trono y se le consideraba como un salvador de la patria.¹² A partir de febrero de 1669 hubo entonces una lucha por la toma del poder entre los miembros de la Junta y entre éstos y unos cuantos ministros de la monarquía que querían convertirse ellos mismos en validos.

Dado que un miembro de la Junta —el mismísimo Nithard— había sido el favorito de la reina regente Mariana, las aspiraciones de los demás miembros de la Junta de Gobierno coincidieron en la posibilidad de llegar a ser ministros plenipotenciarios de la monarquía. El jurista valenciano Cristóbal Crespí, Gaspar Bracamonte y Guzmán conde de Peñaranda, el cardenal Pascual Aragón y Guillem Ramon Moncada, marqués de Aytona, tomaron alguna parte en el juego para la

9. Sobre la Junta véase SEVILLA GONZÁLEZ, María del Carmen, *La Junta de Gobierno en la minoridad del Rey Carlos II*, en *Los validos* cit., pp. 583-616. Véase también PILO, Rafaella, *Juan Everardo Nithard y sus “Causas no causas”. Razones y pretextos para el fin de un valimiento*, Sílex, Madrid, 2010.

10. SEVILLA GONZÁLEZ, María del Carmen, *La Junta de Gobierno...*

11. Biblioteca Nacional de España (BNE), Mss 8.344-8.364, *Relación histórica de las cosas que han sucedido en España desde el año 1660*, ahora parcialmente editadas en PILO, Rafaella, *Juan Everardo Nithard...*

12. Sobre el mito de don Juan José véanse ÁLVAREZ-OSSORIO ALVARIÑO, Antonio, “Fueros, cortes y clientelas: el mito de Sobrarbe, Juan José de Austria y el reino paccionado de Aragón (1669-1678)”, *Pedralbes: Revista d’història moderna*, 12, 1992, pp. 239-292; SÁNCHEZ MARCOS, Fernando, “El apoyo de Cataluña a don Juan Austria en 1668-69 ¿La hora de la periferia?”, *Pedralbes: Revista d’història moderna*, 1, 1981, pp. 127-166; VON KALNEIN, Albrecht Graf, *Juan José de Austria en la España de Carlos II. Historia de una regencia*, Milenio, Lleida, 2001.

conquista del poder a la hora de la marcha del jesuita. El alto magistrado Crespi, en aquel entonces vicescanciller del Consejo de Aragón, era un todopoderoso ministro que había tomado parte, tal vez en forma encubierta, en los mayores asuntos de la monarquía durante prácticamente toda la segunda mitad del siglo XVII: él nunca quiso ver formalizado su poder, aunque gracias a las fuentes se ve la enorme influencia que supo ejercer en varios ámbitos y frente a muchos importantes ministros como Luis de Haro, don Juan José y el propio cardenal Pascual Aragón.¹³ Con este último tenía una profunda amistad y, además, compartía la influencia ejercida sobre los reinos catalano-aragoneses, mas el cardenal había actuado de forma algo ambigua en ocasión del *affaire* Nithard.¹⁴

El marqués de Aytona, ya miembro de la Junta de Gobierno y hombre de gran confianza del propio Felipe IV, había sido nombrado Mayordomo Mayor de Mariana de Austria en 1667 y no había tomado parte en el destierro de Nithard.¹⁵ A pesar de que dicho marqués nunca había manifestado intenciones de convertirse en valido, el papel formal que tenía le identifica *de facto* como a un posible ministro favorito de la reina.¹⁶

Por lo que se refiere al conde de Peñaranda quien, aunque no perteneciera a la alta aristocracia y tuviese una formación teológica,¹⁷ era un ministro conocido en toda Europa por sus misiones diplomática, podemos suponer sus aspiraciones en razón de lo que nos cuenta el embajador de Leopoldo en Madrid, el conde Eusebio

13. ARRIETA ALBERDI, Jon, “Cristóbal Crespi y su generación ante los fueros y las cortes”, en FERRERO MICÓ, Remedios y GUIA MARÍN, Lluís (coords.), *Corts i parlaments de la Corona d'Aragó, unes institucions emblemàtiques en una monarquia composta*, Universitat de València, Valencia, 2008, pp. 43-67. Alrededor de la relación Moncada-Moura-Crespi, véase PILO, Rafaella, *Valencia-Cagliari-Madrid: interferenze private alla ricerca di un equilibrio istituzionale (1652-1664)*, en *Identità e frontiere. Politica, economia e società nel Mediterraneo (secoli XIV-XVIII)*, Actas del Congreso Cagliari, 26-28 de octubre de 2011, en prensa. Como en el caso de Luis de Haro, también de una personalidad importante como Cristóbal Crespi haría falta una biografía.

14. DE ESTENAGA y ECHEVARRÍA, Narciso, *El cardenal Aragón (1626-1677)*, Desfossés, París, 1929-1930, especialmente p. 35. Emblemático el caso de los hermanos Pascual y Pedro de Aragón alrededor de la manipulación política del ceremonial, véase CARRIÓ INVERNIZZI, Diana, *El gobierno de las imágenes. Ceremonial y mecenazgo en la Italia española de la segunda mitad del siglo XVII*, Iberoamericana-Vervuert, Madrid-Frankfurt am Main, 2008.

15. AYTONA, Marqués de, *Discurso militar. Propónense algunos inconvenientes de la Milicia de estos tiempos, y su reparo*, Estudio de Eduardo MESA GALLEGO, Ministerio de Defensa, Madrid, 2008, p. 72. Sobre la reina regente véase ahora OLIVÁN, Laura, *Mariana de Austria. Imagen, poder y diplomacia de una reina soberana*, Universidad Complutense, Madrid, 2006.

16. AYTONA, Marqués de, *Discurso militar...*, p. 14. Opina acertadamente que “a pesar” de ser hoy poco conocido, tuvo en sus manos las riendas de la Monarquía “durante un par de años”. Es otro personaje del que haría falta una publicación de tipo biográfico.

17. Véase MÖLLER RECONDO, Claudia, *¿Esplendor o declive del poder español en el siglo XVII? El virreinato napolitano del conde de Peñaranda*, en ARANDA PÉREZ, Francisco J. (coord.), *La declinación de la Monarquía Hispánica en el siglo XVII*, Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 2004, pp. 313-330.

von Poetting cuando, adelantando en su diario el regreso a Madrid del marqués de Castelo Rodrigo, “la pieza principal del Emperador Leopoldo”,¹⁸ y la posibilidad que éste se convirtiese en valido, subrayó el escaso entusiasmo de Peñaranda ante esta perspectiva.¹⁹ Quizás había sido la aspiración al valimiento a determinar su enemistad hasta con Crespí y con el anciano conde de Castrillo.²⁰

De hecho, el III marqués de Castelo Rodrigo, Francisco de Moura y Mello, acababa de regresar de Viena después de muchos años y la opinión común en Madrid sostenía que se habría de convertir en el nuevo valido.²¹

Last but not least, el duque de Montalto-cardenal Moncada quien era cuñado tanto del marqués de Aytona —se había casado en segundas nupcias con la hermana Caterina²²— como del marqués de Castelo Rodrigo —marido, a su vez, de su hermana Anna María²³—, había quedado excluido por el rey de la Junta —probablemente en razón de la escasa simpatía que le tenía la reina (a pesar de que había sido su Mayordomo Mayor desde 1663 hasta 1667)— y fue uno de los más violentos opositores a la preponderancia de Nithard.²⁴ De todas formas, el odio que le tenía la reina tuvo que resultarle fatal para el conseguimiento de sus objetivos políticos.

Uno entre cien mil era, entonces, el duque de Montalto-cardenal Moncada y, tal como muchos ministros coetáneos suyos,

18. MAURA y GAMAZO, Gabriel, *Vida y reinado de Carlos II*, Espasa-Calpe, Madrid, 1942, vol. I, p. 39.

19. *Diario del Conde de Poetting, embajador del Sacro Imperio en Madrid, 1664-1674*, NIETO NUÑO, Miguel (ed.), Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores, 2 vols., 1990-1993. Sobre la relación entre Peñaranda y Castelo Rodrigo, véase CARABIAS TORRES, Ana María, *De Münster a los Pirineos. propuestas de paz del representante español el conde de Peñaranda*, en *La declinación de la Monarquía Hispánica...*, pp. 297-311.

20. CONTRERAS, Jaime, *Carlos II. El Hechizado. Poder y melancolía en la corte del último Austrias*, Temas de Hoy, Madrid, 2003, pp. 76-78.

21. *Diario del Conde de Poetting...*, vol. II, pp. 128, 136 y 208, nota 247. Sobre el tema véase también PILO, Rafaella, *Persistence and Surviving Strategy of the Spanish-Portuguese Clan of the Enriquez de Ribera-Moura (XVI-XVIII)*, papel presentado en la University of Glasgow en ocasión del 9th European Social Science History Conference, 11 — 14 Abril 2012 (en prensa).

22. PILO, Rafaella, *Moncada de Castro Caterina*, en *Diccionario Biográfico Español*, Real Academia de la Historia, Madrid, en prensa (2012). Véase también PILO, Rafaella, *Juegos de Cortes en la época barroca: éxitos y derrotas de los duques de Montalto*, en MARTÍNEZ MILLÁN, José y MARÇAL LOURENÇO, María Paula (coords.), *Las relaciones discretas entre las monarquías hispana y portuguesa: Las casas de las reinas (siglos XV-XIX)*, Polifemo, Madrid, 2008, vol. II, pp. 1429-1442.

23. Sobre la marquesa de Castelo Rodrigo, véase PILO, Rafaella, *Da Palermo a Napoli e nelle Fiandre: Anna Maria Moncada-Aragón y la Cerda, marchesa di Castel Rodrigo*, en MAFRICI, Mirella (coord.), *Alla Corte napoletana. Donne e potere dall'età aragonese al viceregno austriaco (1442-1734)*, Fridericiana Editrice Universitaria, Nápoles, 2012, pp. 179-188.

24. PILO, Rafaella, *Juan Everardo Nithard...*, pp. 93-101.

parece que Su Eminencia estudió solo el camino opuesto con que perdió el norte de cortesano, no acertó el de político²⁵

y no consiguió realizar el proyecto de convertirse en válido.

Aparte de la derrota de su máxima aspiración, tuvo una carrera muy brillante: cuando tenía apenas veintiún años fue presidente y capitán general *ad interim* de Sicilia (1635-1639),²⁶ luego fue virrey de Cerdeña (1645-1649)²⁷ y de Valencia (1652-1658),²⁸ en 1663 se convirtió, como ya queda dicho, en Mayordomo Mayor de la reina Mariana, en 1666 ingresó en el Consejo de Estado y en 1667 recibió la púrpura cardenalicia por Alejandro VII Chigi.²⁹

Queda claro que hizo una carrera muy brillante, no obstante la opinión de sus enemigos como el anónimo autor del texto *Discurso sobre si hizo bien...* que propone una visión muy negativa del duque-cardenal, de su total falta de méritos y de sus poco razonables ambiciones con comentarios que no dejan dudas sobre los medios utilizados para alcanzar sitios, “conseguidos por casamientos y dinero”.³⁰

El duque-cardenal había, de todas formas, de acabar sus días disgustadísimo por los asuntos políticos y por la vida pública que siempre había anhelado. Más en la perspectiva de quedar en la memoria hay que leer e interpretar la cantidad de documentación que se refiere tanto a su propia biografía, como a la de su familia, así como una enorme cantidad de documentación particular y pública.

De manera especial vamos a centrarnos en tres aspectos de esta documentación con especial interés hacia aquellos documentos que resultan ser eficaces instrumentos en contra de la *damnatio memoriae* que fue para él una auténtica pesadilla.³¹ la comisión de obras literarias, en algun caso de carácter hagiográfico; llegar a ser un

25. BNE, Ms. 8180, ff. 69r-71r, ANÓNIMO, *Discurso sobre si hizo bien el eminentísimo señor Cardenal de Moncada en excusarse de la embaxada de Roma, pareciendole puesto inferior a los que ha tenido desde sus primeros años en el servicio de su Magestad*, en Madrid, 30 de septiembre de 1671.

26. PILO, Rafaella, *Luigi Guglielmo Moncada e il governo della Sicilia (1635-1639)*, Sciascia, Caltanissetta-Roma, 2008.

27. PILO, Rafaella, “Spagna e Regni italiani tra difesa e reciproco soccorso. Sardegna, Sicilia e Napoli dopo l’Unión de Armas (1643-1665)”, *Annali del Dipartimento di Storia, Beni Culturali e Territorio* (2012).

28. PILO, Rafaella, *Valencia-Cagliari-Madrid...*, *Op. Cit.*

29. PILO, Rafaella, “Moncada-Aragón y La Cerda Luis Guillermo”, en *Diccionario Biográfico Español, Real Academia de la Historia*, Madrid, en prensa (2012). Hay un vacío historiográfico también sobre el duque de Montalto-cardenal Moncada, quien ha sido y sigue siendo uno de mis principales objetos de investigación.

30. BNE, Ms. 8180, ff. 69r-71r, ANÓNIMO, *Discurso sobre si hizo bien el eminentísimo señor Cardenal de Moncada...*

31. La obsesión en contra de la *damnatio memoriae* seguía igualmente al modelo de los validos y de sus acceso a la “maquinaria de producción de la imagería cortesana”, BROWN, Jonathan, “*Peut-on assez louer cet excellent ministre?* Imágenes del privado en Inglaterra, Francia y España”, en ELLIOTT, John H. y BROCKLISS, Laurence (coords.), *El mundo de los validos...*, pp. 321-337.

objeto de las relaciones de algunos embajadores extranjeros; convertirse en un sujeto literario, o sea en un personaje cuya vida se supone ser eterna.³²

El poeta y dramaturgo Gabriel Bocángel y Unzueta había escrito la obra *Triunfo de amor y marte* en ocasión de la boda de Luigi Guglielmo y de Caterina al principio de los años 1640.³³ Además de esto, la comisión de una obra claramente hagiográfica, *I ritratti della Prosapia et heroi Moncadi*, escrita por Giovanni Agostino della Lenguiglia, originario de Albenga (cerca de Génova), y, siempre del mismo autor, la correspondencia —ficticiamente privada— entre él y el fraile genovés Genesio Malfanti, representa otro ejemplo de comisión literaria por parte del duque-cardenal.³⁴

Las obras de Della Lenguiglia fueron editadas respectivamente en Valencia, en 1657 por Vincenzo Sacco en el palacio real de Valencia —donde el virrey duque de Montalto había creado una editorial que respondía perfectamente a sus exigencias publicitarias y de difusión y propaganda de noticias alrededor de su persona y de sus antepasados—, y en Génova, por Benedetto Guasco en 1656.³⁵ La comisión de obras de encomio involucró también a un famoso personaje como Joseph Pellicer de Tovar quien escribió en 1644 la obra *Iustificación del tratamiento de igual con los vireyes de Nápoles y Sicilia que pretende el principe duque de Montalto y Bivona*.³⁶

¿Cómo pudo el duque-cardenal llegar a comisionar esta obra al ilustre cronista aragonés? La respuesta más probable queda en el mérito y en el peso político de Caterina Moncada de Castro quien había sido una dama de gran confianza de la reina Isabel de Borbón y quien seguía siendo un poderoso miembro de la élite catalano-aragonesa de los marqueses de Aytona.³⁷

32. VARELA GOMES, Paulo, “Damnatio memoriae. A arquitectura dos marqueses de Castelo Rodrigo”, en COLOMER, José Luis (coord.), *Arte y diplomacia de la Monarquía Hispánica en el siglo XVII*, Fernando Villaverde Eds., Madrid, 2003, pp. 351-376.

33. BOCÁNGEL Y UNZUETA, Gabriel, *Triunfo de amor y marte en las felices bodas del excelentísimo señor don Luis Guillen de Moncada y la excelentísima señora doña Catalina de Moncada, Dama de la Reyna Nuestra Señora*, c. 1640.

34. DELLA LENGUEGLIA, Giovanni Agostino, *I ritratti della Prosapia et heroi Moncadi nella Sicilia. Opera Historico-Encomiastica*, Vincenzo Sacco, Valencia, 1657 y *La staffetta privata*, Benedetto Guasco, Génova, 1656.

35. SCALISI, Lina, “Giovanni Agostino della Lenguiglia: l’artefice e i suoi Heroi”, en SCALISI, Lina y SANFILIPPO, Domenico (eds.), *La Sicilia dei Moncada. Le corti, l’arte e la cultura nei secoli XVI e XVII*, Catania, 2006, pp. 63-73.

36. Biblioteca de la Real Academia de la Historia (BRAH), *Colección Salazar y Castro*, B 30: PELLICER, José, *Iustificación del tratamiento igual con los vireyes de Nápoles y Sicilia que pretende el principe duque de Montalto y Bivona*, Madrid, 1644, inéd.

37. Los Moncada eran “unas de las familias más poderosas de la Corona de Aragón desde la Edad Media y con múltiples conexiones entre los territorios que la conformaban”, véase AYTONA, Marqués de, *Discurso militar...*, p. 41. Sobre Bocángel y Pellicer, véase ENCISO RECIO, Luis Miguel, “La Corte de dos mundos”, en ALCALÁ-ZAMORA

Otro instrumento que el duque-cardenal supo utilizar con gran inteligencia era el volverse famoso a los ojos de los embajadores extranjeros: ésto supo garantizar su permanencia en la memoria fuera y, por supuesto, dentro de España, por el mecanismo de la información, así dicha, “de regreso”. Los casos ejemplares que vamos a analizar son aquellos relativos a los testimonios del nuncio extraordinario de Alejandro VII Chigi en Madrid, el cardenal Vitaliano Visconti Borromeo quien conoció personalmente al duque-cardenal en ocasión del complicado *affaire* Nithard;³⁸ del embajador enviado por el emperador Leopoldo I en Madrid, el conde von Poetting;³⁹ del embajador del gran duque de Toscana, Cosimo de’ Medici, conde Lorenzo Magalotti, quien era también hombre de confianza de Alejandro VII Chigi.⁴⁰

El nuncio extraordinario Visconti Borromeo tuvo un papel muy importante en la política mediadora perseguida desde Roma mucho antes de la llegada en Madrid del nuncio ordinario Federico Borromeo. De hecho Visconti Borromeo tomó personalmente contacto con los dos ministros de origen siciliano que habían sido considerados los hombres más adecuados para solucionar de forma pacífica el enfrentamiento entre don Juan José y el jesuita Nithard. La aristocracia española estaba dividida y, si algunos temían una solución en la que el poder quedara en las manos del bastardo regio, por otro lado, la mayoría de los grandes deseaban que se acabara cuanto antes con el gobierno de Nithard y su pretendido monopolio sobre la Junta de Gobierno. El papel del nuncio consistió, en este contexto tan frágil, en buscar las figuras que hubieran podido ejercer más influencia en los líderes de las dos opuestas facciones. El cardenal Moncada fue el mediador delante de don Juan José, mientras que el IX Almirante de Castilla Juan Alfonso Enríquez de Cabrera

Y QUEIPO DE LLANO, José (coord.), *Felipe IV. El hombre y el reinado*, RAH-CEE, Madrid, 2005, pp. 67-135, más especialmente pp. 109-114.

38. Véase la reconstrucción del complicado *affaire* y la intervención diplomática del propio nuncio Vitaliano Visconti Borromeo a través del estudio de sus relaciones en Roma en PILO, Rafaella, “España y Roma. Conflicto político e intervención diplomática durante la minoría de Carlos II”, en SANZ CAMAÑES, Porfirio (coord.), *La Monarquía Hispánica en Tiempos del Quijote*, Universidad de Castilla-La Mancha-Sílex, Madrid, 2005, pp. 615-625 y “Casi todos los hombres del cardenal Moncada. La conjura de otoño (octubre de 1668-marzo de 1669)”, en BERNARDO ARES, José Manuel (coord.), *La Sucesión de la Monarquía Hispánica (1665-1725). Lucha política en las Cortes y fragilidad económica-fiscal en los Reinos*, Universidad de Córdoba, Córdoba, 2006, pp. 255-275.

39. *Diario del Conde de Poetting*, cit.

40. PRAZ, Mario (ed.), *Magalotti, Lorenzo. Lettere sopra i bucheri con l'aggiunta di lettere contro l'ateismo, scientifiche ed erudite e di relazioni varie*, Le Monnier, Florencia, 1945. Sobre la relación con Alejandro VII, véase SLADEK, Elisabeth, “La Chaire de Saint-Pierre: un message chiffré destiné au Roi très chrétien”, en GRELL, Chantal y STANIĆ, Milovan (coords.), *Le Bernin et l'Europe. Du baroque triomphant à l'âge romantique*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, París, 2002, pp. 195-206.

fue quien tuvo que mediar con el jesuita y con la misma reina.⁴¹ Ambos personajes obtuvieron así una enorme visibilidad en el ámbito europeo, dado que las otras potencias solían estar muy pendientes de lo que ocurría en España, especialmente en una fase de regencia.

El testimonio del conde von Poetting se refiere aproximadamente a la misma época mas, contrariamente a lo que ocurrió con el nuncio, el mismo embajador alemán estuvo involucrado en el asunto de la conjura en contra Nithard así que, quizás, las palabras escritas en su *Diario* podrían resultar algo manipuladas por el mismo autor con la finalidad de sostener su propia inocencia.⁴²

Caso del todo diferente es el contenido del testimonio del conde Lorenzo Magalotti quien nunca encontró personalmente al duque-cardenal —mientras que coincidió en Flandes con el hijo de este Fernando⁴³— aunque, sin embargo, nos ofrece informaciones novedosas y muy curiosas que le facilitó un gran amigo del mismo duque-cardenal, el marqués de Grana, el cual había coincidido con el embajador toscano en Colonia en 1673.⁴⁴

Magalotti nos informa de manera detallada sobre una de las aficiones más queridas por Moncada y por unos cuantos grupos de apasionados aristócratas europeos en aquel entonces. En la “bóveda” del cardenal,

era questa una spezie de sotterraneo, che egli aveva cavata nella sua casa di Madrid, espressamente con animo di fare un luogo da regalarvisi su l'ore abbruciate della state per sé e per gli amici

iban sus amigos en los infernales veranos madrileños para tomar un poco de fresco y, sobre todo, para probar los olores, las aguas perfumadas y los *buccheri* llegados de las colonias americanas.⁴⁵ Los *buccheri* eran utilizados de muchas más maneras,

41. PILO, Rafaella, “España y Roma...”, en SANZ CAMAÑES Porfirio (coord.), *La Monarquía Hispánica...*

42. PILO, Rafaella, *Persistence and Surviving...*

43. Carta IX para G.B. Ambra, *Sopra gli odori*, en PRAZ, Mario (ed.), *Magalotti, Lorenzo. Lettere sopra i bucceri...*, pp. 331 y sig.

44. *Idem*, p. 332. Hay noticias biográfica sobre el marqués de Grana, detalles sobre su amistad con Moncada y sobre el papel jugado en el *affaire* Nithard en PILO, Rafaella, *Juan Everardo Nithard...*, pp. 37-38.

45. El conde Magalotti sigue su historia sobre la bóveda de Moncada: “*Con occasione de dir de' bucceri non credo che sarà tempo buttato il dire di tutta la mobilitura di questo ritiro che non ha niente niente paura del gabinetto d'una dama. Mura bianche, senz'altro ornamento che di specchi. Gran tavolini di marmo: sopra, vasi da fiori freschi, e i fiori di mano in mano tutti i più odorosi della stagione; sotto piuttosto bagni che catinelli di cunzie di più maniere di conce e tutte sobresalientes. Nella facciata principale un grandissimo armadione nel muro dalla volta al pavimento, con diversi palchetti. Uno tutto bucceri d'India, un altro della Maya, un altro di Estremoz, e uno di porcellane, ma tutte scoperte e piene d'aceti e d'acque di fiori della maniera che sapeva farle il cardinale*”, Carta V para Ottavia Renzi Strozzi, Florencia 9 de agosto de 1695 en PRAZ, Mario (ed.), *Magalotti, Lorenzo. Lettere sopra i bucceri...*, p. 90. Es interesante subrayar que fue la marquesa Ottavia Renzi Strozzi quien pidió al conde informaciones sobre la “famosa bóveda del cardenal de Moncada”.

sobre todo, adornaban las paredes de la residencia del cardenal y eran las bebidas más apreciadas y deseadas por los huéspedes del ministro de origen siciliano. Los *buccheri* rojos de Estremoz eran los más apreciados por el duque-cardenal porque habían sido aquellos que

ci hanno aperto gli occhi a distinguere, e condizionato il naso e il palato ad assaporare la grazia di queste terre, ammaestrando a poco a poco i gusti più delicati e alla moda (sic!), a trovare il regalo dove i più grossolani e all'antica, dopo tant'anni di scuola non raffigurano altro, anche al dì d'oggi, che il materiale della creta.⁴⁶

Se supone que las noticias difundidas por los tres diplomáticos fueron bien acompañadas por comentarios análogos formulados por sus colegas de otras cortes que llegaban a Madrid o que, simplemente, habían escuchado noticias sobre un tema muy de moda entre las élites europeas.⁴⁷ Esto contribuía evidentemente a producir una enorme difusión de cuentos y tertulias alrededor del duque-cardenal, quien iba a convertirse en una especie de emblema de la aristocracia española o, en cualquier caso, en un personaje peculiar muy bien conocido por sus contemporáneos europeos.

Por cierto, justo en aquella época, la imagen de la nobleza ibérica empezaba a sufrir el enfrentamiento con la francesa, cuya voluntad de dominar en régimen de monopolio sobre la internacional nobiliaria europea había contribuido a determinar el florecer y la difusión de una imagen muy negativa de la élite ibérica. Nos encontramos así con un *Moncade* protagonista de la tragicomedia *Le Favori* de madame de Villeglé representada por primera vez delante del rey Sol en 1665 y con un mujeriego marqués de Grana en la obra literaria *Les Conquêtes du marquis de Grana dans Les Pays-Bas* escrita por el inventor de D'Artagnan, Courtilz de Sandras, en 1686.⁴⁸

La finalidad de la obra, escrita por una autora perteneciente al círculo de Molière y, *ça va sans dire*, del rechazado Fouquet, era el ponerse en abierto y evidente contraste con el valimiento para que el rey no pudiese poner en duda la renovada fidelidad de los artistas a su nuevo ilustrísimo mecenas: Moncade es nada menos que Fouquet mas, evidentemente, la elección del nombre no parece ser del

46. *Ídem*, p. 80.

47. OLIVÁN, Laura y PILO, Rafaella, "Recetario en busca de dueño: perfumería, medicina y confitería en la casa del VII duque de Montalto (1635-1666)", en *Cuadernos de Historia Moderna*, 37, 2012, pp. 103-125. Véanse, además, OLIVÁN, Laura, "Del almizcle al agua de Colonia: perfume, olores y percepción olfativa en la España del siglo XVIII", en ARIAS DE SAAVEDRA, Inmaculada (ed.), *Vida cotidiana en la España de la Ilustración*, EUG, Granada, 2012 y "Aromas para ver, tocar y degustar: usos y elaboración del perfume cortesano en el siglo XVII", en FRANCO, Gloria (ed.), *La vida cotidiana en la España del Antiguo Régimen*, Ed. Almudayna, Madrid, 2012, pp. 299-326.

48. GEVREY, Françoise, *L'illusion et ses procédés. De "La princesse de Clèves" aux "Illustres Françaises"*, Librairie José Corti, París, 1988, p. 97.

todo casual. La tragicomedia de madame de Villedieu desvela un tópico para nada nuevo: la dinastía de los Borbones era muy joven y necesitaba crear su propia fuerza simbólica, así que Versailles y los artistas que trabajaban allí tenían como objetivo consolidar y reforzar el poder simbólico, político, económico y social de la corte de Luis XIV.⁴⁹

El caso de los dos amigos —verdaderos ministros del rey católico— utilizados en Francia como estereotipos literarios representantes de la nobleza española parecía, así, perfecto para las críticas y para las bromas entre las dos élites —la francesa y la española— que, a estas alturas, estaban ya abiertamente enfrentadas.⁵⁰

49. GOLDSTEIN, Claire, *Vaux and Versailles...*, p. 61.

50. BOIXAREU, Mercè y LEFÈRE, Robin (eds.), *La historia de España en la Literatura Francesa. Una fascinación...*, Castalia, Madrid, 2002.

La guerra de Successió vista amb ulls napolitans. Les *Memorie* de Tiberio Carafa

INTRODUCCIÓ I CARACTERÍSTIQUES DEL MANUSCRIT

El present treball parteix de la descoberta de la importància de les informacions contingudes en les *Memorie* de Tiberio Carafa, publicades l'any 2005 i gairebé desconegudes fins ara, almenys a Catalunya.² Amb una breu introducció, l'edició és, *tout court*, l'estampació del manuscrit original,³ i ocupa tres volums que abasten des del naixement de l'autor fins a la conquesta del regne de Nàpols per part de les tropes austríaques el juliol de 1707.

El manuscrit, en tant que document personal, ens forneix d'informacions de caràcter privat, però també ens aporta dades sobre els costums de la noblesa napolitana i sobre aspectes culturals i socials del Regne.

A nivell polític, i tractant-se a més d'una persona amb ocupacions militars, hi trobem reflectits dos moments crucials en la història del regne de Nàpols —la revolta nobiliària de 1701 i la victòria de les tropes austríaques el 1707—, d'una banda, i una part important de la guerra de Successió, de l'altra. Així, per exemple, ocupen una bona part del primer volum, tots els preparatius, desenvolupament i posterior fracàs de la *Congiura di Macchia* de 1701, moviment nobiliari que pretenia deslliurar

1. Membre del grup de recerca consolidat Grup d'Estudi de les Institucions i de la Societat a la Catalunya Moderna (segles XVI-XIX) SGR-2009-318, del grup de recerca "España y los tratados de Utrecht (1712-1714)" HAR2011-26769 i de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives. Beca FPU del Ministerio de Educación (2010-2014).

2. CARAFA, Tiberio, príncep de Chiusano, *Memorie*, Società Napoletana di Storia Patria / Archivio di Stato di Napoli, Nàpols, 2005, 3 vol., reproducció en facsímil a cura d'Antonietta Pizzo.

3. Volem dir sense cap mena de nota al text.

el Regne del jou del virregnat espanyol i posar-lo sota la protecció austríaca, i del qual Carafa fou el gran “cervell”. Ens hi detalla reunions, gestions i accions dutes a terme pels membres d’aquest grup de nobles que perseguien, més enllà del simple canvi de “submissió”, guanyar la batalla a l’estament dels juristes que, d’ençà del virregnat de Pedro de Toledo (1532-1553), havien ocupat els llocs més importants en les institucions del Regne, en una maniobra política per part dels espanyols per anul·lar el poder de la noblesa.⁴ Aquesta victòria austríaca no arribarà fins al 1707 i també és relatada amb detall en una part important del tercer volum.

La guerra de Successió ocupa l’extensió més important del conjunt de l’obra, i és explicada a bastament, tant pel que fa a aquells episodis que van tenir lloc en terres italianes, com en el referit a conflictes i batalles d’arreu del continent, intrigues i deliberacions, discussions i despropòsits, i també les reflexions de l’autor sobre determinades situacions bèl·liques i sobre algunes decisions preses, tant per part dels aliats, com a la cort de Viena.

Entenem que es tracta d’un document amb un interès molt rellevant, sobretot per l’extensió i el detall amb què s’hi expliquen els esdeveniments que el mateix autor va viure i, més enllà d’aquesta vivència més personal, ens forneix informacions interessants sobre diferents aspectes del període. Treballar amb tot el conjunt de les *Memorie* requeriria molt de temps i moltes pàgines, de manera que, amb una breu introducció sobre les característiques del manuscrit i la seva utilitat com a font historiogràfica, i uns breus apunts biogràfics del seu autor, hem centrat el nostre treball en l’anàlisi comparativa, amb altres documents contemporanis i posteriors, tant arxivístics com bibliogràfics, de tres aspectes: l’opinió de Carafa sobre els catalans i el seu comportament en els primers anys de la guerra, les discrepàncies estratègiques entre els aliats sobre com i on havien de centrar-se les operacions militars (Catalunya o Itàlia), i el comportament, sempre segons l’autor, d’un personatge important durant tota la guerra a Catalunya, primer directament en el camp de batalla i, posteriorment, a la fi del conflicte, com a interlocutor de l’ambaixador català a Londres, Pau Ignasi de Dalmases: ens referim al general anglès Peterborough.⁵ Hem tingut en compte, però,

4. Per a l’estudi aprofundit d’aquest període remetem a les obres següents: AJELLO, Raffaele, *Arcana Juris. Diritto e politica nel Settecento italiano*, Jovene, Nàpols, 1976; AJELLO, Raffaele, *Formalismo medievale e moderno*, Jovene, Nàpols, 1990; GALASSO, Giuseppe, *Alla periferia dell’Impero. Il Regno di Napoli nel periodo spagnolo (secoli XVI-XVII)*, Einaudi, Torí, 1994; GALASSO, Giuseppe, *Napoli spagnola dopo Masaniello. Politica, cultura, società*, 2 vol., Sansoni, Florència, 1982; ROVITO, Pier Luigi, *Il vicereame spagnolo di Napoli. Ordinamento, istituzioni, culture di governo*, Arte Tipografica, Nàpols, 2003.

5. Aquest darrer aspecte queda completament fora de l’àmbit cronològic d’aquest treball; remetem a SERRA, Eva (coord.), *La Junta General de Braços de 1713. L’ambaixada Dalmases i altra documentació (1713-1714)*, Parlament de Catalunya - Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, Barcelona, 2008.

que, enmig de tot, hi ha la figura de l'Arxiduc, que és tractat com una peça políticament dèbil entre els interessos de les diferents parts del bloc aliat. Hem treballat, doncs, bàsicament, els llibres VII, VIII, XI, XII i XV dels volums segon i tercer de l'obra i, de manera puntual, hem extret algunes dades de la resta de l'obra.

Al fons “Manoscritti” de l'Archivio di Stato di Napoli es conserven amb els núm. del 76 al 76V, sis volums en *folio* que comprenen les *Memorie di Tiberio Carafa principe di Chiusano*. Aquests volums consisteixen en quinze llibres per un total de 1.453 fulls. Aquesta és una de les tres còpies conegudes i, certament, és l'edició més elegant i valuosa.⁶ Això és degut a l'ús d'una escriptura cal·ligràfica —que en fa agradable la lectura— i per l'aparat iconogràfic a ploma que comprèn vistes, retrats, escuts i caplletres ornades.

L'obra fou redactada per ser donada per l'autor al rei Carles de Borbó de Nàpols, després III d'Espanya, i va romandre fins a la caiguda del Regne, el 1860, a la biblioteca privada del rei.⁷ Després de la unitat d'Itàlia romangué entre els descendents de la família i, el 1953, amb la compra de l'arxiu privat dels Borbons de Nàpols per part de l'Estat italià, va entrar a formar part del patrimoni de l'Archivio di Stato di Napoli.

Són de destacar, entre tots, quatre dibuixos a ploma que tenen relació amb Catalunya: al llibre XI hi ha la rada de Barcelona amb algunes naus al fons, al llibre XII és representat l'arxiduc Carles III a la Barcelona assetjada per Felip V, al llibre XIV hi ha un plànol de Catalunya i, finalment, al llibre XV, la caplletra *T* és inserida en una vista de Barcelona.

Aquell que escriu unes memòries no és un cronista⁸ i les seves pàgines són imbuïdes de vivències, de pensaments i de sentiments molt personals que, òbviament, “distorsionen” la realitat que va viure i que ens explica. No poden ser preses com una versió oficial, ni com una versió verídica dels fets sense reserves (aquesta

6. Les altres dues es conserven, respectivament, a la Biblioteca Nacional Vittorio Emanuele III de Nàpols i, incompleta, a la biblioteca de la Societ  di Storia Patria de Nàpols.

7. ASNa, *Segreteria di Stato di Casa Reale*, lligall 746, f. 93. Es tracta d'una carta aut grafa de Tiberio Carafa al germà Vincenzo, datada l'1 d'octubre de 1735, on, tenint coneixement del segrest dels seus llibres per part de les autoritats borbòniques, anuncia que vol donar altres volums al rei de Nàpols. Aquesta donació no pot ser en cap cas interpretada com un canvi de fidelitat, tal com ell mateix manifesta a la seva carta: “... vi esorto a ben servire cotesto sovrano a cui con gran velleit  vi siete subordinato, senza curarvi di voler immitare la illibata ed intemerata mia fedelt  verso quel Padrone, a cui una volta per sempre mi soggettai.”

8. Prenem les definicions del *Diccionari de la llengua catalana*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1995: “Memòria”: obra escrita, d'un car cter autobiogràfic, on la vivència personal de l'autor se sol inserir en els esdeveniments històrics dels quals ell ha estat testimoni o en què ha participat. “Cr nica”: recull de fets històrics generalment circumstancials i no encaixats rígidament dins unitats cronològiques tot i que respecta l'ordre en el temps.

probablement no existeix ni tan sols quan parlem de documentació oficial), però sí com la visió d'algú que va viure directament allò que narra, i la seva riquesa és, precisament, aquesta contemporaneïtat amb els fets. Lluny de la fredor de les dades i del necessari distanciament d'obres de caràcter més general o de la documentació oficial conservada, les memòries personals ens transmeten la vivència directa de qui escriu. Diferents autors que han treballat amb textos memorialístics per a les seves recerques historiogràfiques, n'han destacat aquest valor.⁹

Cal prendre, però, tota mena de prevencions: des del llenguatge utilitzat, tenint en compte que determinades paraules significaven coses ben diferents del que signifiquen ara,¹⁰ fins a la pròpia i estreta vinculació de l'autor amb allò que explica i que ens denota sentiments molt personals entre les seves pàgines (preferències, simpaties, odis, conflictes...).

En tot cas, però, les mostres d'aquest gènere menor són considerades actualment com a "formes d'evidència històrica", en tant que ens informen de "la [sic] vessant més subjectiva de l'experiència humana",¹¹ però que quan són escrites per "autors més cultes pot ser considerada com una anticipació del periodisme".¹² En definitiva, són una font complementària de les altres, que ens pot ajudar a tenir una visió més completa de la història, tant cultural com social, tant política com lingüística.

BREUS APUNTS BIOGRÀFICS DE TIBERIO CARAFA

Tiberio Carafa va néixer a Chiusano el 27 de gener de 1669, i va ser educat tant en les lletres com en les ciències i en l'art de la cavalleria, demostrant una passió especial per la poesia i per la història. Malgrat el desacord de tots dos, el pare va insistir a casar-lo amb la duquessa de Campolieto, amb la intenció de posar-lo al capdavant d'aquest gran feu i resoldre, així, els problemes econòmics que arrossegava la família Carafa. Finalment, però, el matrimoni se celebrà a Chiusano el 10 de maig de 1692,

9. Remetem, a tall d'exemple, a les obres següents: SIMON, Antoni, *Pagesos, industrials i capellans de la Marina de la Selva*, Curial, Barcelona, 1993; GINEBRA, Rafael (ed.), *Guerra, pau i vida quotidiana en primera persona*, Patronat d'Estudis Osonencs, Vic, 2005; BUSQUETS, Joan, *La Catalunya del Barroc vista des de Girona. La crònica de Jeroni de Real (1626-1683)*, PAM, Barcelona, 1994, 2 vols.

10. TORRES, Xavier, "Identitat i vocabulari: nació, terra i pàtria a la Catalunya dels Àustria", *Pedralbes*, 23-I, 1993, p. 41-58 i *Naciones sin nacionalismo. Cataluña en la Monarquía Hispánica (siglos XVI-XVII)*, PUUV, València, 2008, p. 69.

11. PARETS, Miquel, *Dietari d'un any de pesta: Barcelona, 1651*, Eumo, Vic, 1989, ed. de J. S. Amelang i X. Torres, p. 16.

12. VALSALOBRE, Pep i ROSSICH, Albert, *Literatura i cultura catalanes (segles XVII i XVIII)*, UOC, Barcelona, 2007, p. 113.

estipulant-se als capítols matrimonials que, a la mort de la duquessa, tota l'heretat passaria a mans del príncep de Chiusano.¹³

En la segona meitat de 1699 es van produir els primers intercanvis d'idees sobre la possibilitat de realitzar una acció aristocràtica preveient l'extinció dels Àustries d'Espanya, amb l'objectiu de prendre el poder i transferir-lo als electes de Nàpols a fi d'aconseguir, o bé l'autonomia del Regne, o bé la possibilitat de triar-ne el sobirà. Amb l'ascens al tron de Felip V, aquesta possibilitat no tenia cap sortida, de manera que les pretensions d'aquest moviment patrici es van inserir en la lluita europea entre Àustries i Borbons.¹⁴ Els objectius d'aquest grup de patricis eren aconseguir avantatges per a l'aristocràcia feudal: la restauració del Parlament del Regne, la creació d'un Consell d'Estat amb gran poder de control en el camp legislatiu (cosa que hauria afeblit el poder absolut de la Monarquia) i reduir la importància dels òrgans administratius (privant la classe civil d'alguns dels principals instruments de la seva afirmació), la liberalització del comerç i la reducció dels impostos sobre les mercaderies (els barons eren els principals productors agrícoles que alimentaven l'exportació), i l'abolició del Sant Ofici i l'assignació de tots els beneficis eclesiàstics als regnícoles.¹⁵ En paraules de Giuseppe Galasso, "era, senz'ombra di dubbio, il partito della grande aristocrazia feudale, di cui intendeva promuovere il potere politico e proteggere gli interessi economici".¹⁶

La revolta patrícia, però, va fracassar i, després d'escapar, Tiberio demanà permís per allistar-se a l'exèrcit del príncep Eugeni de Savoia a la Llombardia. Després d'un viatge a Viena, a finals de 1702, a finals de l'any següent va seguir les tropes d'Eugeni de Savoia a Hongria. El setembre de 1704 participà al setge de Landau i, finalment, el juliol de 1707 va poder retornar amb l'exèrcit austríac a Nàpols.¹⁷

El 16 de juliol de 1707 és enviat a Barcelona, per explicar a l'arxiduc Carles la conquesta del regne de Nàpols, li exposà la seva desconfiança en l'èxit de l'empresa espanyola i la necessitat de mantenir la calma i consolidar la conquesta de Nàpols.¹⁸ A finals de 1708, Carles III li concedeix el títol de Gran d'Espanya i una pensió de

13. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom I, llibre I, pp. 15-18 i pp. 64-65.

14. Aquesta revolta patrícia és coneguda com a *Congiura di Macchia*.

15. RUSSO, Carla, *Dizionario Biografico degli Italiani*, [recurs en línia] <[http://www.treccani.it/enciclopedia/tiberio-carafa_\(Dizionario-Biografico\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/tiberio-carafa_(Dizionario-Biografico)/>).

16. GALASSO, Giuseppe, "Napoli nel vicereame spagnolo 1696-1707", a *Storia di Napoli*, 11 vol., SESN, Nàpols, 1972, vol. VII, p. 200.

17. RUSSO, Carla, *Dizionario...* Tots aquests fets els trobem confirmats en el document de concessió del Grandat d'Espanya concedit per l'Arxiduc. ASNa, *Consiglio di Spagna, Dispacci lettere e ordini reali*, lligall 219, f. 12v-13r, datat a Barcelona el 25 d'octubre de 1707.

18. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XV, pp. 1422-1423.

6.000 ducats anuals sobre el feu de Rossano.¹⁹ Això no obstant, les seves condicions econòmiques no van millorar i, encara el 1724, tornà a Viena per demanar al ja llavors emperador Carles VI ajuda per remuntar la seva situació, petició que tornarà a fer el 1730. Des del seu retorn a Nàpols el 1709, no va tornar-se a dedicar a qüestions polítiques i va viure retirat, dedicat a l'estudi i a la meditació. D'aquest estil de vida només en sortí en ocasió de la guerra que va conduir a la fi de la dominació austríaca del Regne, de la qual escrigué la *Relazione della guerra in Italia nel 1733-34*,²⁰ de notable interès per les indicacions que ofereix, tant sobre els esdeveniments militars que van portar a la fi del domini austríac al regne de Nàpols, com sobre les condicions polítiques i socials en els darrers anys d'aquest virregnat. Després de participar en la defensa dels castells de Bari i de Barletta, el maig de 1734 es va embarcar cap a Venècia, d'on passà posteriorment a Viena. Essent vidu des del 1734, es va casar, el 1741, amb Maria Giuseppa Pinelli dei duchi di Tocco. Va morir el 9 de desembre de 1742 a Viena.²¹

LES MEMORIE: BREU ANÀLISI I CONCLUSIONS

Dels aspectes en què volem centrar la nostra anàlisi se'n deriva la hipòtesi que el segon punt —la decisió de centrar les operacions militars a Espanya i no pas a Itàlia— determina els altres dos, en el sentit que l'opinió de Carafa, tant dels catalans com del general anglès, està condicionada pel seu desacord sobre aquesta decisió i pel que ell considera com un abandonament del regne de Nàpols per part del bloc aliat.

En diverses ocasions, l'autor escriu a les seves *Memorie* que la intenció dels aliats era, primerament, la conquesta del regne de Nàpols per, posteriorment, i un cop consolidat aquest domini, iniciar les operacions militars a Espanya.²² Aquesta decisió, que va implicar sacrificar l'Arxiduc a benefici dels interessos dels altres,

19. ASNa, *Consiglio di Spagna, Dispacci lettere e ordini reali*, lligall 230, f. 36v-37r. Datada a Barcelona el 24 de desembre de 1709, és l'ordre perquè Tiberio Carafa "sea puesto desde luego en possession de la Administracion de la Ciudad, y Feudo de Rossano".

GIUSTINIANI, Lorenzo, *Dizionario geografico-ragionato del Regno di Napoli*, 13 vol, Forni, Bolonya, 1984, vol. VIII, p. 70-73, proporciona alguna informació complementària sobre aquest feu.

20. MARESCA, Benedetto, *Relazione della guerra in Italia nel 1733-34, scritta da Tiberio Carafa*, Forni, Bolonya.

21. RUSSO, Carla, *Dizionario...*

22. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom II, llibre VII, p. 742-743. Historiadors contemporanis han ressaltat igualment la preferència de Viena pels territoris italians. BÉLY, Lucien, "La dimension européenne de la guerre de Succession", a *L'aposta catalana a la guerra de Successió 1705-1707*, MHC, Barcelona, 2007, pp. 25-33; EDELMAYER, Friedrich, "La política de los Austrias durante la Guerra de Sucesión española", a *L'aposta catalana...*, pp. 85-89.

és judicada molt negativament: “Così adunque á gl’interessi dell’Almirante [de Castella], e del Moles, e per essoloro á i vantaggi, & impegni degli Anglolandí, é del Ré di Portogallo, e contro la convenienze del Duca di Savoia, e dell’Impero, e dell’Imperatore, e della sua Casa...”²³

No obstant aquest canvi d’estratègia, quan el 1705 s’inicia la campanya de conquesta de les terres hispanes, Carafa ens diu que les ordres de la reina d’Anglaterra eren que no s’emprengué cap empresa difícil i que, a la mínima dificultat, es traslladés l’Arxiduc a Itàlia, juntament amb les tropes aliades que haurien de socórrer el duc de Savoia i el príncep Eugeni.²⁴ Aquest mateix parer és reflectit per George Warburton, que indica que les primeres ordres eren traslladar l’Arxiduc des de Lisboa cap a Itàlia: “[...] He [Peterborough] was indeed recommended to prevail upon the Archduke Charles to accompany him, and to proceed to Italy, where he was to form a junction with Victor Amadeus, Duke of Savoy, then sorely pressed by the armies of France.”²⁵

De fet, quan l’armada era ja davant de Barcelona, es reuní novament el consell de guerra i, examinant les ordres dels respectius monarques²⁶ i valorant les forces que els enemics tenien a la ciutat, van acordar no iniciar una empresa difícil d’executar i encara més difícil de mantenir, sentint-se, a més, obligats a socórrer el duc de Savoia i el príncep Eugeni i centrar-se en la conquesta d’Itàlia que semblava més factible i més gloriosa.²⁷

Tant Carafa com Peterborough expliquen com aquesta decisió va desplaure l’Arxiduc i el príncep Jordi de Hessen-Darmstadt: “They urged that to abandon the expedition at this juncture would be alike fatal to the common cause, and discreditable to the British arms...”²⁸ Segons Carafa, el príncep va demanar només

23. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom II, llibre IX, p. 871.

24. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XI, p. 1026-1027. Així ho corrobora també BÉLY, Lucien, “La dimension...”.

25. WARBURTON, George, *A Memoir of Charles Mordaunt, Earl of Peterborough*, 2 vol, Longman, Londres: 1853, vol. I, p. 137-138.

26. A la *Relaçam da viagem de el Rey Catholico D. Carlos III Na Armada de Inglaterra, & Olanda, & seus gloriosos successos no Principado de Catalunha* es diu: “Nos dias seguintes depois S. Magestade Catholica haver desembarcado chegãõ novas ordens de Inglaterra, que recebeo o General o Conde de Peterborouu, que obrigarãõ ao dito Conde, & aos mais Generaes a entrar em alguãs consideraçoens, & a se não proseguirem com o mesmo calor as disposiçoens para o ataque de Barcelona...” [recurs en línia] <<http://mdc.cbuc.cat/cdm4/document.php?CISOROOT=/guerrasucce&CISOPTTR=6847&REC=37>>.

27. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XI, p. 1035-1036.

28. WARBURTON, George, *A Memoir...*, vol. I, p. 157. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XI, p. 1035-1036. El mateix virrei de Catalunya, Francisco de Velasco, ho confirma: “[el] Prinzipe de Darmestat, a quien se havia nombrado cavo de esta aczion, resuelta â instanzia suya aunque contra el dictamen de los Generales

mil homes per prendre la ciutat, “alla cui testa ei si offerse con la spada alla mano”, una proposta que va semblar estranya i imprudent a tothom, llevat del general anglès que, “non solamente concedette al Principe di Darmestat i richieste mille Uomini; ma di più geloso, e sdegnoso, ch’altri nell’intraprendere cose grandi, e difficili gli andasse innanzi, s’imbrogliò d’essere á parte di quel periglio, e di quella gloria; e si offerse ancor esso stesso alla testa d’altri mille Uomini di sostenere del periglioso assalto l’audace impresa”.²⁹ De fet, però, Peterborough preferia un atac sobre Madrid i la decisió d’atacar Barcelona “was far from being pleasing to lord Peterborough”.³⁰ Oposant-se a la idea de Darmstadt d’atacar Barcelona al·legant que la predisposició dels naturals era més madura, sembla que les intencions de Peterborough eren atacar Madrid des d’Altea, donada la poca resistència que es podia trobar en el camí en ser una zona molt despoblada, per la llunyania de les tropes de Felip V que eren concentrades a la frontera de Portugal i al nord, i per la facilitat per a una eventual fugida cap a València i Andalusia en cas que fracassés l’operació. Segons Peterborough, l’Arxiduc “and his German advisers were immovable”.³¹

De fet, en diversos fragments de les memòries, Carafa descriu aquest caràcter una mica “xulesc” de Peterborough: “con la morte del Darmestat, spentasi nel suo Cuore la gelosia della Gloria di quel Emolo, e reso avido di famoso nome, s’invogliò di conquistare con un branco di Soldati tutto solo le Spagne”,³² que descriu com a “Signore tra gl’Inglesi il piú intraprendente, & audace; e che nelle audaci intraprese era assai fortunato; sprezzatore dé Mortali e della Morte; e non curante di veruna altra cosa, che dé’ soli suoi Capricci, [...] che dé’ Principi, e di qualunque altra cosa, la quale di suo piacere, ó di sua invenzione non fosse, egli era sprezzatore non curante, e beffardo”.³³ Després de la retirada de l’exèrcit aliat de Castella, el 1706, Carafa ens diu que Peterborough va anar més enllà, desafiant fins i tot el mateix Arxiduc.³⁴

Carafa explica la petició de Carles III a la reina Anna per tal de rellevar Peterborough del comandament de les tropes angleses i substituir-lo per Galloway.³⁵ Les maniobres del general anglès per controlar completament la situació foren denunciades pel príncep de Liechtenstein arran de la proposta de Peterborough

de los Aliados” (Muñoz González, Antoni i Catà Tur, Josep, “Els anys de l’esperança: 1705 i 1706”, a *L’aposta catalana...*, p. 289-304).

29. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XI, p. 1039-1040.

30. Warburton, George, *A Memoir...*, vol. I, p. 137.

31. Warburton, George, *A Memoir...*, vol. I, p. 148.

32. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XI, p. 1043-1044.

33. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XI, p. 1026 i 1034, respectivament.

34. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XII, p. 1192.

35. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XII, p. 1192-1194.

perquè l'Arxiduc abandonés Barcelona durant el setge de 1706 per part de les tropes filipistes, proposta a la qual Carles III es va negar rotundament, perquè, segons Liechtenstein, “seroit retombée entre les mains de M. Peterborough et auroit été obligé de s'accomoder, «nolens volens», à son génie bizarre et à ses chicanes”.³⁶

Pel que s'intueix entre les línies escrites per Carafa, sembla que les relacions entre Peterborough i Carles III i els seus ministres alemanys no eren precisament planeres, tot i que tampoc no estalvia crítiques a l'entorn de l'Arxiduc: “le passioni e gl'intrighi, che in Barcellona né Ministri e né Corteggiani rinvenirebbe [...] l'orgoglioso disprezzo, che gl'Inglese sempre più verso la Corte del Ré Carlo ostentavano [...] e finalmente le Sciocchezze del Principe Antonio, e'l credito e l'affezione, che i due favoriti l'Althann, e lo Stella presso sua Maestà si avevano acquistato...”.³⁷ El mateix Peterborough, en una carta adreçada al general Stanhope, el 18 de novembre de 1705, ja es mostrava recelós dels ministres de Carles III: “God preserve any country from the best of German Ministers!”³⁸

També Albareda parla de les dificultats d'aquestes relacions.³⁹ Concretament, en una carta de l'Arxiduc adreçada a la seva esposa, parla de “l'actitud capritxosa i erràtica dels generals anglesos *conforme a su acostumbrada confusión e inconstancia*”. En un altre cas, és el marquès d'Erendazu que, en una carta adreçada al rei el 1710 escriu: “siempre temo las cosas de Inglaterra, que las mueven unos espíritus muy turbios y especialmente el de Peterborough”.

L'obstinació per la conquesta de les Espanyes és una altra de les crítiques que Carafa reparteix entre el rei i els aliats⁴⁰ i, el mateix any 1707, en el seu *Parere al Re*, Carafa reparteix culpes per a tothom i ofereix al monarca la fidelitat i la tranquil·litat del regne de Nàpols.⁴¹

Pel que fa a l'opinió que Carafa té dels catalans, els reconeix el valor i la seva implicació en la defensa del país i de les seves institucions i lleis, tot i que, fruit potser d'haver estat afavorits per la tria dels aliats en detriment del regne de

36. ALBAREDA, Joaquim, *El “Cas dels Catalans”. La conducta dels aliats arran de la guerra de Successió (1705-1742)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2005, p. 74.

37. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XIV, p. 1381-1382.

38. WARBURTON, George, *A Memoir...*, vol. II, p. 267-268. En un altre moment (vol. I, p. 204), comparant el caràcter de Darmstadt amb el dels ministres alemanys Zinzerling i el príncep de Lichtenstein, arriba a dir: “his was prompted by an ardent, though ill-directed, desire to advance the common cause; theirs, by avarice and ignorance.”

39. ALBAREDA, Joaquim, *El “Cas dels Catalans”...*, p. 27.

40. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XV, p. 1465. Almenys en altres dos moments la pau va estar a punt de signar-se i el 1710 Lluís XIV estava disposat a abandonar completament el seu nét, si les exigències de les potències aliades no haguessin estat absolutament desmesurades. (ALBAREDA, Joaquim, *El “Cas dels Catalans”...*, p. 18-19), on es pot resseguir l'oscil·lant posicionament britànic al llarg del conflicte.

41. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XV, p. 1422-1423.

Nàpols, els defineix amb alguns trets negatius: “la natura sediziosa... dei Catalani”, “naturalmente sempre insolenti”, “[...] i Catalani stessi resi insolenti per i prestati servigi, e divenuti avidi di denaro, e stanchi e sazy di travagli e pericoli”.⁴²

Atribueix al virrei Velasco part de responsabilitat en la revolta dels catalans, per la repetida violació i conculcació dels Privilegis del Principat, “de’ quali sempre furono i Catalani zelanti Vindicatori; & andó tant’oltre la cosa, che ancor pose le mani adosso al Capo Giurato della Deputazione della Catalogna. Questa maniere di oprar del Velasco, e dell’Orri sconvolsero gli Animi di molti, e gli spinse a’ i sollevamenti...”.⁴³

Quant al setge de 1706 per les tropes de Felip V, descriu com tots els ciutadans, de totes condicions, s’implicaren en les tasques necessàries per a la defensa de Barcelona: “[...] non solamente i Soldati, et i Cittadini atti all’armé, ma i Vecchi, i Fangiulli, le Donne, i Preti, i Frati, et ogn’ordine, et ogni sesso, et ogni età á gara s’affollavano d’incontrare i perigli d’esponersi al fuoco, e di sacrificarsi alla libertà della Patria, e del Ré. Ammirabili, e quasi incredibili prove di valore di costanza, e di fede...”.⁴⁴ També Peterborough recull aquesta implicació general dels ciutadans en la defensa: “All the citizen took arms, the monks joined the ranks, and Capuchin friars were seen in the dress of their order, carrying the musket, with their long beards tied with ribands of Austrian colours. Even women and children formed themselves into companies and laboured at the fortifications.”⁴⁵

A tall de conclusions, hem apuntat una hipòtesi de treball que, en el moment de redactar aquest apartat, creiem que només hem pogut demostrar parcialment. Ens sembla que, efectivament, la línia estratègica presa finalment per les forces aliades condiciona l’opinió general de Carafa respecte als diferents implicats en la guerra, des dels militars fins als consellers de l’Arxiduc i, en certa manera, també respecte als catalans. Ara bé, en aquest darrer cas, i malgrat algunes consideracions fins a cert punt negatives, té més pes la seva opinió positiva del caràcter tossut i fidel dels catalans envers la defensa dels seus costums i de les seves institucions.

Des del vessant més històric, i prenent tota mena de precaucions pel fet de tractar-se d’aquesta visió tan personal, hem descobert alguns aspectes que ens eren

42. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom II, llibre X, p. 997; tom III, llibre XV, p. 1422; tom III, llibre XV, p. 1413, respectivament.

43. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XI, p. 1030-1031.

44. CARAFA, Tiberio, *Memorie*, tom III, llibre XII, p. 1171.

45. WARBURTON, George, *A Memoir...*, vol. II, p. 5. Actuació reflectida també a: FELIU DE LA PENYA, Narcís, *Anales de Cataluña*, Ed. Base, Barcelona, 1999, tom III, p. 557-558; ALBAREDA, Joaquim (ed.), *Política, religió i vida quotidiana en temps de guerra (1705-1714). El dietari del Convent de Santa Caterina i les Memòries d’Honorat de Pallejà*, Eumo, Vic, 2001, p. 81.

pràcticament desconeguts de la guerra de Successió que, donat el punt de vista de qui escriu, se centren en el bàndol aliat: les vacil·lacions estratègiques sobre algunes operacions militars; les desavinences i, en alguns casos, els menyspreus de determinats personatges envers altres; la manca d'objectius comuns compartits; l'actuació de determinats militars que sembla respondre més a reptes i a interessos personals que no pas pròpiament professionals...

Volem destacar, també, la importància de l'ús de les fonts personals com a mètode complementari per aproximar-nos a determinats fets històrics. A partir de la part que hem tractat de les *Memorie* de Tiberio Carafa, hem ressaltat determinats matisos que són completament absents en la documentació oficial que ens ha pervingut, i que tampoc no trobem en obres escrites posteriorment. De fet, la visió i l'opinió de l'autor complementen fets coneguts que, ara, podem llegir des d'una òptica ben diversa. Òbviament, és un punt de vista personal, completament subjectiu, però que ens aporta directament el sentiment de com foren viscuts per algú que n'era rigorosament contemporani.

En definitiva, creiem que el valor d'aquesta obra és indubtable, tenint en compte aquests dos vessants que hem comentat. I, més enllà de la petita part que hem analitzat en aquest treball, les *Memorie*, en el seu conjunt, esdevenen un document interessantíssim que caldrà continuar explotant com a font de coneixement històric, social, cultural, polític i religiós. Al llarg de les més de 1.500 pàgines de l'edició impresa, Carafa hi desgrana tots i cadascun d'aquests aspectes, en alguns casos fins a arribar al detall més menut, de manera que ens sembla que és un document indispensable per a l'estudi del període.⁴⁶

46. Tenen, a més, un altre valor afegit, des d'un punt de vista filològic, per a l'estudi de l'evolució de la llengua italiana però aquest, naturalment, només l'apuntem i el deixem per als especialistes.

III.

El text:
llengua i tipologia dels escrits

Trenta-set cartes inèdites de la Renaixença valenciana

El procés de revisió a què, en els darrers anys, està sent sotmesa la Renaixença valenciana es fonamenta en l'estudi d'obres i personatges que, amb anterioritat, o no havien sigut analitzats, o ho havien sigut molt superficialment; i també en la troballa i la posada en circulació de documents (articles, poemes, cròniques, cartes, fotografies...) que fins ara no es coneixien: perquè havien sigut infravalorats, o perquè havien passat desapercebuts.

En aquest sentit, fa poc més d'una dècada es produí una descoberta documental certament significativa, per al tema que ens ocupa, que, entre altres coses, ben aviat permetrà completar —o si més no arrodonir— l'epistolari entre Teodor Llorente i Olivares, patriarca de la Renaixença valenciana,² i Vicent Wenceslau Querol,³ un dels seus més il·lustres protagonistes; un epistolari que aportarà nous i abundants detalls al voltant del moviment lingüístic i literari que vàrem compartir catalans, balears i valencians, i de les relacions personals que s'establiren entre dos dels seus actors valencians més destacats.

Tal com demostren, per exemple, els interessantíssims volums de l'*Epistolari de Jacint Verdaguer*, les cartes són una font primordial d'informació, ja que permeten

1. Treball elaborat en el marc del projecte d'investigació FFI2012-31489, "Renaixença y literatura, 1854-1898. Institución, representaciones e identidad", finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad.

2. Per a una visió general del personatge, vegeu: ROCA, Rafael (ed.), *Teodor Llorente, patriarca de la Renaixença*, AVL, València, 2011.

3. Sobre Querol, vegeu: GUARNER, Lluís, "Pròleg", dins QUEROL, Vicent W., *Rimes catalanes*, Eliseu Climent editor, València, pp. 7-49.

perfilar amb major precisió que no les cròniques públiques l'actuació de les persones i la repercussió de les obres i els esdeveniments. Així, pel que fa al País Valencià, aporten nombrosos detalls al voltant dels temes que més preocupaven els homes de la Renaixença els tres volums de l'anomenat *Epistolari Llorente*, que recullen els testimonis de les relacions epistolars que Teodor Llorente mantingué amb diferents escriptors —castellans i catalans, majoritàriament—; uns volums que varen veure la llum a Barcelona, a la Biblioteca Balmes, entre 1928 i 1936 gràcies a la iniciativa de Teodor Llorente i Falcó, fill de l'escriptor.

Al respecte, cal assenyalar que, recentment, hom ha descobert que, malgrat portar data de 1936, el tercer dels volums de l'*Epistolari Llorente* no veié la llum fins a 1945.⁴ I també que, en un principi, estava previst que el projecte constara de cinc volums; però que, interrompuda l'edició a causa de la guerra civil, els originals i les còpies de les cartes que havien d'integrar els volums IV i V de l'*Epistolari* varen quedar arraconats i oblidats al fons de la Biblioteca Balmes. Fins que, a la dècada dels anys vuitanta del segle xx, Joan Teodor Corbín Llorente, besnét del poeta, s'interessà per quina havia estat la sort de les epístoles que no va poder publicar el seu avi; i, gràcies a les gestions del pare Miquel Batllori, aconseguí que en febrer de 1998 els documents retornaren a València, a mans dels seus legítims propietaris.

Entre aquest munt de documentació inèdita s'amagava un feix de cartes especialment interessant per a l'anàlisi i el coneixement de la Renaixença valenciana: les que Llorente envià al seu amic i company Querol. La troballa —integrada per trenta-set missives— tenia una importància remarcable, ja que permetia completar l'epistolari de dos dels principals protagonistes de la Renaixença valenciana; i fou així que en 2011, a propòsit del centenari de la defunció de Llorente, aconseguírem l'autorització per tal de donar-les a la llum pública.

D'aquesta manera, es tracta d'un conjunt de missives que pertanyen a la que podríem denominar com a etapa madrilenya de Querol, ja que, a partir de 1876, en acceptar el càrrec de cap de tràfic de la Societat de Ferrocarrils de Madrid, Saragossa i Alacant, el poeta establí la seua residència habitual a la capital d'Espanya. En conseqüència, cal pensar que el motiu pel qual les cartes que integren l'epistolari Llorente-Querol conegudes fins ara se concentren en el període 1876-1889 —és a dir, des de l'anada de Querol a Madrid fins pocs mesos abans de morir— és perquè mentre l'autor de *Rimas* habità a València el diàleg entre ell i Llorente devia ser fluid —ben probablement, es trobaven i conversaven cada dia, o gairebé—; i, per tant, la

4. Així ho ha explicat Joan Teodor Corbín Llorente en la introducció al vol. IV de l'*Epistolari Llorente*, a hores d'ara en premsa.

seua comunicació i relació amistosa a penes necessitava el gènere epistolar. Siga com siga, el que també es fa evident, a través de diversos comentaris, és que les epístoles que han pervingut són només una part de les moltes que degueren intercanviar-se durant aquest mateix període cronològic.

D'aquesta manera, el primer que acrediten les trenta-set cartes que redactà i envià Llorente és que, malgrat la distància, cap dels dos escriptors no estava disposat a renunciar a la intensa amistat que, en l'àmbit íntim i personal, existia entre ells des del dia en què es varen conèixer a les aules de la Universitat de València, a mitjan dècada dels anys cinquanta del segle XIX; i també que la Renaixença valenciana fou un moviment cultural molt més ric i complex del que no es va explicar durant la segona part del segle XX. Això s'observa ben clarament en les opinions, confidències personals i judicis de valor que Llorente deixà anar en les cartes adreçades a l'amic i confident, i que difícilment hauria efectuat en públic. I també en les al·lusions a temes familiars, ja que l'autor del *Llibret de versos* explicava a Querol intimitats que no trobarem a les epístoles enviades a cap altre amic.

D'una altra banda, pel que fa al moviment de la Renaixença, i per posar només tres exemples, resulten especialment interessants els comentaris que Llorente hi féu al voltant del certamen que tingué lloc a València en 1876 a propòsit del VI centenari de la defunció de Jaume I, i que hi reuní un nombrós grup d'escriptors catalans, balears, provençals i valencians; de la visita que, del 17 al 21 de maig de 1882, una trentena d'artistes i escriptors catalans —amb Jacint Verdaguer, Àngel Guimerà i Antoni Gaudí al capdavant— i valencians —membres de Lo Rat Penat— realitzaren als monestirs de Poblet i Santes Creus i a les ciutats de Valls i Tarragona; i de l'edició dels Jocs Florals de Barcelona de 1885, que varen ser presidits per Querol.

Així, i pel que respecta al certamen de 1876, resulta ben eloqüent i significativa l'epístola que el 3 d'agost d'aquell any, quan ja havien finalitzat els actes de commemoració i havien marxat els convidats, Llorente adreçà a Querol per a explicar-li, entre moltes altres coses, que no li havia agradat gens el discurs que hi pronuncià Emili Borso di Carmineti, tinent d'alcalde de València i president de la junta organitzadora del centenari: "Borso nos espetó toda su insoportable peroración que nadie oyó y fastidió a todos"; o que el repartiment de premis havia fet aflorar algunes "misèries", tant entre els poetes que optaven a premi com entre els membres del jurat qualificador:

El Certamen ha producido disgustos, como siempre. [Albert] Quintana quería el premio para su *cançó del llatí*. Trabajó mucho para que le diesen *otro* premio, dejándole á [Fèlix] Pizcueta el de Montpellier; pero Rafael Ferrer [i Bigné] está irritado por no haber entrado en la Academia del Mediodía, y [Jacint] Labaila porque no le premiaron en Barcelona una poesía que envió cuando

Quintana presidió los Juegos florales [de 1874]. Estos dos han llevado el palo de la gaita en lo referente al lemosín, pues [Marià] Aguiló, con su pachorra y difusión, no ha hecho nada. [...] A [Vicent] Greus sólo querían darle un accésit, y la verdad es que la composición es de poco vuelo. Por fortuna, conseguí premio para él. Tampoco se lo querían dar á [Joaquim Josep] Cervino, cuyo canto épico parece muy mediano; pero á última hora acordaron general benevolencia.

D'altra banda, i en referència a la visita realitzada als monestirs de Poblet i Santes Creus —al voltant de la qual, en data de 7 de febrer de 1882, Querol havia assegurat a Llorente: “¿Con que en Mayo la peregrinación a Poblet y Santes Creus? No faltaré. Ya me tendrás al corriente (con la mayor antelación posible) de la fecha fijada para el viaje”⁵—, vuit dies abans d’iniciar-se l’excursió, el 9 de maig, Llorente comunicava a Querol:

Todo se ha preparado muy bien, y sólo temo un contratiempo: que tú no puedas venir. Los catalanes cuentan con tu asistencia. Aguiló está contentísimo de que nos reunamos bajo aquellas bóvedas, en las que no ha tenido valor para penetrar todavía. Muchos jóvenes, que sólo te conocen de nombre, esperan esta ocasión con vivo interés. Vendrá Monseñor Tolrá, del Rosellón, que acaba de publicar una obra sobre la Atlántida. Vendrán también Verdager y Collell. De Valencia seremos más de una docena. Brel viene; hasta Greus, claudicando, acepta ir á Poblet bajo la *senyera del Rat-Penat*. A Aguirre no le he visto; pero conoces su carácter, y por poco que pueda será de la mesnada. Déjalo todo, y aprovecha esta oportunidad de restaurar los pulmones y lo que hay más adentro, con los aires de la montaña y de la poesía.

La qual cosa demostra que, fins al darrer moment, Querol —que finalment no pogué fer-s’hi present— estigué a punt d’assistir-hi. Així mateix, cal remarcar també que de les seues paraules es dedueix que Llorente esperava aquella cita amb vertader interès i fruïció.

Finalment, i pel que fa a l’edició dels Jocs Florals de Barcelona de 1885, gràcies a una de les cartes ara recuperades sabem que, en la designació de Querol com a president del consistori, hi tingueren molt a veure Marià Aguiló —que, des de la seua estada a la Capital del Túria (1858-1861), s’havia convertit en el gran valedor dels poetes valencians—, Francesc Matheu i Teodor Llorente. Deia Llorente a Querol en el transcurs d’una llarga carta miscel·lània escrita al voltant del 15 de novembre de 1884:

Allá va un trabucazo.

Hace tres semanas hize una excursión rapidísima á Barcelona y Villanueva y Geltrú, por corresponder á la invitación de Víctor Balaguer. Terminada la sesión de apertura de la Biblioteca, y reunidos los escritores catalanes en apretado grupo en torno a nuestro bueno D. Mariano, se

5. Carta núm. 89, *Epistolari Llorente*, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928, vol. I, pp. 83.

suscitò la qüestió de consistorio per als pròxims Juegos florales. Decían que havia que vencer grans dificultats: “Todo está resuelto, dijo Matheu, si Llorente se compromete á que acepte Querol la presidencia”. Fué recibida aquella idea con aclamación tan entusiasta, que yo no pude resistir. “Salgo fiador de Querol, dije: lo traeré á presidir los Juegos florales”.

Después pensé si mi ofrecimiento habría sido temerario, y si se repetirá el *chasco* de los de Valencia; pero ya estaba hecho. No quise escribirte entonces, para que, hecho el nombramiento, el compromiso fuese mayor; ahí va el diploma. No puedes excusarte de aceptar, sin hacer un marcado desaire á Cataluña, y dejarme á mí cara de mona. Por mi parte, lo que puedo hacer es ir también aquellos días á Barcelona (Deo volente) para acompañarte.

És per tot això i per més que, una vegada obtingut el corresponent permís, ens ha semblat del tot convenient publicar les trenta-set cartes que, entre 1876 i 1889, Teodor Llorente envià a Vicent W. Querol; i fer-ho, de més a més, creuant-les amb les trenta-dues que Querol envià a Llorente, i que, tal com hem dit, varen ser reproduïdes en 1928 en el vol. I de l'*Epistolari Llorente* pel fill del patriarca de la Renaixença valenciana, Teodor Llorente i Falcó, que hi comptà amb la inestimable ajuda del jesuïta Josep Calveras. D'aquesta manera, les seixanta-nou cartes que s'intercanviaren tots dos escriptors apareixeran pròximament publicades, sota el títol de “L'epistolari entre Teodor Llorente i Vicent W. Querol (1876-1889)”, en el volum *Teodor Llorente, cent anys després*, que impulsa l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, de la Universitat de València, i que recull mitja dotzena d'estudis destinats a commemorar el centenari de la defunció del líder de la Renaixença valenciana.

Serà així com, ben aviat, disposarem d'un nou epistolari que aportarà considerable llum i eloqüent informació —des del moment en què s'hi expliquen situacions i opinions pròpies de la intimitat— sobre els protagonistes de la Renaixença a una i l'altra banda de l'Ebre; és a dir, sobre la manera com es desenvolupà el moviment no tan sols a València, on Llorente i Querol realitzaren la major part de la seua aportació cultural, sinó també a Barcelona, on viatjaven sovint i tenien nombroses i notables amistats.

BIBLIOGRAFIA

- CORBÍN LLORENTE, Joan Teodor, “Nota introductòria”, dins *Epistolari Llorente*, vol. IV, en premsa.
- FERRANDO, Antoni, “Llengua literària i actitud política en Teodor Llorente. A propòsit de *Cartes de soldat i Pro Patria*”, *Caplletra*, 4, 1988, pp. 91-112.
- “Teodor Llorente i Olivares: en defensa de la personalitat valenciana”, *Teodor Llorente, cent anys després*, IIFV, València, en premsa.
- GUARNER, Lluís, “Pròleg”, dins QUEROL, Vicent W., *Rimes catalanes*, Eliseu Climent editor, València, 1980, pp. 7-49.

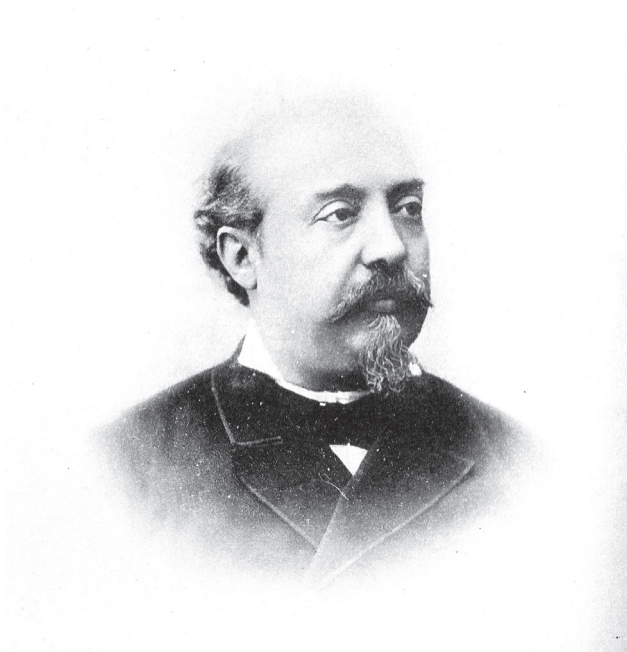
MEMÒRIA PERSONAL

Oscar Jané, Eulàlia Miralles & Ignasi Fernández (eds.)

- GUARNER, Lluís, “Pròleg”, dins LLORENTE OLIVARES, Teodor, *Poesia valenciana completa*, Tres i Quatre, València, 1983, pp. 17-90.
- LÓPEZ-PAMPLÓ, Gonçal, “La conferència «Llorente i els infants» (1948) de Carles Salvador. Estudi i transcripció”, *Teodor Llorente, cent anys després*, IIFV, València, en premsa.
- MASSOT, Josep, “Teodor Llorente i Jacint Verdaguer”, *Teodor Llorente, cent anys després*, IIFV, València, en premsa.
- PIERA, Josep, *El somni d'una pàtria de paraules (Biografia de Teodor Llorente)*, Bromera, Alzira, 2012.
- ROCA, Rafael, *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*, PUV, València, 2007.
- *La Renaixença i la Ruta del Cister. L'aplec de catalans, mallorquins i valencians a Poblet, Santes Creus, Valls i Tarragona (1882)*, Cossetània, Valls, 2008.
 - *La Renaixença valenciana i el redescobrimet del país. El Centre Excursionista de Lo Rat Penat (1880-1911)*, Denes, Paiporta, 2011.
 - *Teodor Llorente, patriarca de la Renaixença*, Roca, Rafael (ed.), AVL, València, 2011.
 - “La posteritat de Teodor Llorente”, *Teodor Llorente, cent anys després*, IIFV, València, en premsa.
 - “L'epistolari entre Teodor Llorente i Vicent W. Querol (1876-1889)”, *Teodor Llorente, cent anys després*, IIFV, València, en premsa.
- SALVADOR, Vicent, “El pensament lingüístico-literari de Teodor Llorente”, *Caplletra*, 4, 1988, pp. 113-122.
- SANCHIS GUARNER, Manuel, *Renaixença al País Valencià. Estudi per generacions*, Eliseu Climent editor, València, 2a ed., 1982.
- *El sector progressista de la Renaixença valenciana*, Universitat de València, València, 2a ed., 1985.
- SIMBOR, Vicent, “Introducció”, dins LLORENTE OLIVARES, Teodor, *Poesia*, IVEI, València, 1996, pp. 7-31.
- “«La barraca» llorentina: la creació d'un tòpic literari contemporani”, *Teodor Llorente, cent anys després*, IIFV, València, en premsa.
- TOMÀS, Margalida, “Les relacions de Teodor Llorente amb Catalunya i Mallorca”, *Teodor Llorente, cent anys després*, IIFV, València, en premsa.

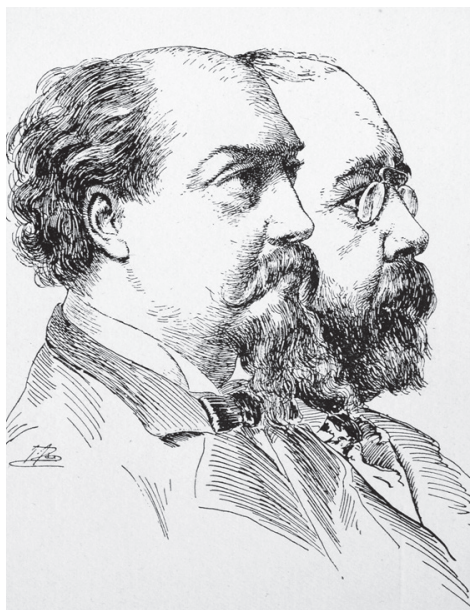
Teodor Llorente i Olivares (1836-1911).

Vicent W. Querol i Campos (1837-1889).

MEMÒRIA PERSONAL

Oscar Jané, Eulàlia Miralles & Ignasi Fernández (eds.)

Els dos amics, Querol i Llorente, en un dibuix de Joan Josep Zapater.

A Vicent Querol 2 Caballeros 83
1213 Valencia hoy 3 de agosto. [1876]
Querido Vicente: No he podido escribirte antes, porque no he tenido un momento para nada. Toda la fiesta de Don Jaime ha caído sobre mí. Los forasteros, sobre todo, me han ocupado, sin que me ayudase nadie, mas que Torres. Aquí hay muy poca gente útil; y tu ausencia y la de Velasco han sido de grandísima falta para mí.
A todo esto se ha unido que el mismo día del centenario sintió mi mujer (que estaba embarazada de ocho meses) dolores de parto, y el 28 dió a luz un niño, que solo vivió dos horas. Esto vino a completar el mareo y la fatiga.

Còpia original d'una de les cartes de Llorente a Querol.

Memòria personal i gènere epistolar. Els manuals que ensenyaven a escriure cartes publicats a Catalunya (segle XIX)

Mentre que els llibres de memòries, diaris, dietaris i altre tipus de documentació personal de caràcter autobiogràfic recullen de forma deliberada dades i fets destinats a ésser recordats, la fragilitat material i la funció essencialment comunicativa que caracteritzen la carta privada ens podrien fer pensar que la seva vida és limitada. Tanmateix, són nombrosos els exemples d'epistològrafs que s'afanyaren a conservar per a la posteritat les seves cartes personals. Víctor Balaguer n'és un exemple notable i conegut: va fer construir l'edifici de la Biblioteca-Museu de Vilanova i la Geltrú que porta el seu nom per a encabir-hi la seva llibreria i, des de 1883, la seva correspondència enquadernada. El desig de conservar les lletres personals pot respondre a motivacions de caire sentimental, com sol ocórrer amb les cartes amoroses; o més aviat pràctic, com en el cas de les missives intercanviades entre els propietaris i els gestors d'un patrimoni; o fins i tot, a certa consciència de la rellevància històrica dels corresponents i els esdeveniments reflectits a les missives i/o al desig de publicar algun dia la pròpia correspondència. Sigui pels motius que sigui, totes les cartes dels nostres avantpassats que han arribat fins als nostres dies han contribuït a la construcció i la projecció de la memòria dels seus autors i de tota una època.

La correspondència com a mitjà de comunicació i sociabilitat va assolir la seva època de màxima esplendor durant la segona meitat del segle XVIII i el segle XIX a conseqüència, fonamentalment, de l'increment de la taxa d'alfabetitzats i del desenvolupament del sistema de correus. A partir del segle XVIII es va fer palesa, a més a més, la potencialitat de la carta privada com a transmissora de la privacitat dels

subjectes.¹ Aquest boom contemporani de l'activitat epistolar es veu reflectit al gran nombre de cartes conservades, d'epistolars de catalans il·lustres dels segles XIX i XX publicats (Carles Riba, Joan Maragall, Josep Pijoan, J. V. Foix, Josep Carner, Gabriel Ferrater, Helena Valentí, Josep Pla, etc.) i a la més que notable producció de manuals epistolars. Les obres destinades a ensenyar a escriure cartes que es van publicar a Catalunya el segle XIX constitueixen l'objecte d'anàlisi d'aquest article. El seu estudi és una part imprescindible de la recerca al voltant de les pràctiques epistolars del passat i contribueix al desenvolupament de la història de l'edició a Catalunya. La informació continguda als manuals epistolars vuitcentistes és, en darrera instància, un reflex de la mentalitat de la societat del seu temps.

ELS MANUALS EPISTOLARS IMPRESOS A CATALUNYA EL SEGLE XIX²

El segle XIX fou especialment fèrtil quant a la publicació de manuals epistolars i llibres de petit format destinats a l'ensenyament de la lectura i/o l'escriptura que usaven les cartes com a eina d'aprenentatge. El nombre de títols editats per obra d'impressors catalans o a Catalunya fou creixent al llarg de tota la centúria i, per primera vegada des del segle XVI, sortiren a la llum alguns volums íntegrament escrits en català. La proliferació d'edicions de tractats epistolars al segle XIX respon a les creixents demandes del mercat.³ Aquestes estaven lligades al seu torn a l'augment de l'intercanvi epistolar i a l'insuficient nivell d'instrucció del període.⁴ La major producció editorial a Catalunya d'aquest tipus d'obres coincideix amb el grau de desenvolupament industrial del Principat.

Els estils de cartes amb més difusió del segle foren la versió de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencia* (1794) a cura de J. Antonio D. i Begas,⁵ *Novísimo manual epistolar o colección completa de modelos de cartas, esquelas, etc. para toda clase de asuntos*

1. PULIDO, Genara, "La escritura epistolar en la actual encrucijada genérica", *Signo. Revista de la Asociación Española de Semiótica*, 10, 2001, p. 436.

2. En aquest article farem referència als manuals i a les dates de reimpressió que en coneixem del XIX a través del Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya, el Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español i el *Manual del librero hispano-americano* d'Antoni Palau i Dulcet.

3. PAGÉS-RANGEL, Roxana, "Poética epistolar o sobre la hechura de las cartas", *Siglo XIX*, 3, 1997, p. 140.

4. Com demostra en el cas italià TASCA, Luisa, "La corrispondenza 'per tutti'. I manuali epistolari italiani tra Otto e Novecento", *Passato e Presente. Rivista di storia contemporanea*, 55, 2002, pp. 139-158.

5. L'obra es va publicar originàriament al segle XVIII de forma anònima. Els especialistes no s'han posat d'acord sobre la data exacta d'aparició del primer exemplar ni tampoc sobre el nombre de reedicions que conegué aquesta obra al llarg dels segles XVIII i XIX. Des de 1794 J. Antonio D. i Begas apareix com a compilador i reformador de l'obra.

y objetos (1849) de Santiago Àngel Saura i Mascaró⁶ i *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos* (abans de 1853) de J. M. Del primer es conserven una desena d'edicions del segle XIX, totes elles concentrades a la primera meitat de la centúria;⁷ el segon es va editar deu vegades a Catalunya (onze si tenim en compte que el primer exemplar va aparèixer amb el nom de Jacobo Berenguer de Montgat),⁸ i de les setze edicions que es coneixen de l'obra atribuïda a J. M., tretze van sortir de premses barcelonines.⁹ Altres manuals de caràcter formulari que es van publicar al segle XIX són: *Pequeño y completo formulario para escribir cartas, esquelas y memoriales* (1846) atribuït a D. I. M. A.;¹⁰ *Formulario nuevo y estilo de escribir cartas, memoriales y esquelas al uso moderno* (1847) d'autoria anònima;¹¹ *Novísimo estilo de cartas* (1850) de Joan Sagarra, llibre del qual es conserven dues edicions barcelonines;¹² *Nuevo manual para escribir cartas de amor* (1884);¹³ etc.

La circulació de les darreres obres citades fou notablement inferior a la de les tres primeres. Unes i altres comparteixen, emperò, un mateix tipus de continguts i els preceptes epistolars que postulen s'assemblen. Generalment, aquests formularis inclouen unes quantes regles formals i estilístiques relatives al gènere epistolar i una llista dels tractaments de cortesia que s'havien d'emprar amb els diferents corresponents. Les nocions teòriques es complementen amb un mostrari de cartes i una sèrie de materials de naturalesa practicodidàctica d'allò més diversos (com una guia de camins, una explicació del llenguatge de les flors i dels colors, una sèrie de felicitacions en vers o informació sobre els dies que el correu entrava i sortia de la seu barcelonina). L'addició d'aquests complements feia els manuals més atractius de cara als lectors i més competitius al mercat.

6. La primera edició d'aquest llibre és, en realitat, de 1848, però aleshores va sortir a la llum com a obra de Jacobo Berenguer de Mongat, pseudònim de Santiago Àngel Saura i Mascaró.

7. Barcelona: Sierra i Martí (1808 i 1827), Antoni Brusi (1815 i 1818), Vídua i fills d'Antoni Brusi (1823 i 1836), Joan Francesc Piferrer (1835 i 1838), Antoni Berdeguer (1841) i Manel Saurí (1848).

8. Barcelona, Taller d'Esteve Pujal i Impremta de Lluís Tasso, 1848 (amb pseudònim); Barcelona, Impremta i llibreria d'Esteve Pujal, 1849, 1850, 1852, 1856, 1859, 1864, 1884 i 1887 (l'última impressió correspon a la Vídua i fills d'Esteve Pujal). L'any 1857 sortí a la llum amb el títol de *Novísimo secretario-español o colección completa de modelos de cartas, esquelas, memoriales, etc. para toda clase de asuntos* a la impremta barcelonina d'Esteve Pujal. Palau i Dulcet fa referència a una edició barcelonina de 1871 però no especifica qui es va encarregar de la seva edició.

9. Les edicions barcelonines que coneixem van sortir de la impremta de Joan Roger (1853), Narciso Ramírez (1858), Francisco Sánchez (1864), Vídua i fills de Gaspar (1866), "La Anticuaria", llibreria dels germans Llordachs (1869, 1872, 1874, 1878, 1881, 1882, 1886 i 1898), i Joan Llordachs (1907).

10. Impremta i llibreria de Joaquim Jover, Igualada, 1846.

11. Impremta de la C. de Corominas, Lleida, 1847.

12. Ambdues edicions són de Barcelona i de 1850, una a càrrec d'Agustí Marcobal i l'altra de Ramon Llordachs. Palau i Dulcet fa referència a una altra barcelonina de 1859 però no n'identifica l'editor o impressor.

13. Impremta i llibreria de Llorenç Corominas, Lleida, 1884 i 1894.

El segle XIX es van publicar dues obres que contienien la paraula “secretari” a la coberta: *El secretario de sí mismo y de los niños o modelo para escribir sin ayuda de maestro* (1844) i *El secretario moderno: estilo para escribir cartas y memoriales* (ca 1880). Del primer llibre coneixem tres edicions publicades a la ciutat comtal amb petites variacions del títol¹⁴ i del segon, només una de barcelonina.¹⁵ Malgrat la referència als professionals de l'escriptura del títol, aquestes obres no subscriuen els trets característics d'una modalitat genèrica, la dels manuals de secretari, que té les seves arrels al famós *Manual de escribientes* (ca 1551-1559) d'Antonio de Torquemada i que s'identifica amb aquelles obres que alhora que instrueixen sobre les tasques de la secretaria —essent la redacció de cartes una de les més importants—, dignifiquen el paper dels secretaris.¹⁶ Ans al contrari, les dues obres esmentades són edicions de butxaca inspirades en els manuals de tipus formulari que circulaven a l'època. *Retórica epistolar o arte nuevo de escribir todo género de cartas misivas* (1803) d'Antonio Marqués i Espejo¹⁷ i *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.* (1819) de Melchor de Sas¹⁸ són els veritables exponents vuitcentistes de la preceptiva epistolar essencialment teòrica i més influenciada per les ensenyances de la retòrica que encarnaven els *secretaris* als segles precedents.

Com anunciàvem a l'inici d'aquest bloc, s'han conservat tres obres íntegrament escrites en català vinculades a la preceptiva epistolar del segle XIX: *Guia de camins per anar i venir de les parts més principals d'Espanya i Roma* (publicada per primera vegada a final del Set-cents o principi del Vuit-cents), *Regles d'urbanitat o bona criança. Estil de cartes familiars i cristianes oracions a l'ús dels cultivadors* (1855) i *Novíssim estil d'escriure cartes en català* (entre 1880 i 1894). La primera part de *Guia de camins...*, de la qual han arribat exemplars de tres edicions diferents fins als nostres dies,¹⁹ conté una relació de totes les ciutats que formaven part dels itineraris Barcelona-Madrid, Barcelona-Tarragona-València-Granada, Barcelona-Vic, Madrid-Toledo i Sevilla-Toledo, i informació sobre la ruta que unia Barcelona i Roma. La llista de ciutats que s'havien de travessar per les diverses rutes va

14. Impremta de Manel Saurí, Barcelona, 1844, 1848 i 1853.

15. Impremta de Llorens, Barcelona, ca. 1880.

16. MARTÍN, Pedro, *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*, Universidad Deusto, Bilbao, 2005, pp. 466-486.

17. Impremta d'Antoni Oliva, Girona, 1821, 1824 i 1828.

18. Oficina de Tomàs Gorchs, Barcelona, 1819.

19. El primer és una edició d'Ignasi Abadal publicada a Manresa entre 1769 i 1813 (anys en què va ésser actiu aquest impressor); la segona es deu a l'impressor Martí Trullàs i es va publicar a Manresa al voltant de 1830; i la tercera va sortir al mercat a Vic el 1848 per obra de la Impremta de Valls. Palau i Dulcet cita una altra impressió barcelonina a cura d'Ignasi Estivill sense data que no hem pogut localitzar.

acompanyada d'una sèrie de notes d'interès (pràctic i turístic) per als caminants. Les darreres deu pàgines de *Guia de camins...* són ocupades per un *Estil d'escriure cartes i respondre a elles* que consta de diversos models de cartes.

El segon llibre que hem mencionat, *Regles d'urbanitat...*, obra de Narcís Fagès de Romà, barreja una sèrie d'aforismes en vers relatius a la bona conducta amb un conjunt de mostres de cartes. L'obra fou publicada a la impremta de Gregori Matas de Bodallés a Figueres els anys 1855 i 1865. L'única recomanació que precedeix els models reproduïts a aquest manual és que les cartes siguin clares, senzilles i concises, especialment entre els homes del camp. A les darreres pàgines de *Regles d'urbanitat...* apareixen tres oracions escrites pel mateix autor, pensades especialment per als camperols, per a ésser resades al llarg del dia.

Novíssim estil d'escriure cartes en català d'Antoni Bulbena i Tusell es posà a la venda a Barcelona a casa del successor d'Antoni Bosch a final de la centúria. Aquesta obra es pot descriure com un petit mostrari de cartes precedit d'uns advertiments també molt breus. Bulbena prevé els lectors, en primer lloc, contra l'ús del tractament de "vostè" o "vostra mercè". Aquesta era una cortesia procedent de la llengua castellana que l'autor recomanava que només s'emprés a les cartes dirigides a persones de certa categoria. Amb els familiars i els amics de confiança era més adequat i catalanesc l'ús de "vós". Una cosa semblant passava amb el comiat de compliment "Q. B. S. M." (que besa la seva mà) i totes les seves variacions. L'autor aconsellava que aquesta fórmula es reservés exclusivament per a les persones il·lustres. Finalment, Bulbena fa referència a un altre castellanisme que calia eliminar: l'ús de la lletra "o" a la desinència de la primera persona del present d'indicatiu. Darrere aquestes propostes hi havia la voluntat de l'autor, compartida pels seus coetanis, de cercar i transmetre una llengua catalana més pura i correcta. Tot i així, els llibres escrits en català que hem descrit no aporten cap novetat a la teoria epistolar del Vuit-cents, només ofereixen una versió senzilla i escrita en català dels models de cartes que trobem als manuals epistolars de l'època.

El segle XIX es publicaren diversos llibres destinats a l'exercitació de la lectura que empraven les cartes com a material d'aprenentatge. *Arte epistolar para facilitar la lectura de los manuscritos a los niños y adultos* (1845) és un dels primers llibres escolars manuscrits (gènere didàctic utilitzat a l'escola espanyola des de començament del segle XIX fins a mitjan segle XX)²⁰ i l'obra més coneguda d'Esteve Paluzie i

20. ESCOLANO, Agustín, "Los manuscritos escolares", dins ESCOLANO, Agustín (dir.), *Historia ilustrada del libro escolar en España. Del Antiguo Régimen a la Segunda República*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Madrid, 1997, p. 345.

Cantalozella. El manual del pedagog d'Olot perseguia millorar les habilitats lectores dels escolars —i en segon terme, dels adults amb escassa formació— per mitjà de la lectura d'epístoles i altres escrits administratius i legals d'ús quotidià impresos com si fossin manuscrits amb diferents tipus de lletra. L'obra es va editar a Barcelona com a mínim cinc vegades abans de mitjan segle.²¹ D'aleshores ençà, el manual de Paluzie sortí al mercat amb mida octau, nous caràcters de lletra i el títol *Guía del artesano* (1852).²² Finalment, el pedagog d'Olot va publicar *Miscelánea general de documentos con arreglo a las leyes vigentes, usos y costumbres* (1862),²³ obra que ampliava i completava les dues anteriors, i posava de manifest que els manuscrits escolars servien també com a guia per a la redacció de missives i altres documents.

Al final de la centúria es multiplicaren els llibres d'aquestes característiques que sortiren a la llum: *Mosaico literario epistolar para ejercitarse los niños en la lectura de manuscritos* (segona meitat del segle XIX) d'Antonio Bastinos;²⁴ *El manuscrito metódico*, obra del mestre Antoni Bori i Fontestà (ca. 1894);²⁵ *Guía epistolar español o manuscrito para niños* (final de la centúria) de Narcís Masvidal i Puig;²⁶ i *Manuscrito para ejercitar progresiva y metódicamente a los niños y niñas en la lectura de varias clases de letra manuscrita* (entre 1860 i 1887) de Miquel Arañó.²⁷ Aquests llibres comparteixen els mateixos materials i objectius didàctics que l'obra de Paluzie i introdueixen, a més a més, una sèrie de lectures instructives (sobre geografia, història i comerç en el cas de l'obra de Masvidal) i moralitzadores (especialment els manuals d'Arañó i Bori). *Pequeño manual de cartas familiares* (1838) d'autor desconegut²⁸ és un recull de models per a redactar missives especialment editat per als escolars.

Finalment, la mestra Pilar Pascual de Sanjuán va compondre un *Epistolario manual para las señoritas. Modelos de cartas propias para la niña, la joven y la mujer* (1877),²⁹ obra posteriorment publicada nombroses vegades amb el títol de *Manual*

21. Totes cinc edicions a càrrec del mateix autor i publicades al seu taller de Barcelona (la cinquena va sortir a la llum el 1849).

22. Barcelona: Litografia de l'autor (1852, 1857, 1859, 1861, 1863, 1864, 1867, 1868 i 1869); Litografia de los S. S. Paluzie (1872, 1873, 1874 i 1878), i Litografia de Faustino Paluzie (1881, 1882, 1891, 1897 i 1898).

23. Barcelona: Litografia de l'autor (1862, 1864 i 1868) i Litografia de Faustino Paluzie (1875, 1886 i 1895).

24. L'any 1893 arribava a la seva vint-i-vuitena edició a la impremta i llibreria barcelonina de Antonio J. Bastinos i encara es publicà diverses vegades al segle XX.

25. Barcelona, Llibreria de Montserrat de Herederos de J. Roca y Bros, ca. 1894.

26. Han arribat fins als nostres dies dues edicions del segle XIX, ambdues barcelonines, publicades el 1894 i el 1899 a la Impremta i llibreria d'Àngels Rosals.

27. L'autor, Barcelona, entre 1860 i 1887.

28. Llibreria de Joaquim Grases, Girona, 1838.

29. Llibreria de Juan Antonio Bastinos, Barcelona, 1877. Vegeu BALLARÍN, Pilar, "El regeneracionismo de Pilar Pascual de Sanjuán", dins RUIZ, Julio, BERNAT, Antonio, DOMÍNGUEZ, María Rosa i JUAN, Víctor (eds.), *La educación en España a examen (1898-1998)*, vol. I, Sociedad Española de Historia de la Educación, Universidad de Zaragoza, Ministerio de Educación y Cultura, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1999, pp. 87-96.

epistolar para las señoritas.³⁰ Aquest llibre es divideix en dues parts: una primera part on l'autora dóna alguns consells formals relatius al gènere epistolar i reproduïx un conjunt de models de cartes de diferents tipus, i una segona part on es recullen diversos escrits de caràcter moral en format epistolar obra d'altres autors (les reflexions de les quals reforcen el paper tradicional de la dona com a mare i esposa). El llibre de Pilar Pascual és l'únic manual epistolar publicat a Catalunya el segle XIX escrit per una dona i que té el seu gènere com a protagonista de l'intercanvi epistolar. L'escassetat de manuals epistolars d'autoria femenina contradiu la tesi tradicional que l'epistolografia és un gènere essencialment femení.³¹

LA TEORIA EPISTOLAR VUITCENTISTA

De la llista de manuals epistolars i altres obres que s'ocupaven parcialment d'aquesta matèria que hem citat a l'apartat anterior hom pot deduir que la preceptiva epistolar vuitcentista era essencialment orientada cap a la imitació i la còpia. A més a més de múltiples models de cartes i altres documents, la major part dels manuals epistolars del segle XIX tractats en aquest article inclouen unes breus indicacions formals —relatives a la disposició de l'escrit sobre el paper, la manera de plegar les cartes i d'escriure-hi l'adreça— i estilístiques, així com una llista dels tractaments de cortesia que s'havien d'emprar segons la jerarquia dels corresponents (només les obres d'Antonio Marqués i Espejo i de Melchor de Sas aprofundeixen en els aspectes teòrics).

Una de les indicacions que trobem en més d'un manual epistolar del segle XIX és que no era recomanable escriure gaire ni més sovint del que fos convenient per no cansar els destinataris: “Sobre todo debe evitarse la nimia prolijidad, que es un defecto muy común entre los principiantes, repitiendo lo que tienen ya dicho sin añadir de nuevo cosa alguna [...]”.³² Aquesta prevenció s'havia de tenir especialment en compte amb les cartes de felicitació (de les Pasqües, l'any nou i el sant), l'enviament de les quals només era preceptiu si eren destinades als superiors.

Els tractadistes del Vuit-cents no eren gaire exigents quant a les mides i el tipus de paper que calia emprar per a escriure cartes (a excepció de les que s'adreçaven als poderosos): “Indiferente es el tamaño y el color del papel en que deba escribirse la

30. Les edicions catalanes conservades són del segle XX.

31. Com en el cas francès, hi ha menys dones autores de manuals epistolars i les seves produccions arriben més tard al mercat editorial. Vegeu DAUPHIN, Cécile, “Les manuels épistolaires au XIXe siècle”, dins PLANTÉ, Christine (dir.), *L'épistolaire, un genre féminin?*, H. Champion, París, 1998, pp. 179-199.

32. SAS, Melchor de, *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.*, Oficina de Tomàs Gorchs, Barcelona, 1819, p. 49.

carta, aunque es preferible siempre el que tenga una forma elegante y que sea blanco y terso si va dirigida a una persona respetable.”³³ Tan sols era prescriptiu que el paper de cartes tingués un filet negre quan l'emissor o el receptor de la correspondència portessin dol. A les epístoles amoroses era preferible fer servir paper de colors o perfumat.

Els manuals epistolars del període solien contenir instruccions de com s'havia de doblegar (en dues meitats) i segellar el paper on s'havia redactat l'epístola. Generalment les cartes es tancaven amb uns trossets rodons, o bé quadrats, d'una pasta de farina i aigua cuita en motlle i es reservava el lacre per a les missives de compliment. Tant els uns com l'altre havien d'ésser negres en cas de dol. Només amb els superiors calia utilitzar un segon paper com a cobertura. L'etiqueta dels temps demanava que la carta fos franquejada a correus per l'emissor si l'enviament responia als seus interessos, es remetia a un destinatari pobre o a determinats països estrangers. El sobre i el segell de correus com a nova forma de franqueig de la correspondència —a l'origen en lloc del destí— s'implantaren a la segona meitat de la centúria.

Els diversos tractadistes advertien que era imprescindible que la direcció anés ben consignada al sobreescrit. Si les cartes anaven dirigides a un país estranger, no podia faltar la denominació del país, la ciutat o la població, el nom i cognoms del destinatari, la seva professió i residència particular. Si la carta es destinava a una població poc coneguda de l'Estat espanyol o que es pogués confondre amb una altra, “antes de poner el nombre de dicha población, se indicara con un *por* el nombre de la ciudad o población más notable o conocida que esté inmediata a la misma”.³⁴

“Nunca se escribirá con una sola hoja de papel porque por mucha fuese la amistad siempre se reputaría cosa mezquina y poco decorosa”³⁵ ni a un tros del plec. Per contra, els autors de manuals epistolars del segle XIX no eren partidaris de malgastar paper deixant un marge d'espai en blanc al capdamunt o als costats dels escrits (a excepció de les cartes adreçades als superiors, a les quals un espai en blanc al capdamunt era un senyal de respecte, i els memorials).

No se borre ninguna palabra, ni se raye el papel. Cuando no se tenga la seguridad de trazar las líneas rectas y a una distancia uniforme, podrá emplearse la falsa cartilla. Es útil y cómodo

33. SAURA I MASCARÓ, Santiago Àngel, *Novísimo manual-epistolar o colección completa de modelos de cartas, esquelas, memoriales, etc. para toda clase de asuntos y objetos*, Impremta i llibreria d'Esteve Pujal, Barcelona, 1856, p. 17.

34. SAURA I MASCARÓ, Santiago Àngel, *Novísimo manual-epistolar...*, p. 19.

35. J. M., *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos*, Barcelona, Impremta de Narciso Ramírez, 1858, p. 7.

empezar una nueva línea a cada cambio de materia. No es dado escribir dos personas en una misma carta, de modo que la una escriba en una hoja y la otra en otra, a menos que haya una grande intimidad con el sujeto a quien se escriba.³⁶

Als principiants se'ls recomanava que anotessin en un paper a part les idees principals que volien desenvolupar als seus escrits per evitar que les cartes es remetessin amb esborralls o ratllades, pràctica que no era de bon gust.

Habitualment, els manuals epistolars vuitcentistes reproduïen instruccions precises sobre les dades que s'havien d'incloure a l'encapçalament de les missives:

En la parte superior izquierda se escribe el nombre de la persona a quien va dirigida la carta, y debajo el de la población donde reside y algo más abajo, dejando un corto espacio hacia la derecha, el día, mes y año, y pueblo desde el cual se escribe.³⁷

Tot i així, encara a algunes obres de l'època es postulava que s'escrigués la data al peu —com era habitual a les centúries precedents— quan les missives es dirigien a persones respectables i a les cartes amoroses.

Les cartes havien de començar amb una salutació del tipus:

El cumplido de más etiqueta al comenzar la carta es: *Muy señor mío*, a lo cual algunas veces suele añadirse otros dictados como: *Mi amado Protector y muy señor mío*; u otros semejantes. Cuando no es de tanto cumplido se acostumbra otras veces: *Muy señor mío y mi dueño*; o *Muy señor mío y amigo*. Si es de menos cumplimiento: *Muy apreciable amigo y señor*, o *dueño*, &c.³⁸

I finalitzar amb alguna frase d'amistat o compliment. Com a norma general, per mitjà d'aquest conjunt de frases afectuoses s'enviaven records per als parents i l'emissor es posava a disposició o al servei del destinatari. Els comiats més cerimoniosos, del tipus “Dios guarde a Vmd. muchos años que desea este su seguro servidor Q. S. M. B. (que la seva mà besa)” o “B. L. M. de Vmd., etc. (besa la mà de vostra mercè)” eren aconsellables quan el corresponsal pertanyia a una classe superior i s'empraven sobretot a les cartes de compliment i els memorials. Les cartes adreçades als inferiors o iguals, familiars o amics, havien d'acabar amb un compliment senzill relacionat amb el contingut de la missiva. I al peu del comiat, l'autor de l'epístola havia d'estampar la seva signatura. La postdata, indicada per les inicials “P. D.”, havia d'ésser sempre com més curta millor i calia evitar explícitament el seu ús a les cartes de més cortesia.

36. SAURA I MASCARÓ, Santiago Àngel, *Novísimo manual-epistolar o colección completa de modelos de cartas familiares y de comercio, billetes, esquelas, circulares, peticiones, súplicas, memoriales, etc. para toda clase de asuntos y objetos*, Imprenta i llibreria d'Esteve Pujal, Barcelona, 1859, p. 17.

37. J. M., *Novísimo estilo de escribir cartas...*, pp. 6-7.

38. SAS, Melchor de, *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas...*, p. 82.

La preceptiva epistolar vuitcentista establia que les epístoles fossin breus i concises, especialment les de negocis, i que l'estil de l'escrit fos senzill, clar i natural, similar al de la conversa. L'estil de l'escriptura podia ésser més elevat en funció de la condició social del destinatari i del tipus d'epístola que es tractés (per exemple si hom volia elogiar una cosa o una persona). Segons Marqués i Espejo, l'estil simple de les missives

no es otra cosa, que un lenguaje fácil, compuesto de palabras propias, y de frases elaboradas, arregladas en períodos breves, sin figuras, metáforas, ni otros adornos floridos, pero que sin embargo admite las comparaciones justas, los epítetos expresivos, las anécdotas curiosas, las suspensiones agradables.³⁹

Als tractats epistolars del segle XIX és ordinari trobar models de cartes de felicitació (pel sant, les Pasqües, l'any nou o l'aniversari); d'enhorabona (per haver aconseguit un ascens o un nou càrrec, pel naixement d'un fill o un casament); de condol (tant per defuncions com per pèrdues materials) i d'avís de mort; de participació de tot tipus de notícies (distingint entre les notícies tristes, les indiferents i les alegres); cartes familiars (diferenciant les serioses de les festives); cartes de recomanació; de petició (d'informes, documents, feina, consultar una biblioteca, protecció, ésser padrí/padrina d'una criatura, etc.); de gràcies (d'inferiors a superiors generalment); de consells seriosos i morals (de pares a fills, responent a les seves demandes de consell/permís); cartes d'amor (declaració del pretendent, acceptació de la noia, dubtes, sospites dels pares, missiva del pretendent al pare, etc.), i cartes de negocis i de comerç.

El que no comprenien aquest tipus d'obres eren indicacions específiques per a la redacció dels diferents tipus d'epístoles (llevat dels manuals que hem anomenat *de secretari*). Les obres d'Antonio Marqués i Espejo i Melchor de Sas fan referència a la tradicional classificació retòrica del gènere epistolar (gènere deliberatiu, judicial i demostratiu) i ofereixen instruccions precises per a la redacció de les diverses modalitats de cartes.

Si alguna idea es repeteix amb insistència als manuals epistolars vuitcentistes és la importància que les fórmules de cortesia emprades a les cartes estiguessin en consonància amb la jerarquia social dels corresponents. Per això a tots els llibres trobem un espai dedicat als tractaments de cortesia que s'havien d'utilitzar amb les diferents autoritats civils i eclesiàstiques de l'època: amb els monarques s'havia de fer servir el vocatiu Senyor o Senyora a l'encapçalament i Vostra Majestat (V. M.) a

39. MARQUÉS Y ESPEJO, Antonio, *Retórica epistolar o arte nuevo de escribir todo tipo de cartas misivas*, Antoni Oliva, Girona, 1828, pp. 17-18.

l'interior de l'escrit; amb els prínceps (Sereníssim Senyor o Senyora i Vostra Altesa); amb els cardenals (Eminentíssim Senyor i Vostra Eminència); amb els secretaris d'Estat, els ambaixadors, els *grandes* d'Espanya, els capitans i tinents generals de l'exèrcit, els generals dels ordes religiosos, etc. (Excel·lentíssim Senyor i Vostra Excel·lència); amb els arquebisbes, bisbes, *camaristas*, etc. (Il·lustríssim Senyor i Vostra Il·lustríssima); als títols de Castella, mariscals de camp, brigadiers, coronels, magistrats de les audiències i cancelleries, secretaries del Rei, etc. (Senyoria i Vostra Senyoria); etc.

Com a particularitat pròpia de l'àmbit català, alguns manuals epistolars del segle XIX assenyalaven que

los escritos a ellos dirigidos [als càrrecs que mereixien el tractament de senyoria] en la corona de Aragón se encabezan con M. I. S. (*Muy Ilustre Señor*). A los Alcaldes pedáneos en Cataluña se les da por escrito el tratamiento de *Magnifico Señor*.⁴⁰

Segons la preceptiva vuitcentista, a les senyores se les invocava a l'inici i l'interior de l'escrit amb el mateix títol que als seus marits, i a les solteres se les tractava de senyoretetes.

La major part de les missives reproduïdes com a model als formularis vuitcentistes representen un intercanvi epistolar entre iguals a l'escalafó social, familiars o amics, però també hi ha models de cartes adreçades als superiors (clergues, persones respectables, amos, capitosts, etc.). De dalt a baix o entre iguals, hom podia utilitzar el *tu* però de baix a dalt s'havia de fer servir el *V.* o *Vd.* Els emissors de la correspondència representats als manuals solien pertànyer a les classes més populars. La societat estamental tal com era representada als manuals dels segles precedents desapareix als manuals vuitcentistes. L'últim vestigi d'aquesta pràctica el trobem a l'obra de J. Antonio D. i Begas. A la major part dels exemples, són homes tant els redactors com els receptors de les epístoles. Només en alguns casos, entre d'altres a les cartes d'amor honest, les dones eren les protagonistes. I és que al segle XIX encara es considerava perillós que les dones prenguessin la ploma.

Sin embargo debe ser tanta la escrupulosa precaución con que el bello sexo tome la pluma para este asunto, que le exhortamos a que jamás llegue a hacerlo, sin la consulta y aprobación de las personas a quienes por obligación deben las señoras estar sometidas. Los padres naturales y el espiritual, o los que les substituyan; son sus directores por todo derecho.⁴¹

40. SAGARRA, Joan, *Novísimo estilo de cartas*, Agustín Marcobal, Barcelona, 1850, pp. X i XI.

41. MARQUÉS Y ESPEJO, Antonio, *Retórica epistolar...*, pp. 221-222.

CANVIS I CONTINUÏTATS

Si hi ha alguna cosa que caracteritza el gènere epistolar i posen de manifest els llibres sobre aquesta matèria és la perdurabilitat de moltes de les fórmules i regles que regeixen l'escriptura de cartes. Tanmateix, els tractats analitzats en aquest article evidencien una sèrie de canvis en la manera de redactar les missives que es posaren en marxa a les acaballes del segle XVIII i culminaren a la contemporaneïtat. Un tret que defineix la preceptiva epistolar del Vuit-cents i alhora reflecteix l'evolució experimentada pel gènere és la substitució dels referents epistologràfics italians pels francesos i àdhuc pels autòctons il·lustrats. Els manuals epistolars vuitcentistes són edicions senzilles i de petites dimensions dirigides fonamentalment a un públic infantil i/o amb poca instrucció. A diferència de les centúries precedents, les obres del segle XIX incorporaren de forma sistemàtica escrits de caràcter legal al mostrari de cartes. De models de documentació comercial i administrativa ja n'hi havia als formularis modernistes, però no documents jurídics com un contracte d'arrendament o un testament. La novetat més ostensible que presenten els tractats vuitcentistes és la multiplicació i la varietat dels materials que s'afegiren al final dels volums (guies de camins, direccions de cartes, regles i problemes d'aritmètica, normes d'ortografia, felicitacions en vers, llenguatge de les flors i dels colors, etc.).

El segle XIX, tant els corresponsals com els temes desenvolupats a les missives es popularitzaren. Les cartes reproduïdes als manuals a manera d'exemple deixaren de recrear un intercanvi epistolar entre els membres de les altes jerarquies civils, militars i eclesiàstiques per a representar, primordialment, la correspondència que circulava entre familiars i iguals. De forma progressiva es va anar substituint el *vostè* pel *tu* i s'adoptaren expressions més properes a les salutacions i els comiats.⁴² Tot i així, algunes fórmules de cortesia, com la del besamans abans de la signatura, encara eren vigents al segle XIX i (en aquest cas) el seu ús es va estendre a tots els grups socials. Com a norma general, els tractadistes del Vuit-cents recomanaven que la data s'escrivís a la part superior de la fulla en lloc del final de l'escrit. A l'encapçalament de les epístoles també hi havia d'anar preceptivament el nom del destinatari i la població on es trobaven l'emissor i el receptor de la correspondència. La informació que havia de contenir el sobreescrit (o el sobre a partir de mitjan segle XIX) es va ampliar i adaptar a les millores del sistema de correus. El contingut de les epístoles reproduïdes als manuals vuitcentistes continuava reflectint la mentalitat d'una societat en què

42. CASTILLO, Antonio, "‘Me alegraré que al recibo de ésta...’. Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)", *Manuscripts. Revista d'història moderna*, 29, 2011, p. 32.

la moralitat cristiana i el respecte als superiors (jeràrquics, amos, parents) eren preeminents. L'immobilisme del gènere a què al·ludíem més amunt es deu, en part, a la pervivència de les formes de vida i la cultura tradicionals, sobretot dins el món rural.

No hi ha diferències substancials entre els manuals epistolars publicats a Catalunya i a altres indrets de l'Estat durant el segle XIX. Una de les particularitats destacables és la inclusió en alguns dels tractats editats al Principat de vocabularis català-castellà i de taules d'equivalències entre les monedes, les mesures de pes i les mètriques castellanques i catalanes (continguts que amb tota probabilitat pal·liaven el desconeixement del castellà que encara afectava els poc instruïts); i l'existència de diversos llibres escrits en català. Els estudis sobre el llibre i la lectura han demostrat que la llengua del Principat fou pràcticament desterrada com a llenguatge de producció literària des de l'últim terç del segle XVI (a excepció de la literatura de cordill, els llibres de consum popular de finalitat utilitària i els fulletons propagandístics, especialment emergents en èpoques de conflicte). No fou fins a final del segle XVIII i principi del XIX, coincidint també amb un increment de les edicions en llengua castellana, que es produí un desenvolupament notabilíssim de la producció llibresca en català.⁴³ Les dates d'aparició dels llibres escrits en llengua catalana que hem examinat en aquest article corroboren aquesta trajectòria. La utilització del català com a llengua d'intercanvi epistolar privat, en canvi, sembla haver sobreviscut, si més no entre les classes més populars, fins ben entrat el segle XIX, quan es va produir la castellanització general i efectiva de l'ensenyament.⁴⁴

BIBLIOGRAFIA

- ANTONELLI, Giuseppe, "La grammatica epistolare nell'Ottocento", dins ANTONELLI, G., CHIUMO, C., PALERMO, M. (coords.), *La cultura epistolare nell'Ottocento. Sondagi sulle lettere del CEOD*, Buzoni, Roma, 2004, pp. 27-49.
- BALLARÍN DOMINGO, Pilar, "El regeneracionismo de Pilar Pascual de Sanjuán", dins RUIZ, Julio, BERNAT, Antonio, DOMÍNGUEZ, Maria Rosa i JUAN, Víctor (eds.), *La educación en España a examen (1898-1998)*, vol. I, Sociedad Española de Historia de la Educación, Universidad de Zaragoza, Ministerio de Educación y Cultura, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1999, pp. 87-96.

43. Fenomen associat a la Renaixença o "Naixença" de la literatura catalana, com també l'anomena LLUCH, Ernest, "Producció de llibres en català (1476-1860): la història de la 'morta viva'", *L'Avenç*, 189, 1995, pp. 22-27.

44. Sobre la castellanització de l'ensenyament i la publicació de llibres escolars en català és molt interessant la lectura de GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep i MARQUÈS i SUREDA, Salomó, "El libro escolar en catalán", dins ESCOLANO, Agustín (dir.), *Historia ilustrada del libro escolar en España...*, pp. 549-577.

- CASTILLO GÓMEZ, Antonio, “‘Me alegraré que al recibo de ésta...’. Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)”, *Manuscrits. Revista d’història moderna*, 29, 2011, pp. 19-50.
- CHARTIER, Roger (dir.), *La correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*, Fayard, París, 1991.
- DAUPHIN, Cécile, LEBRUN-PÉZERAT, Pierrette i POUBLAN, Danièle, *Ces bonnes lettres: une correspondance familiale au XIXe siècle*, Albin Michel, París, 1995.
- “Les manuels épistolaires au XIX siècle”, dins PLANTÉ, Christine (dir.), *L’épistolaire, un genre féminin?*, H. Champion, París, 1998, pp. 179-199.
- ESCOLANO BENITO, Agustín (dir.), *Historia ilustrada del libro escolar en España*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Pirámide, Madrid, 1997-1998.
- MARTÍN BAÑOS, Pedro, *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*, Universidad de Deusto, Bilbao, 2005.
- PAGÈS-RANGEL, Roxana, “Poética epistolar o sobre la hechura de las cartas”, *Siglo diecinueve*, 3, 1997, pp. 137-149.
- PALAU I DULCET, Antoni, *Manual del librero hispano-americano*, l’Autor, Barcelona, 1948-1977.
- PUIG I REIXACH, Miquel, *Esteve Paluzie i Cantalozella passió per l’escola, la història i la llibertat (1806-1873)*, Ajuntament d’Olot, Olot, 2006.
- PULIDO TIRADO, Genara, “La escritura epistolar en la actual encrucijada genérica”, *Signo. Revista de la Asociación Española de Semiótica*, 10, 2001, p. 435-447.
- TASCA, Luisa, “La corrispondenza «per tutti». I manuali epistolari tra Otto e Novecento”, *Passato e Presente. Rivista di storia contemporanea*, 55, 2002, pp. 139-158.

“Ayant tiré ses tablettes de sa poche, il se mit à y écrire je ne sais quoi, avec beaucoup d’attention” : Mémoire et écriture en France, en Angleterre et dans le Saint-Empire Romain Germanique (XVIIe-XVIIIe siècle)

Les modernistes européens ont, jusqu’à présent, étudié séparément les arts de la mémoire, la mémoire autobiographique, celle des témoignages de soi ou des livres de famille.¹ Les pages qui suivent, au contraire, traiteront des techniques de conservation mentale et scripturaire d’informations par un sujet, tout autant que de leur impact sur le corpus des *ego-documents*.

En effet, “on ne se souvient pas seul”, mais par le moyen de techniques et de structures, appréhendées dans le cadre de groupes, ancrées dans une culture, susceptibles de différenciations sociales et historiques.² Il est ainsi établi que, jusqu’à la fin du XVIIe siècle, des systèmes de mémorisation recourant aux images mentales, ont très largement régné en Europe.³ Or, lier les fluctuations de ces techniques aux pratiques d’écriture individuelle, reste un fait historiographique récent, résultant notamment de la *Note-taking history*. Croisant histoire du livre et histoire des sciences, celle-ci étudie les recueils de notes de lecture des savants de la première modernité, défiés par la multiplication des publications générée par l’imprimerie.⁴

1. CIAPPELLI, Giovanni, “Introduzione”, dans *ID.* (dir.), *Memoria, famiglia, identità tra Italia ed Europa nell’età moderna*, Mulino, Bologne, 2009, pp. 12-15.

2. RICŒUR, Paul, *L’Histoire, la Mémoire, l’Oubli*, Paris, Seuil, 2000, p. 148; HALBWACHS, Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Alcan, Paris, 1925, pp. VIII-IX.

3. OLICK, Jeffrey et ROBBINS, Joyce, “Social Memory Studies: From «Collective Memory» to the Historical Sociology of Mnemonic Practices”, *Annual Review of Sociology*, 24, 1998, p. 113; YATES, Frances, *L’art de la mémoire*, Gallimard, Paris, 1975, [1re ed., 1966], pp. 16-17.

4. BLAIR, Ann, “The Rise of Note-Taking in Early Modern Europe”, *Intellectual History Review*, 20/3, 2010, pp. 303-306 et 309-312; *ID.*, “Reading Strategies for Coping with Information Overload ca.1550-1700”, *Journal of the History of Ideas*, 64/1, 2003, pp. 11-28.

Pour tirer parti de ces travaux, nous proposerons une appréhension large de la notion d'*ego-document*: tout objet textuel confectionné par un sujet sur des thèmes qui lui sont chers — lui-même, dieu, sa famille, ses activités — de nature profondément hybride. Cela afin de ne pas subsumer d'emblée ces textes sous l'idée de récit mémoriel autobiographique moderne. Issus d'une autre "pensée de l'écriture", à l'œuvre dans une grammaire observable en France, en Angleterre et dans le Saint-Empire romain germanique, ils prennent tout leur sens resitués dans l'expérience collective du langage des XVIIe et XVIIIe siècles.⁵

1. GRAMMAIRE DE L'ÉCRITURE DE LA MÉMOIRE

Afin de redéployer le spectre conceptuel de celle-ci et ses règles de formulation, partons d'une étude de cas.

John Locke (1632-1704)

Conservée à la Bodleian Library, une quarantaine de cotes d'archives renvoie à des carnets de notes de lectures, d'observations et de comptes, rédigés par le philosophe de 1649 à 1704, soit de sa scolarité pré-universitaire à la Westminster School de Londres jusqu'à sa mort.⁶ Une anecdote rapporte même, qu'un jour, il usa de ces techniques pour tourner en dérision plusieurs aristocrates:

Mr. *Locke* regarda ces Messieurs jouer, pendant quelque tems; après quoi, ayant tiré ses tablettes de sa poche, il se mit à y écrire je ne sais quoi, avec beaucoup d'attention. Un des Seigneurs y ayant pris garde, lui demanda ce qu'il écrivoit.

Mylord, dit-il, je tâche de profiter autant que je puis, en vôtre compagnie; car ayant attendu avec impatience l'honneur d'être présent à une assemblée des plus sages & plus spirituels hommes de nôtre tems, et ayant eu enfin ce bonheur; j'ai crû que je ne pouvois mieux faire, que d'écrire vôtre conversation; & en effet j'ai mis ici en substance ce qui s'est dit depuis une heure, ou deux.⁷

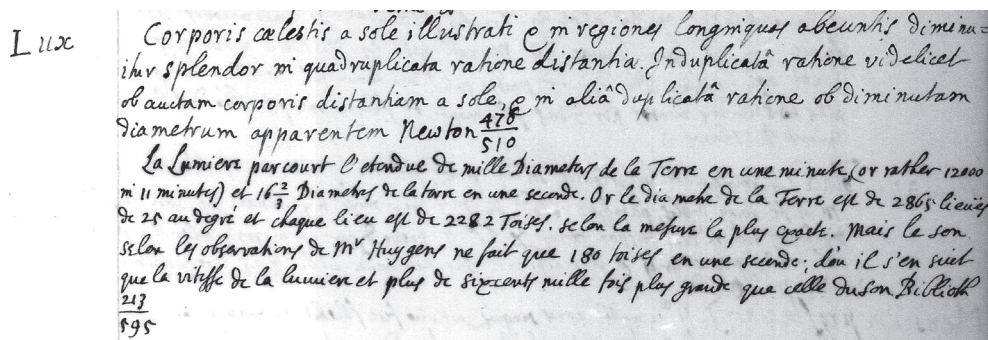
5. JOUHAUD, Christian, RIBARD, Dinah et SCHAPIRA, Nicolas, *Histoire, littérature, témoignage: écrire les malheurs du temps*, Gallimard, Paris, 2009, p. 10. La notion de grammaire désigne tout système de règles partagé par un groupe, mais dont ses membres n'ont qu'une connaissance tacite, malgré un usage quotidien, pour générer librement une infinité de phrases, ou de comportements s'y conformant. Voir: NACHI, Mohamed, *Introduction à la sociologie pragmatique*, Colin, Paris, 2010, pp. 41-49; CHOMSKY, Noam, *Aspects of the Theory of Syntax*, MIT Press, Cambridge, 1965, pp. 3-9.

6. WOOLHOUSE, Roger, *Locke. A Biography*, Cambridge UP, Cambridge, 2009, pp. 10-11. Notre relevé s'appuie sur la base de données "John Locke Manuscripts" (<http://www.libraries.psu.edu/tas/locke/mss/index.html>) ainsi que sur la consultation d'une partie du fonds de la Bodleian Library.

7. LECLERC, Jean, "Éloge de feu Mr. Locke", *Bibliothèque choisie, pour servir de suite à la Bibliothèque universelle*, 6, 1705, pp. 357-358.

"Homme d'ordre & qui tenoit des comptes de tout", il publia une méthode de rédaction inspirée de ses carnets, rapidement traduite en anglais, en allemand et en néerlandais.⁸ Elle permet de voir en lui un "grammairien" de l'écriture de la mémoire, dont il propose une "formulation générale".⁹

Dans un "livre de papier blanc", chaque note figure près d'un mot-clef — un "titre" — inscrit dans la marge tracée à gauche, ainsi que dans une "table" — ou index alphabétique — en tête du carnet, avec son numéro de page.¹⁰ Ceci afin de pouvoir les retrouver. S'il copie une citation, la note se clôt par une fraction: numéro de page / nombre de pages de l'ouvrage, au cas où il devrait le retrouver dans sa bibliothèque. Soit:

La note "Lux" (Lumière) dans les *Adversaria 5* rédigés entre 1665 et 1669
 (Bodleian Library, Oxford University)¹¹

Ailleurs, il recommande "l'Art de tenir les Livres de comptes", afin d'avoir "toujours devant les yeux l'état de ses affaires domestiques", et "l'Art d'écrire par abréviations", qu'il pratiquait également.¹²

8. *Ibid.*, p. 407; "Méthode nouvelle", in *Bibliothèque universelle*, 1686", dans YOLTON, John, *John Locke. A Descriptive Bibliography*, Thoemmes, Bristol, 1998, pp. 318-323.

9. BOLTANSKI, Luc et THÉVENOT, Laurent, *De la justification. Les économies de la grandeur*, Gallimard, Paris, 1991, p. 93 et p. 95.

10. LOCKE, John, "Méthode nouvelle de dresser des Recueils. Communiquée par l'Auteur", *Bibliothèque universelle et historique*, 2, 1686, pp. 320-321 puis pp. 326-327.

11. LOCKE, John, *Adversaria Physica 1660 — Adversaria 5*, Bodleian Library, Oxford University, MS. Locke d. 9, p. 5.

12. LOCKE, John, *De l'éducation des enfants*, Schelte, Amsterdam, 1708, pp. 408-409, 411 et 309.

Adversaria, Commonplace-book, Merchant-accounts

En tête de plusieurs manuscrits et du manuel sous-titré *Adversariorum Methodus*, le terme d'*adversaria* constitue le centre névralgique du spectre notionnel utilisé par Locke. Dans le Saint-Empire, le *Lexicon* de Zedler (1706-1751) évoque des “livres d'écriture” où inscrire “ce que l'on ne veut pas oublier”.¹³ En Angleterre, Chambers (1680-1740) les assimile au *Common-place book*. En France, Furetière (1619-1688) y voit une source des Mémoires.¹⁴

Plus périphérique, la notion de *Commonplace-book* n'apparaît qu'avec la traduction posthume de sa méthode.¹⁵ Le terme de *recueil*, originellement utilisé, renvoie bien aux “recueils qu'on fait des plus beaux passages des Auteurs”, qualifiés de *topoi* ou de *loci*.¹⁶ Mais Locke s'en éloigne, leurs thématiques étant souvent imposées, contrairement aux *adversaria* constitués de lieux choisis et organisés librement.¹⁷ En français, *recueil* finit pourtant par mêler ces deux significations. En anglais et en allemand *adversaria* et *Commonplace-book* ou *Loci Communes* tendent à devenir synonymes, illustrant une même évolution vers l'organisation libre des recueils.

Dernier type mentionné, les livres de comptes désignent un nombre variable de carnets, dans lesquels “un marchand inscrit toutes ses recettes et ses dépenses liées à son commerce”.¹⁸ Pour Chambers, ils sont “semblables, en leur substance, dans la plupart des villes marchandes européenne; sauf pour la devise utilisée”.¹⁹ Le cas de Locke illustre bien leur diffusion, au-delà même des seuls milieux marchands.

13. “*Adversaria*, Schreibe-Bücher”, dans ZEDLER, Johann Heinrich (ed.), *Großes vollständiges Universal-Lexicon*, Zedler, Halle et Leipzig, 1732, t. 1, p. 332.

14. “Common-Places, *Adversaria*”, dans CHAMBERS, Ephraim, *Cyclopaedia*, Londres, [s.e.], 1728, t. 1, pp. 276-277; “Mémoires, au pluriel, se dit des Livres d'Historiens”, dans FURETIÈRE, Antoine, *Dictionnaire universel*, Leers, La Haye, 1690, t. 2 [non paginé].

15. “A New Method of Making Common-place-Books, 1706”, dans YOLTON, John, *Op. Cit.*, p. 319.

16. “Lieu, se dit figurément en choses spirituelles et morales” et “Lieu, se dit aussi des sentences & édits notables des Anciens”, dans FURETIÈRE, Antoine, *Op. Cit.*, t. 3. Également: “*Loci Topici. (Loci dialectici, loci communes, canones logici, regula dialectica)*”, dans ZEDLER, Johann Heinrich, *Op. Cit.*, t. 18, pp. 85-86.

17. CHATELAIN, Jean-Marc, “Les recueils d'*adversaria* au XVIe et XVIIe siècles: des pratiques de la lecture savante au style de l'érudition”, dans BARBIER, Frédéric (ed.), *Le Livre et l'historien. Études offertes en l'honneur du professeur Henri-Jean Martin*, Droz, Genève, 1997, p. 171.

18. “*Kauffmanns-Buch*”, dans *Ibid.*, t. 15, p. 143. Également: “Livre, se dit abusivement des Registres des marchands”, dans FURETIÈRE, Antoine, *Op. Cit.*, t. 2.

19. “Book-Keeping”, dans CHAMBERS, Ephraim, *Op. Cit.*, t. 1, p. 118.

Dresser, recueillir, recopier

En définitive, ces réseaux sémantiques décomposent l'acte scripturaire en une multiplicité de signifiants, objets de syntaxes particulières. Locke enseigne à "dresser un recueil", le verbe signifiant "préparer [...] & se dit premièrement en matière d'écritures".²⁰ Pour les livres de compte, le traducteur emploie le verbe *tenir* — *Buchhalten* en allemand, *Book-keeping* en anglais. Pour un recueil de lieux communs, on privilégiera, au contraire, *colliger* ou *recueillir*, *excerpiren* en allemand, *extract* en anglais. Furetière oppose ainsi:

On dira qu'un commis [...] sçait *tenir* les livres.²¹

À:

Un jeune homme doit *recueillir* tous les plus beaux endroits qu'il trouve dans tous les livres qu'il lit.²²

L'usage d'abréviations prescrit par Locke apparaît chez Chambers (*Short-hand*) et Zedler (*Geschwind-Schreibe-Kunst*), comme ses *tablettes* effaçables, chez Furetière et Zedler:

En particulier, un voyageur, lorsqu'il est en chemin, devrait toujours avoir sa tablette à portée de main, où noter chaque jour ce qu'il a vu et entendu de remarquable, les personnes dont il a fait connaissance, *etc.*, ce qu'il doit ensuite recopier tous les soirs, avant de se coucher.²³

Tout est donc tacitement normé dans ces écritures: vocabulaire, matériel, tracé d'index, de signes, d'abréviations, de colonnes de chiffres ou même de numéros de pages.

2. DIFFUSION DE L'ÉCRITURE DE LA MÉMOIRE

Malgré les frontières linguistiques, se dessine une ample mise en actes de cette grammaire commune, en divers milieux sociaux.

Des dictionnaires et encyclopédies à leurs auteurs

Ces ouvrages, sur lesquels nous nous sommes largement appuyés, reflètent d'abord les pratiques d'écriture érudite de leurs auteurs. Furetière était membre de l'Académie

20. "Dresser, signifie encore, Préparer", dans FURETIÈRE, Antoine, *Op. Cit.*, t. 1.

21. "Tenir, se dit aussi en parlant de l'employ de plusieurs professions", *Ibid.*, t. 3.

22. "Recueillir, signifie aussi, Profiter, retenir quelque chose d'un discours", *Ibid.*, t. 3.

23. "Schreibe-Tafel, Schiefer-Tafel, Schieferbuch", dans ZEDLER, Johann Heinrich, *Op. Cit.*, t. 35, p. 595. Également: STALLYBRASS, Peter, CHARTIER Roger, MOWERY, John et WOLFE, Heather, "Hamlet's Tables and the Technologies of Writing in Renaissance England", *Shakespeare Quarterly*, 55/4, 2004, pp. 379-419.

française.²⁴ Chambers fut l'apprenti d'un célèbre libraire londonien avant d'entrer à la *Royal Society*, déjà fréquentée par Locke.²⁵ Zedler s'était entouré de professeurs d'université allemands pour la rédaction du *Lexicon*, dont il était l'éditeur.²⁶

Leurs pratiques sont donc très proches de celles de Locke. Licencié en droit, Furetière a vraisemblablement fréquenté un collège, d'où il tire ses connaissances en matière de recueils. De même pour Chambers, passé par une *Grammar school* —tout comme Locke, même si la Westminster School était bien plus prestigieuse— décrivant son propre dictionnaire comme une “collection” d'extraits d'autres ouvrages, se comparant à l'abeille de Sénèque et Érasme, deux pères fondateurs de la tradition des lieux communs.²⁷

En ce domaine, leurs ouvrages renvoient au vocabulaire et aux manuels familiers des savants. Chez Chambers, Locke éclipse toute autre référence. Zedler, à l'inverse, cite d'autre “grammairiens” de l'écriture de la mémoire: Jeremias Drexel (1581-1638), Bartholomaeus Keckermannn (1572-1609), Vincent Placcius (1642-1699), Daniel Georg Morhof (1639-1691), sans oublier Locke, finalement loin d'être un cas si exceptionnel.²⁸

Des dictionnaires aux savants et aristocrates

En vérité, bien d'autres, parmi ses contemporains, mettent en pratique ces recommandations. Le physicien d'origine irlandaise, Robert Boyle (1627-1691), possède une quarantaine de recueils de notes classées par mots-clefs, qualifiés d'*adversaria*.²⁹ Montesquieu (1689-1755), quant à lui, possède tout simplement le volume de la *Bibliothèque universelle* où Locke a publié sa méthode.³⁰ Passé par un

24. ROY-GARIBAL, Marine, *Le Parnasse et le Palais. L'œuvre de Furetière et la genèse du premier dictionnaire encyclopédique en langue française (1649-1690)*, Champion, Paris, 2006, pp. 9-10 et 353.

25. BRADSHAW, Lael, “Ephraim Chambers’ *Cyclopaedia*”, dans KAFKER, Frank (ed.), *Notable Encyclopedias of the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Nine Predecessors of the Encyclopédie*, Voltaire Foundation, Oxford, 1981, p. 123.

26. SCHNEIDER, Ulrich Johannes, “Zedlers *Universal-Lexicon* und die Gelehrtenkultur des 18. Jahrhunderts”, dans DÖRING, Detlef et MARTI, Hanspeter (ed.), *Die Universität Leipzig und ihr gelehrtes Umfeld 1680-1780*, Schwabe, Bâle, 2004, pp. 196-200 et 204-209.

27. “The Preface”, dans CHAMBERS, Ephraim, *Op. Cit.*, t. 1, p. XXIX; YEO, Richard, “A Solution to the Multitude of Books: Ephraim Chambers’s *Cyclopædia* (1728) as “the Best Book in the Universe”, *Journal of the History of Ideas*, 64/1, 2003, pp. 65-67.

28. “Excerptiren”, dans ZEDLER, Johann Heinrich, *Op. Cit.*, t. 8, p. 1192.

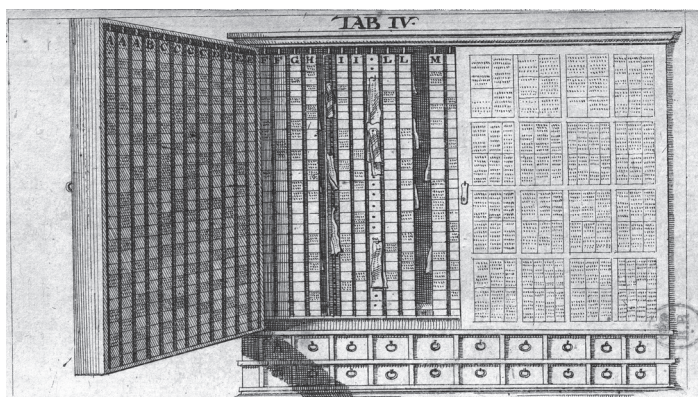
29. YEO, Richard, “Loose Notes and Capacious Memory: Robert Boyle’s Note-Taking and its Rationale”, *Intellectual History Review*, 20/3, 2010, pp. 341-342.

30. MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat, *Catalogue de la bibliothèque de Montesquieu*, DESGRAVES, Louis (ed.), Droz, Genève, 1954, p. 182 (n° 2569); DORNIER, Carole, “Montesquieu et la tradition des recueils de lieux communs”, *Revue d'Histoire littéraire de la France*, 108/4, 2008, pp. 815-816 et 819.

"Ayant tiré ses tablettes de sa poche, il se mit à y écrire je ne sais quoi, avec beaucoup d'attention": Mémoire et écriture en France, en Angleterre et dans le Saint-Empire Romain Germanique (xviie-xviiie siècle)

collège et une université, il constitue régulièrement ses notes de lectures en recueils thématiques.³¹ À en juger par les *Geographica*, le seul à avoir été conservé, leur rédaction est largement confiée à des secrétaires, copiant sans ratures les notes prises par le philosophe lors de ses lectures.

Dans le Saint-Empire, Leibniz (1646-1716) conserve, lui aussi, de nombreuses pages de note.³² Pour les ordonner, il dispose d'une armoire à extraits — *Excerptenschränk* ou *Excerptirschränk* — fabriquée sur le modèle élaboré Angleterre par Thomas Harrison (1595-1649).³³ Le savant allemand Placcius — précédemment cité par Zedler — en avait publié deux gravures à Hambourg, détaillant le système de mots-clefs derrière lesquels ranger ses fiches.

L'« arche d'étude » conçue par Harrison et perfectionnée par Placcius
(Bibliothèque Nationale de France)³⁴

À la frontière entre monde savant et aristocratie, les *commonplace books* de Sir William Drake (1606-1669) et du troisième comte de Shaftesbury (1671-1713), ancien

31. VOLPILHAC-AUGER, Catherine, "Introduction", dans MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat, *Œuvres complètes de Montesquieu*, vol. 16, *Extraits et notes de lecture 1. Geographica*, Voltaire Foundation, Oxford, 2007, pp. xvi et xxiii-xxiv.

32. O'HARA, James, "A Chaos of Jottings that I do not Have the Leisure to Arrange and Mark with Headings": Leibniz's Manuscript Papers and their Repository", dans HUNTER, Michael (ed.), *Archives of the Scientific Revolution: The Formation and Exchange of Ideas in Seventeenth-Century Europe*, Boydell, Woodbridge, 1998, pp. 159-160 et 166-167.

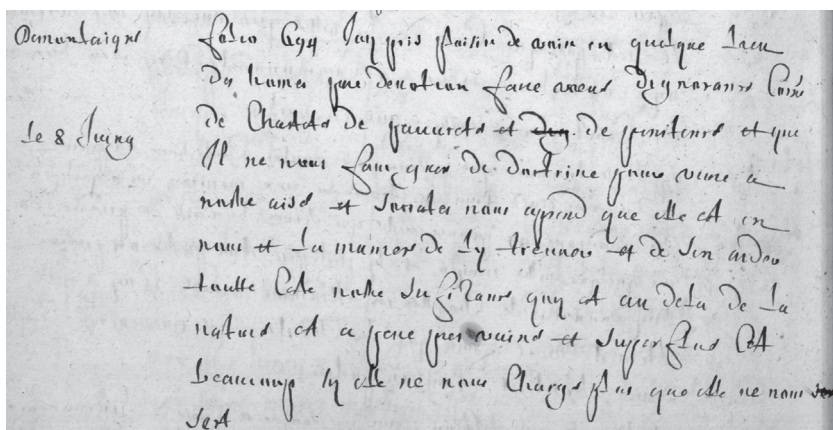
33. MALCOLM, Noel, "Thomas Harrison and his «Ark of Studies»: An Episode in the History of the Organization of Knowledge", *The Seventeenth Century*, 19/2, 2004, pp. 205-206 et 220-221; MURR, Christoph Gottlieb von, "Von Leibnitzens Excerptenschränk", *Journal zur Kunstgeschichte und zur allgemeinen Litteratur*, 7, 1779, pp. 210-212.

34. [HARRISON, Thomas], "Arca studiorum, sive repositorium quo lecta, audita, meditata omnia expeditius disponendi, promptius[ue] utendi modus proponitur", dans PLACCIUS, Vincent, *De arte excerptendi, vom Gelährten Buchhalten liber singularis quo genera et praecepta excerptendi*, Liebezeit, Hambourg, 1689, pp. 124-149, puis 154-155.

élève de Locke, ont également été conservés, tout comme les recueils de *Loci communes* d'August II (1579-1666), duc de Brunswick-Lüneburg et prince de Wolfenbüttel, rédigés sous la direction de ses précepteurs entre sa onzième et sa quinzième année.³⁵ Nul doute qu'ils ne forment le reflet d'une éducation relativement classique.

Des savants aux marchands et artisans

Le cas de Jean Maillefer (1611-1684), opulent marchand rémois, permet d'étendre encore ce sondage. Une "table des matières par chapitres" ouvre son *Registre*, renvoyant à une liste de thèmes — "des charges", "des voyages", "des amis" — associés à un numéro de page, proches des *loci* des recueils savants.³⁶ Ancien élève du collège de Reims, il relit Montaigne en juin 1680, consignait plusieurs notes dont la mise en page, le contenu et la structure interne rappellent la grammaire formulée par Locke:

Un extrait des *Essais de Montaigne* dans le *Registre* de Jean Maillefer
(Bibliothèque Municipale de Reims)³⁷

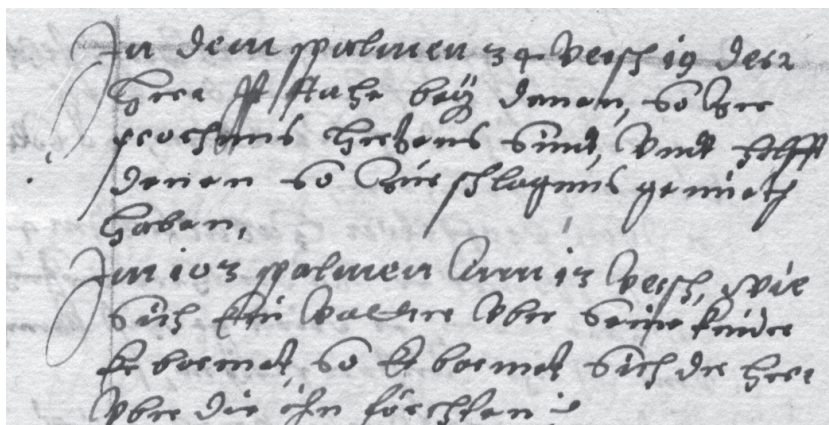
35. SHARPE, Kevin, *Reading Revolutions. The Politics of Reading in Early Modern England*, Yale UP, New Haven, 2000, pp. 69-73; DACOME, Lucia, "Noting the Mind: Commonplace Books and the Pursuit of the Self in Eighteenth-Century Britain", *Journal of the History of Ideas*, 65/4, 2004, pp. 612-613 et 621; HESS, Gilbert, "Fundamente fürstlicher Tugend. Zum Stellenwert der Sentenz im Rahmen der voruniversitären Ausbildung Herzog Augusts d. J. von Braunschweig-Lüneburg (1579-1666)", dans BÜTTNER, Frank, FRIEDRICH, Markus et ZEDELMAIER, Helmut (ed.), *Sammeln, Ordnen, Veranschaulichen. Zur Wissenskomplikatorik in der Frühen Neuzeit*, LIT, Münster, 2003, pp. 132-133 et 141-142.

36. MAILLEFER, Jean, *Mémoires de Jean Maillefer, continués par son fils (1667-1716)*, Bibliothèque Municipale de Reims, ms n° 1980, f. 260 recto.

37. "De Montaigne [Le 8 Juing]. Folio 694. J'ay pris plaisir de voir en quelque lieu des homes par dévotion faire vœux d'ignorance come de Chasteté de pauvreté et d'ignorance de pénitence et que Il ne nous faus guère de doctrine

“Ayant tiré ses tablettes de sa poche, il se mit à y écrire je ne sais quoi, avec beaucoup d’attention”: Mémoire et écriture en France, en Angleterre et dans le Saint-Empire Romain Germanique (xviie-xviiie siècle)

L’artisan calviniste Augustin Guntzer (1596-1657), potier d’étain dans la décropole alsacienne, emploie aussi cette écriture. Dans le “petit livre de toute sa vie”, il structure sa confession de foi selon le modèle des *loci communes* initié par Melanchthon (1497-1560) puis développé par Hutter (1563-1616):³⁸

Deux lieux bibliques justifiant la confession de foi d’Augustin Guntzer
(Universitätsbibliothek Basel)³⁹

Les marchands et artisans, à l’image de Maillefer et Guntzer, maîtrisent évidemment les techniques de comptabilité. Toutefois, elles ne ressurgissent que ponctuellement dans leur recueil, étant circonscrites à d’autres livres, consacrés à la gestion de leurs affaires.

pour vivre à nostre aise et Socrates nous apprend que elle est en nous et la manière de l’y treuver et de s’en aider toutte Ceste nostre Sufisance quy est au dela de la nature est a peue près vaine et Superflue C’est beaucoup sy elle ne nous Charge plus que elle nous ser sert.”, *Ibid.*, f. 256 verso. Il cite mot pour mot: MONTAIGNE, Michel de, *Les Essais*, Puf, Paris, 2004, [1re ed., 1588], liv. III, chap. XII, p. 1039.

38. MELANCHTHON, Philip, *The Loci Communes of Philip Melanchthon*, HILL, Charles (trad.), Meador, Boston, 1944, [1re ed., 1521]; HUTTER, Leonhard, *Compendium locorum theologicorum [...]*, Fincelius, Wittenberg, 1666, [1re ed., 1610], p. 47. Un ouvrage similaire a été publié sous le nom de Locke, dont l’attribution est aujourd’hui rejetée: “A Common-place Book to the Holy Bible. [London, 1697]”, dans YOLTON, John, *Op. Cit.*, p. 434. Ayant fréquenté une école luthérienne, Guntzer se réfère plusieurs fois à des ouvrages rédigés par des théologiens luthériens.

39. GÜNTZER, Augustin, [s. t.], Universitätsbibliothek Basel, H V 165, f. 180 recto. Pour le premier lieu: “In dem Spalmen 34, Versch 19: Derr Herr ist nahe bey denen, so zerprochens Hertzens sindt, undt hilfft denen, so zurschlagens Gemieth haben”, soit: “Dans les Psaumes, chapitre 34, verset 19: le Seigneur est proche de ceux qui ont le cœur brisé et aide ceux dont le courage vacille.” Voir: *Id.*, *Kleines Biechlin von meinem gantzen Leben. Die Autobiographie eines Elsässer Kannengießers aus dem 17. Jahrhundert*, BRÄNDLE, Fabian et SIEBER, Dominik (ed.), Böhlau, Cologne, 2002 p. 258; *Id.*, *L’histoire de toute ma vie. Autobiographie d’un potier d’étain calviniste du xviie siècle*, DEBUS KEHR, Monique (trad.), Champion, Paris, 2010, pp. 192-193 et 197.

3. SIGNIFICATIONS DE L'ÉCRITURE DE LA MÉMOIRE

La mise à jour de cette vaste communauté de scripteurs, à la charnière des XVIIe et XVIIIe siècles, appelle une interprétation de leurs pratiques.

Écriture mnémophore, mnémonique et mémorielle

De la lecture de leurs archives, on retiendra l'idée d'une écriture du stockage de l'information, en une "mémoire secondaire".⁴⁰ Permettant au scripteur de retrouver ce qui a été écrit, ou copié, grâce à un système de classement, elle valorise les manuscrits comme objets fonctionnels et pérennes.

Parallèlement, cette écriture mnémophore est corrélée à une mutation des représentations de l'esprit humain, dont l'approche empirique de Locke, par exemple, constate froidement les limites:

C'est ce qu'on appelle la *Mémoire*, qui est comme le réservoir (*Store-house*) de toutes nos idées. Car l'Esprit borné de l'Homme n'étant pas capable de considérer plusieurs idées tout à la fois, il lui étoit nécessaire qu'il eût un réservoir où il mit les Idées, dont il pourroit avoir besoin dans un autre temps.⁴¹

Le recueil apparaît alors comme une extension tout à fait légitime de ce "réservoir" interne, largement faillible. Au contraire, du Moyen-Âge à la fin du XVIIe siècle, l'*Ars memorativa* avait visé à accroître les capacités de mémorisation interne du sujet, abordant le recueil comme écriture mnémonique, simple appui provisoire du processus de mémorisation.⁴²

L'évolution aurait donc lieu au XVIIe siècle, lorsque le recueil devient mnémophore.⁴³ Il deviendrait du même coup une source fondamentale du corpus des *ego-documents*, dont l'une des fonctions observées était précisément la conservation d'informations. Telle "l'arche d'étude" d'Harrison et Placcius, nombre de textes ressemblent bel et bien à des "coffres d'archives domestiques", loin de la seule narration mémorielle autobiographique.⁴⁴

40. CEVOLINI, Alberto, *De arte excerpendi. Imparare a dimenticare nella modernità*, Olschki, Florence, 2006, pp. 77-79.

41. LOCKE, John, *Essai philosophique, concernant l'entendement humain*, COSTE, Pierre (trad.), Mortier, Amsterdam, 1729, [1re ed., 1690], liv. II, chap. X, § 2, p. 101.

42. YATES, Frances, *Op. Cit.*, pp. 395-396; DÉCULTOT, Élisabeth, "L'art de l'extrait: définition, évolution, enjeux", dans *ID.* (ed.), *Lire, copier, écrire. Les bibliothèques manuscrites et leurs usages au XVIIIe siècle*, CNRS, Paris, 2003, pp. 13-16.

43. *Ibid.*; YEO, Richard, "Notebooks as Memory Aids: Precepts and Practices in Early Modern England", *Memory Studies*, 1, 2008, pp. 126-130.

44. MOUYSSET, Sylvie, *Papiers de famille. Introduction à l'étude des livres de raison (France, XVe-XIXe siècle)*, PUR, Rennes, 2007, p. 221.

Écriture enseignée, négociée et autorisée

Diffusée en des lieux spécifiques, cette "culture des lieux communs" s'installe en Europe dès le xvie siècle.⁴⁵ En plus des précepteurs privés, les structures d'enseignement secondaire ou pré-universitaire — collèges jésuites français, *Jesuitengymnasien* des territoires catholiques du Saint-Empire, *Gymnasien* et *Lateinschulen* des territoires luthériens, *grammar schools* anglaises — jouent un rôle considérable. L'apprentissage du latin et de l'éloquence y repose en grande partie sur le recueil de lieux communs.⁴⁶ Selon le *Ratio studiorum*, il faut exercer les élèves:

À traduire un passage de Cicéron du latin dans la langue maternelle; à transcrire ce même passage en latin et à en extraire (*excerpere*) les phrases les plus élégantes.⁴⁷

Selon leur trajectoire sociale, les sujets sont pris — ou exclus — de tels espaces, résultats et supports de ces pratiques d'écriture. En vérité, l'espace même du cabinet d'étude, au sein d'une maisonnée, fonctionne d'après ce modèle.⁴⁸ Accompagnant l'augmentation de la production manuscrite, il n'obtient une reconnaissance collective, comme espace de retraite et d'écriture, que dans les milieux savants. Si d'autres veulent se saisir de cet élément de l'*habitus* des érudits, ils ne peuvent échapper à la désapprobation de leur *champ social*, à l'image de Güntzer:

Il s'en trouve aussi qui me moquent en me donnant des surnoms et me traitent de moine, d'ermite, de prophète, parce que je ne me rends pas aux festins et aux beuveries, mais que je reste chez moi à m'occuper.⁴⁹

Dans la structuration de ces espaces, supports de l'écriture mnémophore, les institutions politiques ne sont, bien sûr, pas en reste. En France, Chambers et Furetière signalent que:

45. Moss, Ann, *Les recueils de lieux communs: méthode pour apprendre à penser à la Renaissance*, Droz, Paris, 2002, p. 229.

46. *Ibid.*, pp. 283-289, 295-300, 252-264 et 355-365; MÜNCH, Paul, *Das Jahrhundert des Zwiespalts. Deutschland 1600-1700*, Kohlhammer, Stuttgart, 1999, pp. 129-130.

47. *Ratio studiorum: Plan raisonné et institution des études dans la Compagnie de Jésus*, édition bilingue latin-français, DEMOUSTIER, Adrien et JULIA, Dominique (ed.), Belin, Paris, 1997, § 408, p. 182. Si le *Ratio studiorum* n'enseigne pas comment constituer les recueils d'extraits qu'il présuppose, de nombreux pédagogues jésuites ont publié les manuels nécessaires. Voir: NEUMANN, Florian, "Jeremias Drexels *Aurifodina* und die *Ars excerpendi* bei den Jesuiten", dans ZEDELMAIER, Helmut et MULSOW, Martin (ed.), *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, Niemeyer, Tübingen, 2001, pp. 55-56. Également: FLAMARION, Édith, "Les cahiers d'élèves des jésuites en France au xviiie siècle: projet de groupe de travail", *Histoire de l'éducation*, 74, 1997, pp. 234-242.

48. ALGAZI, Gadi, "At the Study: Notes on the Production of the Scholarly Self", dans SABEAN, David et STEFANOVSKA, Malina (ed.), *Space and Self in Early Modern European Cultures*, Toronto UP, Toronto, 2012, pp. 17-25.

49. GÜNTZER, Augustin, *L'histoire de toute ma vie*, Op. Cit., p. 218. Pour les notions de *champ* et d'*habitus*: BOURDIEU, Pierre et WACQUANT, Loïc, *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*, Seuil, Paris, 1992, pp. 25-26 et 96-97.

L'Ordonnance [de Colbert de mars 1673 sur le commerce des négociants] veut que les Marchands tant en gros qu'en détail aient un livre qui contienne tout leur négoce.⁵⁰

Dans l'Angleterre d'Henri VIII, la vente d'ouvrages religieux annotés fut un temps interdite.⁵¹ Dans le Saint-Empire de la Réforme, l'enseignement des *loci communes*, notamment selon Melanchthon, fut, à l'inverse, rendu obligatoire dans les *Gymnasien* des princes luthériens souhaitant encadrer la lecture de la bible parmi leurs sujets, et fixer en leur esprit les points essentiels de leur confession de foi.⁵²

Écriture clarificatrice, régulante et interprétative

L'ampleur de ces pratiques ne peut néanmoins manquer de renvoyer à l'hypothèse d'une expérience collective du langage, perçu immédiatement, à cette époque, comme représentation de la pensée et nomination de l'être des choses.⁵³ À un point tel que, selon Foucault, "à l'âge classique, connaître et parler s'enchevêtrent dans la même trame", au sein d'une *épistémè* spécifique. De fait, l'imprécision du langage bloque le processus de connaissance, menaçant l'intégralité de cette construction culturelle, comme le note Locke:

[Les Mots] s'interposent de telle manière entre notre Esprit & la vérité que l'Entendement veut contempler & comprendre, que semblables au Milieu par où passent les rayons des Objets visibles, ils répandent souvent des nuages sur nos yeux & imposent à notre Entendement par le moyen de ce qu'ils ont d'obscur & de confus.⁵⁴

Dès lors, classement minutieux et lente clarification du langage, consignation d'observation et d'extraits d'ouvrages, développant des listes ordonnées de mots-clefs, prennent tout leur sens, comme remède à cette angoisse.

Simultanément outil de communication, on note que le langage est précipité, à l'intérieur des recueils, en listes de notions aux significations subitement fixées. Celles-ci contribuent ainsi, à "garantir une mémoire à la communication", harmonisant les interactions sociales et scientifiques.⁵⁵ En leur absence:

50. "Livre, se dit abusivement des Registres des marchands", dans FURETIÈRE, Antoine, *Op. Cit.*, t. 2; "Book-Keeping", dans CHAMBERS, Ephraim, *Op. Cit.*, t. 1, p. 117.

51. "Prohibiting Unlicensed Printing of Scripture, Exiling Anabaptists, Depriving Married Clergy, Removing St. Thomas a Becket from Calendar [Westminster, 16 November 1538, 30 Henry VIII]", dans LARKIN, James et HUGHES, Paul (ed.), *Tudor Royal Proclamations*, Yale UP, New Haven, 1964, vol. 1, pp. 270-276.

52. Moss, Ann, *Op. Cit.*, pp. 224-229 et 245.

53. FOUCAULT, Michel, *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Gallimard, Paris, 1966, pp. 13-14, 57, 103, 135, 309 et 398.

54. LOCKE, John, *Essai philosophique*, *Op. Cit.*, liv. III, chap. IX, § 21, p. 391.

55. CEVOLINI, Alberto, *Op. Cit.*, pp. 7-9. Il s'appuie sur les réflexions du sociologue Niklas Luhmann.

Les hommes s'entretiennent & et se disputent sur des Mots, dont le sens n'est point fixé entr'eux, s'imaginant faussement que la signification des Mots communs est déterminée incontestablement [...].⁵⁶

En ce sens, ces pratiques d'écriture constituent un outil herméneutique, contribuant à l'interprétation et à la compréhension des mots et des textes lus, avant leur réutilisation, en situation de communication orale ou scripturaire, par le sujet scripteur.

Elles ont donc pu contribuer, dans le même temps, à l'émergence d'un sujet critique et autonome, doté d'une conscience de lui-même plus élaborée.⁵⁷ Toutefois, leur principe fondamental demeure l'effacement de l'ordre chronologique subjectivant des notations, au profit d'un ordre thématique et alphabétique plus général. Il est, sur ce point, une grande convergence entre pratiques d'écriture marchande et d'écriture savante.⁵⁸ La volonté d'herméneutique de soi — mettre la mémoire de sa vie en récit afin de mieux la comprendre en son épaisseur chronologique et individuelle — n'y est nullement fondatrice. On a pu voir comment, chez Maillefer, le passage du diaire à l'écriture mnémophore de notes de lecture, mettait la chronologie de son existence au second plan. Il en va de même chez Locke, dont les recueils rejettent la chronologie de ses pensées ou de ses voyages en marge du mécanisme d'écriture. Ses textes philosophiques publiés ne citent d'ailleurs jamais la prise de notes en tant que conséquence de sa définition du *Self*, reposant sur la conscience et la mémoire de soi.⁵⁹ Le seul rapport au langage de ces scripteurs, relevant d'une expérience historique et culturelle plus globale, dont Foucault avait déjà perçu qu'elle ne laissait aucune place à l'humain, pouvait donc, tout aussi bien, motiver leurs pratiques d'écriture.⁶⁰

Au total, tirer ses tablettes de sa poche, inscrire une citation dans un recueil ou ordonner ses comptes en divers livres, sont des gestes qui vont bien au-delà du seul sujet scripteur. Sa mémoire, ses techniques d'écriture et ses registres, sont loin de relever uniquement de ses propres tactiques locales, ou même de son expérience subjective de lui-même. En lui s'opère, au contraire, la mise en acte d'une grammaire

56. LOCKE, John, *Op. Cit.*, liv. III, chap. XI, § 25, p. 419.

57. ALLAN, David, *Commonplace Books and Reading in Georgian England*, Cambridge UP, Cambridge, 2010, p. 136; DACOME, Lucia, *Op. Cit.*, pp. 605-606.

58. TE HEESSEN, Anke, "Accounting for the Natural World. Double-Entry Bookkeeping in the Field", dans SCHIEBINGER, Londa (ed.), *Colonial Botany. Science, Commerce, and Politics in the Early Modern World*, Pennsylvania UP, Philadelphia, 2005, pp. 237-251; BLAIR, Ann, *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*, Yale UP, New Haven, 2010, p. 69.

59. YEO, Richard, "John Locke's «New Method» of Commonplacing: Managing Memory and Information", *Eighteenth Century Thought*, 2, 2004, p. 33.

60. FOUCAULT, Michel, *Op. Cit.*, pp. 319-322.

collective de l'écriture de la mémoire, ponctuellement enseignée, exceptionnellement formalisée, bien qu'enracinée au cœur des structures culturelles et linguistiques des sociétés de la première modernité. En combinant analyse de cas individuels et dynamiques générales, à l'échelle de la France, de l'Angleterre et du Saint-Empire romain germanique, nous avons pu mettre en lumière, au-delà du seul contenu de cette grammaire, l'existence d'espaces à la fois résultats et supports de sa mise en acte, ainsi qu'une dynamique propre à l'expérience classique du langage, incitant à la consignation minutieuse de substantifs, fixant leur signification et parfois même leur valeur. Dès lors, une nouvelle manière de penser la genèse du corpus des *ego-documents* peut être envisagée, par un retour à cette culture du lieu commun et de la comptabilité marchande, bien loin de l'écriture mémorielle autobiographique moderne.

BIBLIOGRAPHIE

Sources manuscrites et transcriptions

- GÜNTZER, Augustin, [s. t.], Universitätsbibliothek Basel, H V 165.
Kleines Biechlin von meinem gantzen Leben. Die Autobiographie eines Elsässer Kannengießers aus dem 17. Jahrhundert, Brändle, Fabian et Sieber, Dominik (ed.), Böhlau, Cologne, 2002.
L'histoire de toute ma vie. Autobiographie d'un potier d'étain calviniste du XVIIe siècle, Debus Kehr, Monique (trad.), Champion, Paris, 2010.
 LOCKE, John, *Adversaria Physica 1660 — Adversaria 5*, Bodleian Library, Oxford University, MS. Locke d. 9.
 MAILLEFER, Jean, *Mémoires de Jean Maillefer, continués par son fils (1667-1716)*, Bibliothèque Municipale de Reims, ms n° 1980.
 MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède et de, *Catalogue de la bibliothèque de Montesquieu*, Desgraves, Louis (ed.), Droz, Genève, 1954.
Œuvres complètes de Montesquieu, vol. 16, *Extraits et notes de lecture 1. Geographica*, Volpillac-Augé, Catherine (ed.), Voltaire Foundation, Oxford, 2007.

Sources imprimées

- CHAMBERS, Ephraim, *Cyclopædia, or an Universal Dictionary of Arts and Sciences*, Londres, [s.e.], 1728, 2 t.
 FURETIÈRE, Antoine, *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots françois, tant vieux que modernes, & les termes de toutes les sciences et des arts*, Leers, La Haye, 1690, 3 t.
 HUTTER, Leonhard, *Compendium locorum theologicorum [...] ex scripturis sacris et libro concordiae collectum*, Fincelius, Wittenberg, 1666 [1ère ed., 1610].
 LECLERC, Jean, "Éloge de feu Mr. Locke", *Bibliothèque choisie, pour servir de suite à la Bibliothèque universelle*, 6, 1705, pp. 342-411.

- LOCKE, John, "Méthode nouvelle de dresser des Recueils. Communiquée par l'Auteur", *Bibliothèque universelle et historique*, 2, 1686, pp. 315-329.
- *De l'éducation des enfants*, Coste, Pierre (trad.), Schelte, Amsterdam, 1708 [1ère éd., 1693].
 - *Essai philosophique, concernant l'entendement humain*, Coste, Pierre (trad.), Mortier, Amsterdam, 1729 [1ère éd., 1690].
- MELANCHTHON, Philip, *The Loci Communes of Philip Melanchthon*, Hill, Charles (trad.), Meador, Boston, 1944 [1ère éd., 1521].
- MONTAIGNE, Michel de, *Les Essais*, Puf, Paris, 2004 [1ère éd., 1588].
- MURR, Christoph Gottlieb von, "Von Leibnitzens Excerptenschrank", *Journal zur Kunstgeschichte und zur allgemeinen Litteratur*, 7, 1779, pp. 210-212.
- PLACCIUS, Vincent, *De arte excerptendi, vom Gelährten Buchhalten liber singularis quo genera et praecepta excerptendi*, Liebezeit, Hambourg, 1689.
- "Prohibiting Unlicensed Printing of Scripture, Exiling Anabptists, Depriving Married Clergy, Removing St. Thomas a Becket from Calendar [Westminster, 16 November 1538, 30 Henry VIII]", dans LARKIN, James et HUGHES, Paul (ed.), *Tudor Royal Proclamations*, Yale UP, New Haven, 1964, vol. 1, pp. 270-276.
- Ratio studiorum: Plan raisonné et institution des études dans la Compagnie de Jésus, édition bilingue latin-français*, DEMOUSTIER, Adrien et JULIA, Dominique (ed.), Belin, Paris, 1997 [1ère éd., 1599].
- ZEDLER, Johann Heinrich (ed.), *Großes vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, Zedler, Halle et Leipzig, 1732-1750, 64 t.

Littérature secondaire

- ALGAZI, Gadi, "At the Study: Notes on the Production of the Scholarly Self", dans SABEAN, David et STEFANOVSKA, Malina (ed.), *Space and Self in Early Modern European Cultures*, Toronto UP, Toronto, 2012, pp. 17-50.
- ALLAN, David, *Commonplace Books and Reading in Georgian England*, Cambridge UP, Cambridge, 2010.
- BLAIR, Ann, "Reading Strategies for Coping with Information Overload ca. 1550-1700", *Journal of the History of Ideas*, 64/1, 2003, pp. 11-28
- "The Rise of Note-Taking in Early Modern Europe", *Intellectual History Review*, 20/3, 2010, pp. 303-316.
 - *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*, Yale UP, New Haven, 2010.
- BOLTANSKI, Luc et THÉVENOT, Laurent, *De la justification. Les économies de la grandeur*, Gallimard, Paris, 1991.
- BOURDIEU, Pierre et WACQUANT, Loïc, *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*, Seuil, Paris, 1992.
- BRADSHAW, Lael, "Ephraim Chambers' *Cyclopaedia*", dans KAFKER, Frank (ed.), *Notable Encyclopedias of the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Nine Predecessors of the Encyclopédie*, Voltaire Foundation, Oxford, 1981, pp. 123-137.
- CEVOLINI, Alberto, *De arte excerptendi. Imparare a dimenticare nella modernità*, Olschki, Florence, 2006.
- CHATELAIN, Jean-Marc, "Les recueils d'*adversaria* au xvie et xviie siècles: des pratiques de la lecture savante au style de l'érudition", dans BARBIER, Frédéric (ed.), *Le Livre et l'historien. Études offertes en l'honneur du professeur Henri-Jean Martin*, Droz, Genève, 1997, pp. 169-186.
- CHOMSKY, Noam, *Aspects of the Theory of Syntax*, MIT Press, Cambridge, 1965.

- CIAPPELLI, Giovanni (dir.), *Memoria, famiglia, identità tra Italia ed Europa nell'età moderna*, Mulino, Bologne, 2009.
- DACOME, Lucia, "Noting the Mind: Commonplace Books and the Pursuit of the Self in Eighteenth-Century Britain", *Journal of the History of Ideas*, 65/4, 2004, pp. 603-625.
- DÉCULTOT, Élisabeth, "L'art de l'extrait: définition, évolution, enjeux", dans *Id.* (ed.), *Lire, copier, écrire. Les bibliothèques manuscrites et leurs usages au XVIIIe siècle*, CNRS, Paris, 2003, pp. 7-28.
- DORNIER, Carole, "Montesquieu et la tradition des recueils de lieux communs", *Revue d'Histoire littéraire de la France*, 108/4, 2008, pp. 809-820.
- FLAMARION, Édith, "Les cahiers d'élèves des jésuites en France au XVIIIe siècle: projet de groupe de travail", *Histoire de l'éducation*, 74, 1997, pp. 234-242.
- FOUCAULT, Michel, *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Gallimard, Paris, 1966.
- HALBWACHS, Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Alcan, Paris, 1925.
- Heß, Gilbert, "Fundamente fürstlicher Tugend. Zum Stellenwert der Sentenz im Rahmen der voruniversitären Ausbildung Herzog Augusts d. J. von Braunschweig-Lüneburg (1579-1666)", dans BÜTTNER, Frank, FRIEDRICH, Markus et ZEDELMAIER, Helmut (ed.), *Sammeln, Ordnen, Veranschaulichen. Zur Wissenskompilatorik in der Frühen Neuzeit*, LIT, Münster, 2003, pp. 131-173.
- JOUHAUD, Christian, RIBARD, Dinah et SCHAPIRA, Nicolas, *Histoire, littérature, témoignage: écrire les malheurs du temps*, Gallimard, Paris, 2009.
- MALCOLM, Noel, "Thomas Harrison and his «Ark of Studies»: An Episode in the History of the Organization of Knowledge", *The Seventeenth Century*, 19/2, 2004, pp. 196-232.
- MOSS, Ann, *Les recueils de lieux communs: méthode pour apprendre à penser à la Renaissance*, Eichel-Lojkine, Patricia (trad.), Droz, Paris, 2002 [1ère ed., 1996].
- MOUYSET, Sylvie, *Papiers de famille. Introduction à l'étude des livres de raison (France, XVe-XIXe siècle)*, PUR, Rennes, 2007.
- MÜNCH, Paul, *Das Jahrhundert des Zwiespalts. Deutschland 1600-1700*, Kohlhammer, Stuttgart, 1999.
- NACHI, Mohamed, *Introduction à la sociologie pragmatique*, Colin, Paris, 2010.
- NEUMANN, Florian, "Jeremias Drexels *Aurifodina* und die *Ars excerptendi* bei den Jesuiten", dans ZEDELMAIER, Helmut et MULSOW, Martin (ed.), *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, Niemeyer, Tübingen, 2001, pp. 51-61.
- O'HARA, James, "«A Chaos of Jottings that I do not Have the Leisure to Arrange and Mark with Headings»: Leibniz's Manuscript Papers and their Repository", dans HUNTER, Michael (ed.), *Archives of the Scientific Revolution: The Formation and Exchange of Ideas in Seventeenth-Century Europe*, Boydell, Woodbridge, 1998, pp. 159-170.
- OLICK, Jeffrey et ROBBINS, Joyce, "Social Memory Studies: From «Collective Memory» to the Historical Sociology of Mnemonic Practices", *Annual Review of Sociology*, 24, 1998, pp. 105-140.
- RICÉUR, Paul, *L'Histoire, la Mémoire, l'Oubli*, Seuil, Paris, 2000.
- ROY-GARIBAL, Marine, *Le Parnasse et le Palais. L'œuvre de Furetière et la genèse du premier dictionnaire encyclopédique en langue française (1649-1690)*, Champion, Paris, 2006.
- SCHNEIDER, Ulrich Johannes, "Zedlers *Universal-Lexicon* und die Gelehrtenkultur des 18. Jahrhunderts", dans DÖRING, Detlef et MARTI, Hanspeter (ed.), *Die Universität Leipzig und ihr gelehrtes Umfeld 1680-1780*, Schwabe, Bâle, 2004, pp. 195-213.
- SHARPE, Kevin, *Reading Revolutions. The Politics of Reading in Early Modern England*, Yale UP, New Haven, 2000.
- STALLYBRASS, Peter, CHARTIER, Roger, MOWERY, John et WOLFE, Heather, "Hamlet's Tables and the Technologies of Writing in Renaissance England", *Shakespeare Quarterly*, 55/4, 2004, pp. 379-419.

"Ayant tiré ses tablettes de sa poche, il se mit à y écrire je ne sais quoi, avec beaucoup d'attention": Mémoire et écriture en France, en Angleterre et dans le Saint-Empire Romain Germanique (xviie-xviiie siècle)

- TE HEESEN, Anke, "Accounting for the Natural World. Double-Entry Bookkeeping in the Field", dans SCHIEBINGER, Londa (ed.), *Colonial Botany. Science, Commerce, and Politics in the Early Modern World*, Pennsylvania UP, Philadelphia, 2005, pp. 237-251.
- WOOLHOUSE, Roger, *Locke. A Biography*, Cambridge UP, Cambridge, 2009.
- YATES, Frances, *L'art de la mémoire*, ARASSE, Daniel (trad.), Gallimard, Paris, 1975 [1ère ed., 1966].
- YEO, Richard, "A Solution to the Multitude of Books: Ephraim Chambers's *Cyclopædia* (1728) as "the Best Book in the Universe", *Journal of the History of Ideas*, 64/1, 2003, pp. 61-72.
- "John Locke's «New Method» of Commonplacing: Managing Memory and Information", *Eighteenth Century Thought*, 2, 2004, pp. 1-38.
 - "Loose Notes and Capacious Memory: Robert Boyle's Note-Taking and its Rationale", *Intellectual History Review*, 20/3, 2010, pp. 335-354.
 - "Notebooks as Memory Aids: Precepts and Practices in Early Modern England", *Memory Studies*, 1, 2008, pp. 115-136.
- YOLTON, John, *John Locke. A Descriptive Bibliography*, Thoemmes, Bristol, 1998.

Alfabetización y castellanización de las clases populares catalanas en plena *Renaixença* literaria. Las memorias personales de un *masover* del siglo XIX

CONTEXTO E INTERÉS HISTORIOGRÁFICO

La alfabetización de las clases populares catalanas en el mundo rural pudo ampliarse considerablemente, aunque con limitaciones, en la medida en que el estado liberal impulsó la creación de escuelas públicas en las poblaciones más pequeñas. El proceso tuvo lugar, como es sabido, a lo largo de la segunda mitad del siglo XIX y de ello da fe la *Ley de Instrucción pública*, del ministro Claudio Moyano (setiembre de 1857).¹ La capacidad de leer y escribir —recientemente adquirida, en general en un pobre castellano, gracias a un breve paso por la escuela— permitió por vez primera a las clases populares rurales acceder a un elemento clave de ascenso social, la alfabetización, en el mismo momento en que en Cataluña se promovía, en contextos urbanos y cultos, una recuperación del catalán en los campos literario y simbólico.²

1. PUELLES BENÍTEZ, Manuel de, *Educación e ideología en la España contemporánea*, Ed. Labor, Barcelona, 1980; NÚÑEZ, Clara Eugenia, *La fuente de la riqueza. Educación y desarrollo económico en la España Contemporánea*, Alianza Editorial, Madrid, 1992; GONZÁLEZ AGÀPITO, Josep (et al.), *Tradició i renovació pedagògica, 1898-1939. Història de l'educació, Catalunya, Illes Balears, País Valencià*, Institut d'Estudis Catalans - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002; GODAYOL, Maria Teresa, *Història social de l'escola a la Catalunya central. Vic, 1830-1900*, tesis doctoral, Universitat de Girona, Girona, 2006; ORELL, Bartomeu, *Llegir i escriure al món rural mallorquí, 1860-1930*, Ed. UIB, Palma de Mallorca, 2008.

2. MARFANY, Joan Lluís, "Renaixença, la", en MESTRE, Jesús (dir.), *Diccionari d'Història de Catalunya*, Ed. 62, Barcelona, 1994; ANGUERA, Pere, *El català al segle XIX. De llengua del poble a llengua nacional*, Empúries, Barcelona, 1997; MARFANY, Joan Lluís, *La llengua maltractada. El castella i el català a Catalunya del segle XVI al*

El hijo de *masovers* (colonos) Narcís Ciurana (1871-1924) dejó escrito un libro de cuentas y memorias (*Esplicación de la vida de un niño obediente y de toda bondad*), que abarca el período 1886-1912. Manifiesta en él sus “tribulaciones” a causa del trato recibido por parte su padre y de su hermano mayor (condición de hijo segundo, desacuerdos respecto a los gastos en el vestir, explotación, limitaciones para aprender un oficio, dificultades económicas, no acceso a la educación de los hermanos menores...). Válvula de escape emocional, el documento es un testimonio de la extensión de la escolarización a partir de mediados del siglo XIX y de la castellanización limitada que ejerció sobre las clases populares rurales.

Aunque su desencadenante es distinto, este material tiene en parte concomitancias con los libros ya conocidos de payeses propietarios que dejan advertencias para los futuros herederos (en parte se distancia de ellos), así como con la producción memorialística de las clases populares, en general.³ Su interés historiográfico es múltiple: por una parte, conocer las vivencias y las ideas de un hijo de colono, en contraste con las de los payeses propietarios, y por otra, constatar los efectos reales, limitados, de la escolarización durante la segunda mitad del siglo XIX de capas sociales hasta entonces no escolarizadas, por medio de la creación de escuelas públicas de instrucción primaria (sólo gratuitas en caso de pobreza severa) en las poblaciones más pequeñas: acceso a una incipiente alfabetización (llevada a cabo en castellano), estancia escolar media muy reducida, dominio precario de la lengua escrita, castellanización extensiva y capilar (pueblos pequeños, mundo rural) simultánea al proceso de recuperación literaria del catalán (que afectó sobre todo a círculos reducidos y urbanos).

El interés despertado en los últimos años por nuestra edición y estudio del documento,⁴ sobre todo en el terreno de la historia económica del campo catalán,⁵ nos

segle XIX, Empúries, Barcelona, 2001; íd., *Llengua, nació i diglòssia*, L'Avenç, Barcelona, 2008; GINEBRA, Jordi, *Llengua, nació i modernitat. Projectes i conflictes en la Catalunya dels segles XIX i XX*, Cossetània Edicions, Valls, 2010.

3. AMELANG, James S., *El vuelo de Ícaro. La autobiografía popular en la Europa moderna*, Siglo XXI, Madrid, 2003; TORRES, Xavier, *Els llibres de família de pagès. Memòries de pagès, memòries de mas*, Ass. d'Història Rural/CCG, Girona, 2000.

4. FIGUERAS, Narcís y PUIGVERT, Joaquim Maria, *Tribulacions d'un masover fadrístern. Narcís Ciurana, de Maçanet de la Selva i el seu llibre comptes i memòries (1886-1912)*, Centre d'Estudis Selvatans/Taller d'Història de Maçanet de la Selva, Santa Coloma de Farners, 1998, publicación de la que proceden los fragmentos citados más adelante. Sobre la población y su historia rural, TALLER D'HISTÒRIA DE MAÇANET DE LA SELVA, *El nostre poble de pagès*, Maçanet de la Selva, 1988.

5. GARRABOU, Ramon, PLANAS, Jordi y SAGUER, Enric, “Aparcería y gestión de la gran propiedad rural en la Cataluña contemporánea”, *Documents de treball* (Unitat d'Història Econòmica, UAB), 2/2001; GARRABOU, Ramon y SAGUER, Enric, “Tinença, propietat i relacions de distribució”, en GIRALT, Emili (dir.) y GARRABOU, Ramon (coord.), *Història agrària dels Països Catalans*, IV (Segles XIX-XX), Fundació Catalana per a la Recerca, Barcelona, 2004-2008, pp. 353-431; SAGUER, Enric, “El mas”, en SOLER, J. (dir.), *Tradicionari*, v. 2, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2006,

lleva a reexaminarlo ahora y ponerlo de nuevo a debate, puesto que pensamos que todavía es susceptible de nuevas aportaciones y replanteamientos desde disciplinas y puntos de vista distintos.

MATERIAL Y METODOLOGÍA

Dos libretas conservadas por los descendientes de Narcís Ciurana (según parece, confeccionó varias copias para sus hijos) y recuperadas por el Taller d'Història de Maçanet de la Selva permitieron reconstruir la práctica totalidad del texto escrito por aquel (112 f. en cuarto). En el mismo se expresa acerca de las actitudes de su padre y de su hermano mayor (el *hereu*) que considera mortificantes para con él (sobre los gastos en el vestir, sobre la escuela, sobre el trabajo fuera de casa, sobre la casa donde podría ir a vivir...). El texto no deja de ser asimismo un espacio en que afloran sus ideas: aprecia la educación recibida y lamenta que su padre no apoye la educación de sus hermanos menores (deja de llevarlos a la escuela en cuanto ésta deja de ser gratuita), expresa su religiosidad ante las enfermedades o los hechos extraordinarios, ofrendas y rogativas, confía en una justicia divina reparadora de las injusticias terrenas... La literatura moralizante y el ambiente católico, también en la escuela, justifican dichas ideas.

Veamos algunos fragmentos de estas memorias, que ilustren algunos de los aspectos a los que acabamos de aludir. Deseoso el joven Narcís Ciurana de aprender el oficio de sastre, viendo frustradas sus ilusiones y deseos, escribió:

Diciéndome mi padre: 'Cuando tu hermano vuelve del servicio entonces podrás marchar a emprender el oficio de sastre'; llegó el día que mi hermano volvió del servicio, entonces mi padre ya no me dijo nada más de ser sastre ni de ser ningún otro oficio. Pues el contrario, que nos decía muchas veces: '¡Todos payeces, niños, todos!' Y en fin vamos pasando así conociendo yo ya que mi padre era muy amante del dinero y conocía también yo que si no saliéramos del lado suyo padeceríamos un poco por [h]aber de trabajar mucho y no manejar ningún cuarto.

El memorialista describe asimismo que decidió detallar por escrito cuáles eran sus escasos gastos anuales para vestirse con el objetivo de demostrar cuan injusto era su padre cuando le echaba en cara que gastase mucho más de lo que él cuando tenía su edad:

pp. 28-50; *íbid.*, "Família pagesa i economia rural a la Catalunya rural contemporània", en BOLÒS, Jordi y VICEDO, Enric (eds.), *Família pagesa i economia rural*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2010, pp. 469-485; BOSCH, Mònica, "Movilidad y herencia de los *masovers* catalanes. La familia Culubret, siglos XVII-XIX", *Historia Agraria*, 52, 2010, pp. 45-74; *íbid.*, "Qui era masover? Identitat i mobilitat", en SAGUER, Enric (coord.), *Forçats a foc i llum*, Generalitat de Catalunya-Departament de Cultura / Centre de Recerca d'Història Rural-UdG, Barcelona-Girona, 2011, pp. 59-131; *íbid.*, "La formació del masover", en SAGUER, Enric (coord.), *Forçats a foc i llum...*, 2011, pp. 263-311.

Amado lector que me leas, [h]abrás visto anteriormente ya lo que decía nuestro padre que gastaba en el tiempo de su juventud y ahora empiezas a ber lo que gasto yo. Aquí tiene ya que aflijirse un corazón al ver que gastaba más él en aquel tiempo, que nos propone que se gastaba tan poco, que no [h]e gastado yo ahora, que nos dice todos los días repetidas veces, que parece mentida que [h]ayamos de sufrir siempre esta martillo sobre la yunque de nuestro corazón diciéndonos siempre que gastamos demasiadamente. Al ver lo poco que [h]e gastado yo con el vestido en un año, fue cuando yo determinó escribir esta historia y poner las piedras fundamentales en este presioso <h>edifisio.

Como último fragmento, aportamos uno que creemos de notable interés en la medida en que es un elocuente testimonio personal de la valoración de la escolarización y del proceso alfabetizador por parte de un representante de las clases populares. En efecto, Ciurana acusa a su padre de la irresponsabilidad al no llevar a sus hermanos pequeños a la escuela para eludir el pago de una determinada cantidad de dinero al maestro:

Ay de mi, que con razón
paso la flor de mis años
en medio de los engaños
de aquesta triste aflicción,
que no puede [h]aber otro joven
que sufre tanta pasión!/
Ymposible es, vida mía,
que tan esclava [h]ayas de ser,
[h]abitando en una casa
que <que> [h]ay todo el menester.
Yo junto con mi padre
siempre [h]e tenido de vivir
y nunca ninguna obligación
[h]e dejado de cumplir,
allí adonde él no las cumple,
como hos voy a referir.
Que por el maldito interés
a los hijos pequeños

no los hace instruir.
No sabrán qué cosa es un estudio/
ni que se hace allí,
y cuando entendimiento tengan
el padre sabrán malair,
porque verán que a los hermanos grandes
al estudio los hizo hir.
Nosotros cuando íbamos a estudio
nada [h]abíamos de pagar.
El maestro falleció,
Dios quiere que en el cielo
descase en paz.
El otro que vinió
ya se tuvo de pagar,
que esto [h]a sido la causa/
que mis pobres hermanitos
no [h]an ido a estudiar.

El texto está escrito, como puede verse en los fragmentos citados, en un castellano rudimentario en el que aflora con frecuencia la morfología, la sintaxis y el léxico del catalán, hasta el punto de que, si no se conoce el catalán, resulta en algún punto difícil de seguir. En los pocos fragmentos en catalán la ortografía se basa en la del castellano. El fenómeno no deriva únicamente de una actitud intuitiva del mismo redactor, sino que procede de los hábitos escolares, ya que éste era el método entonces usado por algunos maestros de escuela primaria para llevar a los chicos

desde el catalán conocido hacia el castellano desconocido sin perjudicar la ortografía castellana: se trataba de escribir “a la castellana”, lo que sin duda dejaba el catalán —que había conservado una cierta tradición escrita formal hasta el primer tercio del siglo XIX— expuesto a un proceso de *patoisización*.⁶

Después de realizar la transcripción y edición del texto conservado con el doble objetivo de facilitar el acceso al mismo por parte del público actual y respetar la grafía original del autor, identificamos todas las cuestiones históricamente relevantes que planteaba el documento a fin de realizar el correspondiente estudio introductorio de contextualización historiográfica. La multiplicidad de cuestiones y problemas requería necesariamente practicar un enfoque interdisciplinario a caballo entre la filología y la historia y, en el seno de ambas disciplinas, considerar debidamente las aportaciones más recientes en los ámbitos de la historia social de la lengua (tanto del catalán como de la penetración del castellano en Cataluña), de la cultura escrita, del proceso de escolarización y alfabetización y de la historia rural. Un vez realizado dicho ejercicio de contextualización historiográfica, para el análisis y la interpretación del documento adoptamos una perspectiva de historia social de la cultura y un enfoque próximo a la microhistoria, en la línea de la reflexión de Peter Burke de que en historia los distintos problemas en presencia requieren la combinación híbrida de diferentes métodos de respuesta si no se quiere limitar y empobrecer el análisis.⁷

6. FIGUERAS, Narcís y PUIGVERT, Joaquim Maria, “Llengua i escola: castellanització de les classes populars durant la Renaixença literaria”, en FIGUERAS, Narcís y PUIGVERT, Joaquim Maria (eds.), *Tribulacions d'un masover fadristern...*, 1998, pp. 27-45. La preocupación pedagógica por la enseñanza del castellano a alumnos de lengua catalana, patente desde fines del siglo XVIII en la proliferación de diccionarios bilingües y gramáticas comparadas, ahora se intensifica y llega a la escuela primaria. Entre otras, una obra pionera fue *El Auxiliari del maestro catalán en la enseñanza de la lengua castellana* (1869), del maestro Salvador Genís Bech (1841-1919), libro de cabecera de muchos maestros rurales, aunque no fue autorizado por Real Orden hasta 26 de febrero de 1906. Sobre Salvador Genís, véase CLARA, Josep et alii (ed.), *La renovació pedagògica a l'ensenyament primari (1900-1936). L'aportació dels mestres gironins. Antologia de textos*, Diputació de Girona, Girona, 1980, pp. 25-30 (artículo de Genís de 1911 sobre el tema); SOLÀ, Joan, “L'ensenyament del castellà a Catalunya al segle XIX”, en *Llengua i educació en una perspectiva històrica*, Eumo, Vic, 1984, pp. 175-192; MARCET, Pere y SOLÀ, Joan, *Història de la lingüística catalana, 1775-1900. Repertori crític*, I, Eumo - Universitat de Girona, Girona, 1998, pp. 1037-1039; PUJOL, David, *Els orígens de l'escola catalana*, CEAC, Barcelona, 1998, pp. 21-24; y GENÍS I BECH, Salvador, *En defensa de l'ensenyament en català. Articles pedagògics i altres escrits*, FERRER, Josep y PUJADAS, Joan (ed.), Fundació P. Corominas / Curial, Barcelona, 2000. Los maestros, en su inmensa mayoría catalanes de origen (y ello es relevante, ya que las Escuelas Normales permitían a cada provincia autoabastecerse de maestros) compartían con los alumnos la lengua oral habitual, sin lo cual quizá la cuestión no se habría suscitado. El porcentaje de maestros no catalanes es un dato poco estudiado, pero se cree que era muy bajo (MONÉS, Jordi, *La llengua a l'escola (1714-1939)*, Barcanova, Barcelona, 1984, p. 99); eran también catalanes y de la misma provincia en su mayoría, los profesores de la Escuela Normal de Girona (v. PUIGBERT, Joan, *La Normal de Girona i el Magisteri públic (1914-1936)*, Universitat de Girona, Girona, 1994, p. 29).

7. BURKE, Peter, *¿Qué es la historia cultural?*, Ed. Paidós Ibérica, Barcelona, 2006.

CONCLUSIÓN Y PERSPECTIVAS QUE SE ABREN

Las memorias de Narcís Ciurana evidencian, en palabras de A. Castillo, hasta qué punto los escritos de las clases subalternas, lejos de ser considerados minucias gráficas o simples reflejos de un alfabetismo difuso, fruto de la expansión del sistema escolar público, deben contemplarse como auténticos productos de cultura escrita.⁸ El testimonio autobiográfico de este *masover* nos ha permitido ejemplificar, asimismo, el proceso de ascenso social de una familia de colonos que pasan a ser propietarios, tanto en el caso del padre del autor del documento como del mismo Narcís Ciurana. La movilidad geográfica de la familia Ciurana por distintas casas de la comarca de la Selva (v. ilustr. 2, mapa) no debe interpretarse como signo de precariedad y conflicto con los correspondientes propietarios sino como el anhelo de acceder a explotaciones de mayores dimensiones y económicamente más rentables. En la medida en que las memorias de Ciurana son un alegato contra su padre, a quien acusa, como ya hemos visto, de todo tipo de tacañerías, así como de frustrar sus expectativas de llegar a ser sastre, dicho texto nos muestra en toda su crudeza los altos índices de autoexplotación que podían darse en el seno de una familia de colonos, al punto que revela el elevado coste de un proceso de ascenso social.

A su vez, el texto es representativo de una etapa en el proceso de extensión de la escolarización y de la consiguiente alfabetización —en lengua castellana— en Cataluña entre las capas humildes de la población rural, a la vez que pone en evidencia los límites de tal proceso y pone de relieve la necesidad de un estudio sistemático de ciertos aspectos. A saber:

- 1) El ritmo y las dificultades de la creación de escuelas durante la segunda mitad del siglo XIX, la gratuidad de las mismas (en los casos en que ciertos ayuntamientos la garantizaban, ya que la ley no les obligaba a ello) y la estancia media de los muchachos en la escuela; por nuestra parte proporcionamos solamente un muestreo realizado sobre poblaciones cercanas a aquella en que se escolarizó nuestro protagonista (por falta de datos en ésta).⁹

8. CASTILLO, Antonio, “De la suscripción a la necesidad de escribir”, en *íd.* (coord.), *La conquista del alfabeto*, Ed. Trea, Gijón, 2002, p. 36.

9. Así, mediante una muestra de 20 niños realizada a través del *Libro de Matrícula de la escuela Pública de niños de Vilovi de Oñar* (1858-1906) (Archivo Familiar Puigvert) para el periodo 1858-1863, podemos señalar que la media de asistencia a la escuela es de 17,8 meses por niño. Teniendo en cuenta el oficio de los padres, 13 hijos de payeses (propietarios o colonos) no llegan al año de escolarización (10,8 meses), mientras que 7 hijos de artesanos y comerciantes asisten una media de 32,35 meses. Un buen indicador de las dificultades de consolidación del sistema escolar en la segunda mitad del siglo XIX es la precariedad de los edificios escolares denunciada, entre otros, por los médicos higienistas. En esta dirección, v. PUIGVERT, Joaquim M., “Higienismo y salud pública en el mundo

2) Los métodos de enseñanza del castellano en Cataluña y, en general, el proceso de penetración de esta lengua en capas amplias de la población como única lengua de la escritura y la lectura (en paralelo a la ausencia casi absoluta del castellano en el medio familiar y social de la mayoría de la población, en el ámbito rural), y las dificultades y reflexiones de los maestros sobre esta situación (partir del catalán, única lengua conocida por los chicos pero no enseñada, aunque presente por escrito en la sociedad, para enseñar el castellano como segunda lengua, pero desfigurando a su vez la ortografía tradicional del catalán para que no se produjera el efecto inverso).¹⁰

3) Los efectos inmediatos y a largo plazo de la alfabetización en castellano (en nuestra opinión fue la base de una resistencia histórica a la adopción del catalán como lengua escrita y lengua para la lectura de prensa, por ejemplo, por parte de las clases populares rurales que se ha prolongado hasta fechas recientes).¹¹

4) (Sobre la base de la aportación de mayor número de testimonios) La disonancia, ya conocida, entre la penetración del castellano, identificado por los *masovers* con el ascenso social, y la recuperación culta y urbana del catalán literario (*Jocs Florals*, *Renaixença*...); aunque son varios los testimonios de la época que se refieren a ello, algunos bastante relevantes,¹² sin embargo no se dispone de un cuadro general sobre este proceso con datos empíricos e impresiones de los protagonistas que fueron conscientes de ello.

rural catalán (1855-1936)", en COHEN, Arón (ed.), *El trabajo y sus riesgos en la época contemporánea*, Universitat de Barcelona – Icaria Ed., Barcelona, 2012, pp. 57-90. Sólo a partir de la primera década del siglo XX se inicia una política sistemática de construcción de escuelas públicas en las ciudades y en el mundo rural; sobre este proceso para Cataluña v. PUIGVERT, Joaquim M., "Arquitectura escolar noucentista en el món rural", *Mestall*, 16, 2004, pp. 3-6; para el conjunto de España, véase VIÑAO, Antonio, "L'espace et le temps scolaires comme objet d'histoire", en GUEREÑA, Jean-Louis, *L'enseignement en Espagne. XVIe-XXe siècles*, Service d'Histoire de l'Éducation, París, 1998, pp. 89-108.

10. Véase nota 6.

11. "Quan els pagesos catalans començaven, amb grans treballs, a superar un dels handicaps culturals que els col·locaven en una situació d'inferioritat i dependència socials, la burgesia que havia imposat la diglòssia decidia de rectificar —tot conservant, és clar, la possibilitat de recórrer al castellà sempre que calgués, ni que fos remugant". (MARFANY, Joan Lluís, "...escriure a vegades en català?", en íd., *La llengua maltractada*, Empúries, Barcelona, 2001, p. 443)

12. "És natural, donchs, que mentres se restaurava en el Jocs Florals la llengua catalana, la gent se deixés de escriure en català; que quan en Verdaguer publicava en català l'Atlàntida, les famílies humils consideressen un insult, una ofensa, que se'ls escribissen en català les cartes... A mi va succeir-me escrivint cartes en català l'any 1886". (PRAT DE LA RIBA, Enric, *La nacionalitat catalana*, 1906, p. 16)

BIBLIOGRAFIA

[con asterisco las publicaciones que han referenciado en los últimos años el estudio y edición *Tribulacions d'un masover*]

AMELANG, James S., *El vuelo de Ícaro. La autobiografía popular en la Europa moderna*, Siglo XXI, Madrid, 2003, 293 p. (versión abreviada de la ed. inglesa *The flight of Icarus. Artisan autobiography in early modern Europe*, Stanford University Press, Stanford, 1998).

ANGUERA, Pere, *El català al segle XIX. De llengua del poble a llengua nacional*, Empúries, Barcelona, 1997.

*BOSCH, Mònica, “Movilidad y herencia de los *masovers* catalanes. La familia Culubret, siglos XVII-XIX”, *Historia Agraria. Revista de agricultura e historia rural*, 52, 2010, pp. 45-74.

*— “Qui era masover? Identitat i mobilitat”, en SAGUER, Enric (coord.), *Forçats a foc i llum. Una història oral dels últims masovers de la regió de Girona, 1930-2000*. Generalitat de Catalunya, Dep. de Cultura / Centre de Recerca d’Història Rural, UdG. Barcelona/Girona, 2011, pp. 59-131.

*— “La formació del masover”, en SAGUER, Enric (coord.), *Forçats a foc i llum. Una història oral dels últims masovers de la regió de Girona, 1930-2000*. Generalitat de Catalunya, Dep. de Cultura / Centre de Recerca d’Història Rural, UdG. Barcelona/Girona, 2011, pp. 263-311.

BURKE, Peter, *¿Qué es la historia cultural?*, Paidós, Barcelona/Buenos Aires/México, 2006 [1ª ed. ingl.: 2004].

CASTILLO, Antonio, “De la suscripción a la necesidad de escribir”, en CASTILLO, Antonio (coord.), *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, Ediciones Trea, Somonte, 2002, pp. 21-51.

CLARA, Josep et alii (ed.), *La renovació pedagògica a l’ensenyament primari (1900-1936). L’aportació dels mestres gironins. Antologia de textos*, Diputació de Girona, Girona, 1980, pp. 25-30.

FIGUERAS, Narcís y PUIGVERT, Joaquim Maria, *Tribulacions d’un masover fadrístern. Narcís Ciurana, de Maçanet de la Selva i el seu llibre comptes i memòries (1886-1912)*, Centre d’Estudis Selvatans/ Taller d’Història de Maçanet de la Selva, Santa Coloma de Farners, 1998.

*GARRABOU, Ramon, PLANAS, Jordi y SAGUER, Enric, “Aparcería y gestión de la gran propiedad rural en la Cataluña contemporánea”, *Documents de treball* (Unitat d’Història Econòmica, UAB), 2/2001. <URL: http://www.h-economica.uab.es/wps/2001_02.pdf>.

*GARRABOU, Ramon y SAGUER, Enric, “Tinença, propietat i relacions de distribució”, en GIRALT, Emili (dir.) y GARRABOU, Ramon (coord. vol.), *Història agrària dels Països Catalans*, IV (Segles XIX-XX), Fundació Catalana per a la Recerca, Barcelona, 2004-2008, pp. 353-431.

GENÍS I BECH, Salvador, *El Auxiliar del maestro catalán en la enseñanza de la lengua castellana*, 1869 (1ª ed.).

GINEBRA, Jordi, *Llengua, nació i modernitat. Projectes i conflictes en la Catalunya dels segles XIX i XX*, Cossetània, Valls, 2010.

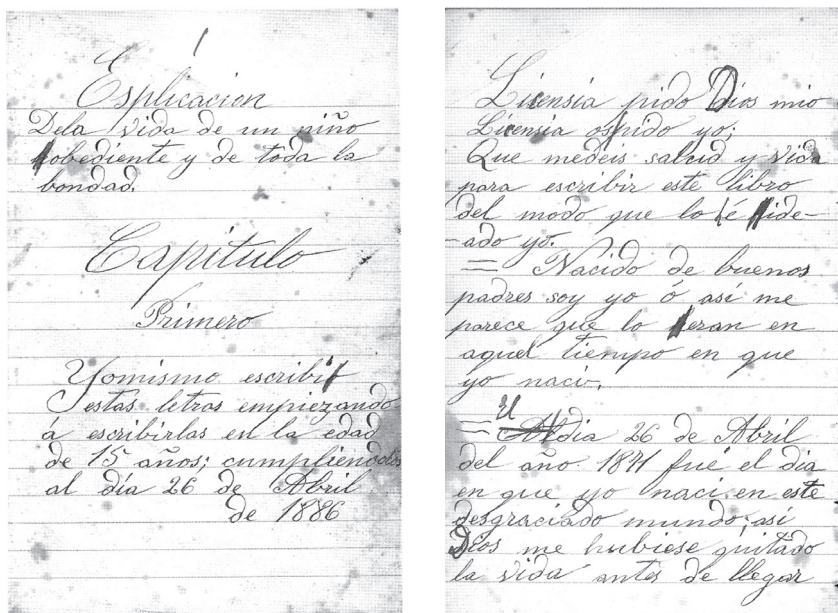
GODAYOL, Maria Teresa, *Història social de l’escola a la Catalunya central. Vic, 1830-1900*, tesis doctoral, Universitat de Girona, 2006. <URL: <http://hdl.handle.net/10803/7845>>.

GONZÁLEZ AGÀPITO, Josep et alii, *Tradició i renovació pedagògica, 1898-1939. Història de l’educació, Catalunya, Illes Balears, País Valencià*, Institut d’Estudis Catalans/Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002.

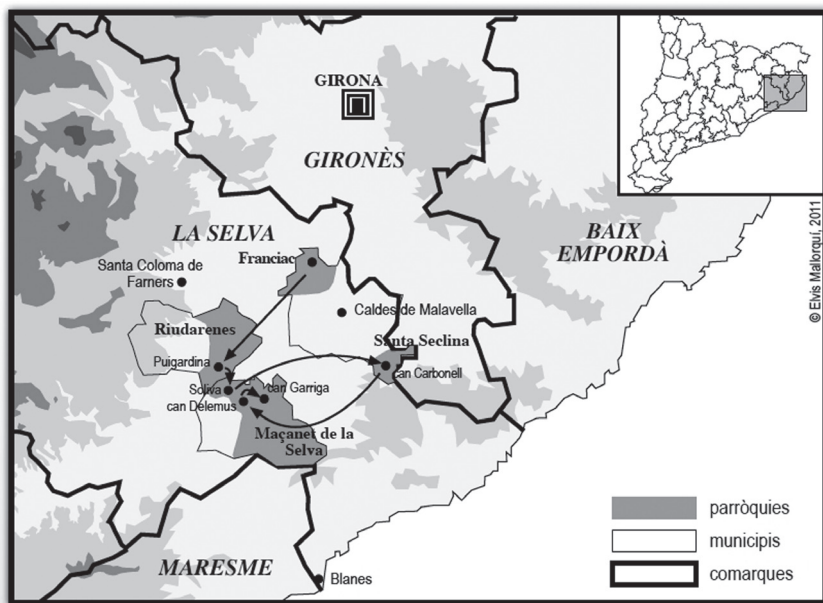
MARCET, Pere y SOLÀ, Joan, *Història de la lingüística catalana, 1775-1900. Repertori crític*, I, Girona, 1998, pp. 1037-1039.

MARFANY, Joan Lluís, “Renaixença, la”, en MESTRE, Jesús (dir.), *Diccionari d’Història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, 1994.¹

- *MARFANY, Joan Lluís, *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, Empúries, Barcelona, 2001.
- *— *Llengua, nació i diglòssia*, L'Avenç, Barcelona, 2008.
- MONÉS, Jordi, *La llengua a l'escola (1714-1939)*, Barcanova, Barcelona, 1984.
- NÚÑEZ, Clara Eugenia, *La fuente de la riqueza. Educación y desarrollo económico en la España contemporánea*, Alianza Editorial, Madrid, 1992.
- ORELL, Bartomeu, *Llegir i escriure al món rural mallorquí, 1860-1930*, Edicions Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2008.
- PRAT DE LA RIBA, Enric, *La nacionalitat catalana*, 1906, p. 16.
- PUELLES BENÍTEZ, Manuel de, *Educación e ideología en la España contemporánea*, Labor, Madrid, 1980.
- PUIGBERT, Joan, *La Normal de Girona i el Magisteri públic (1914-1936)*, Girona, Universitat de Girona, 1994.
- PUIGVERT, Joaquim Maria, "Arquitectura escolar noucentista en el món rural", *Mestall. Butlletí de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines*, 16, 2004, pp. 3-6.
- "Higienismo y salud pública en el mundo rural catalán (1855-1936)", en COHEN, Arón (ed.), *El trabajo y sus riesgos en la época contemporánea. Conocimiento, codificación, intervención y gestión*, Universitat de Barcelona / Icaria Editorial, Barcelona, 2012, pp. 57-90.
- PUJOL, David, *Els orígens de l'escola catalana*, Barcelona, 1998, pp. 21-24.
- SAGUER, Enric, *La consolidació de la propietat pagesa a Catalunya (El Baix Empordà, 1850-1940)*, tesis doctoral inédita, Universitat de Girona, 1996, p. 324.
- "Masos i masoveries en el primer terç del segle XX: crisi i transformació", en CONGOST, Rosa y TO, Lluís (eds.), *Homes, masos, història. La Catalunya del Nord-est (segles XI-XX)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona, Barcelona/Girona, 1999, pp. 451-482.
- "Les transformacions de la masoveria gironina en el segle XX", *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 33, 2008, pp. 150-156.
- *— "El mas", en SOLER, Joan (dir.), *Tradicionari. Enciclopèdia de la cultura popular de Catalunya*. Vol. 2 (El món del treball), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2006, pp. 28-50.
- *— "Família pagesa i economia rural a la Catalunya rural contemporània", en BOLÒS, Jordi y VICEDO, Enric (cur.), *Família pagesa i economia rural. VII Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2010, pp. 469-485.
- SOLÀ, Joan, "L'ensenyament del castellà a Catalunya al segle XIX", en *Llengua i educació en una perspectiva històrica* [Actes de les 5enes. (sic) Jornades d'història de l'educació als Països Catalans. Vic, del 31 de març al 2 d'abril de 1982], Vic, 1984, pp. 175-192.
- TALLER D'HISTÒRIA DE MAÇANET DE LA SELVA, *El nostre poble de pagès*, Maçanet de la Selva, 1988.
- *TORRES, Xavier, *Els llibres de família de pagès. Memòries de pagès, memòries de mas*, Ass. d'Història Rural/CCG, Girona, 2000.
- *VICEDO, Enric, "El món pagès", en GIRALT, Emili (dir.) y GARRABOU, Ramon (coord. vol.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. IV (Segles XIX-XX), Fundació Catalana per a la Recerca, Barcelona, 2004-2008, pp. 465-504.
- VIÑAO, Antonio, "L'espace et le temps scolaires comme objet d'histoire", en GUEREÑA, Jean-Louis, *L'enseignement en Espagne. XVI-XXe siècles*, Service d'Histoire de l'Éducation, Paris, 1998, pp. 89-108.

1. Muestra del documento original.

2. Itinerario de la familia Ciurana por distintos masos: Franciac - Riudarenes (Puigardina, etapa escolar, fin de la década de 1870) - Maçanet de la Selva (Soliva) - Santa Seclina (Can Carbonell) - Maçanet de la Selva (Can Garriga, propietario el padre 1912 / Can Delemus, propietario el hijo (y su viuda), 1925).

Ricardo RODRIGO MANCHO

Universitat de València

ricardo.rodrido@uv.es

Pilar PÉREZ PACHECO

Universitat de València

pilar.perez@uv.es

Notes entorn de la *Vida literaria* de Joaquim Llorenç Villanueva

El text de Joaquim Llorenç Villanueva (1757-1837) *Vida literaria o Memoria de sus escritos y de sus opiniones eclesiásticas y políticas, y de algunos sucesos notables de su tiempo*, es publica a l'exili londinenc de l'autor el 1825.¹ L'autor, un eclesiàstic de quasi setanta anys, repassa el curs de la seua biografia des del dia que va nèixer a Xàtiva (10 d'agost de 1757), fins al 20 de juliol de 1825, data en la qual considera enllestit el llibre per a la seua publicació. L'exili a Anglaterra i a Irlanda representa la culminació d'una dilatada vida tant en el terreny polític com en el religiós. Abandonat per la seua pàtria i odiat pel fanatisme religiós i polític, la seua clarividència l'impulsà a l'expatriació voluntària l'octubre de 1823 (ell la qualifica d'"espontáneo extrañamiento", 105), i a l'escriptura global de la seua història.

Podríem considerar la "vida literària" del nostre autor com una mena de text memorialístic, fonamentalment de caire polític i religiós, en què vol reconstruir una època decisiva en l'esdevenir de la revolució liberal espanyola, encara que, alhora, l'escriptor no desaprofita l'ocasió per a justificar de manera global el seu protagonisme i la seua participació en els debats polítics, religiosos i socials entre dos segles:

Sólo trato de cumplir con la sagrada obligación que me impone el amor de la iglesia y de la patria, ultrajadas en mi persona. Respecto de mi doctrina y de mi conducta, como estudioso y como

1. En l'actualitat, disposem de l'edició de Germán Ramírez Aledón (Institut Juan Gil-Albert, Alacant, 1996). En endavant, citarem per aquesta edició. Hem actualitzat l'ortografia del text. El número de pàgina va entre parèntesis.

hombre público, presento hechos calificados, para que los juzguen con imparcialidad los que ni me son amigos ni enemigos. (103)

¿A qué puedo ya aspirar sino a dejar consignado en la posteridad el buen nombre a que me ha hecho acreedor mi patriotismo y mi religiosa doctrina? (105).

Villanueva és, tal vegada, un dels literats que millor relata en els seus escrits autobiogràfics la transformació personal que es produeix els anys de transició entre la Il·lustració, a la darrereria del XVIII, i el liberalisme de principi del XIX. La seua biografia descriu dos trajectes ben diferents, que ell vol presentar més com a complementaris que com a antagònics. Fins a la guerra del Francès, els inicis biogràfics estan associats al pensament tradicional, la carrera eclesial i la *proximitat* al Tribunal Inquisitorial.

Villanueva arrossega un pensament i una forma d'expressar-lo propis de la inèrcia tradicional del passat. Ignora completament els nous espais de sociabilitat il·lustrada (l'assaig, la premsa, el debat, l'opinió pública...), no mostra en cap moment les inquietuds que movien els il·lustrats ni participa de la seua filosofia: no fa ni un esment del bé comú ni del progrés social; no li preocupa el desenvolupament dels pobles ni diu la seua opinió quant a educació ni economia; i pel que fa a la religió, continua ancorat en plantejaments antics (el poder de la cúria i el dels bisbes, la Bíblia en llengua vernacle, l'origen del poder de la monarquia, el vot de Santiago o la forma de confessar...). I quant a la Inquisició, podríem pensar que advocarà insistentment per la seua abolició, perquè possiblement considera que és la millor manera que hi ha perquè desaparega l'ombra de més de vint-i-cinc anys que sempre ha planat sobre ell.

Ell és conscient d'un primer perfil *tradicional* (a l'ombra de la jerarquia oficial) que tracta de suavitzar amb l'escriptura posterior. Per això remarca la bona relació amb els bisbes reformistes (Felipe Beltrán), els intel·lectuals de la Il·lustració espanyola (Juan Bautista Muñoz, Melchor Gaspar de Jovellanos) i la participació en la tertúlia filojansenista de la comtessa de Montijo. I a més, fa referència a tota la seua voluminosa producció literària, religiosa i documental (inabastable en un estudi d'aquestes dimensions), que ell incorpora per vincular-se a l'esperit crític i a la independència intel·lectual. Els vaivens ideològics també es fan palesos en l'escriptura, ja que Villanueva utilitza un estil arcaïtzant i erudit, orientat fonamentalment a les qüestions politicoeclesiàstiques i a la bibliografia. A més a més, fa servir tota una sèrie d'estratègies literàries i models del passat per a projectar-se en el futur, com ara la versemblança mitjançant els diàlegs humanístics, referències erudites a fets i autors històrics, reunions privades de poques persones que li permeten de pontificar quasi en solitari i de suscitar admiració, etc. En la *Vida literaria* Villanueva reflecteix unes suposades converses privades amb

personatges importants per tal de fer una acurada exposició del seus postulats religiosos —ortodoxos quant a conviccions teològiques i de fe, però regalistes i liberals en qüestions pastorals i de govern. I així, des de l'entorn constitucionalista i progressista, aprofita la privilegiada situació com a púlpit i trampolí del seu prestigi, sobretot, del seu prestigi futur. I amb aquestes premisses escriu una autobiografia —diguem-ne— “perversa”, una mena de *laudatio* intel·lectual que descriurà la imatge exacta que vol donar de si mateix.

El moment axial de la transició cal situar-lo a Cadis. Ja en els debats parlamentaris de la *Pepa* comença a sobresortir el tarannà liberal i progressista del diputat valencià, en concret intervé activament en defensa de la sobirania nacional i aposta per les reformes liberals, entre les quals sobresurt la supressió del Sant Ofici, la qual cosa se saldaria amb l'acusació de pertinença al “soñado partido jacobino” i amb la posterior persecució absolutista durant el primer terç del segle XIX: de 1814 a 1820 la seua vida transcorre a la presó de la corona (Madrid), i després és reclòs al convent de La Salceda (Guadalajara). Amb el restabliment del sistema constitucional el 1820, Villanueva recupera dignitat, ja que és elegit diputat de les Corts extraordinàries del Trienni, i nomenat representant del Govern davant la Santa Seu. Però el Papa refusa com a ministre plenipotenciari un personatge tan poc agradívol en les esferes jeràrquiques de l'Església, el perfil liberal del qual, a més del martelleig crític enfront de la cúria romana, era considerat com una bufetada i una amenaça. Aquest incident, esdevingut el 1822, és quasi coetani amb l'escriptura i àmpliament analitzat i documentat.

En el pròleg de la *Vida literaria* s'explica la dimensió de testimoni excepcional, d'escriptura única per a guardar memòria d'uns successos que sols ell pot traslladar de primera mà i amb la veracitat i coneixement que cal:

Aunque esta que llamo *vida literaria*, parece pertenecer a mí solo y a mis escritos, tiene relación con el estado de la opinión pública de España en materias religiosas y políticas, y con varios sucesos notables de que fui testigo, enlazados con la historia nacional, literaria, eclesiástica y civil de estos últimos tiempos, y de los cuales, especialmente de los secretos, debo presumir que si yo no los escribiese no quedaría memoria. (101)

Però, a més a més, en aquest paràgraf aporta el que es pot considerar una primera definició de la seua “vida literària”. Ja en el títol, *Vida literaria*, Villanueva hi hauria pogut dir “memòries”, “biografia” o simplement “vida”, però hi fa servir el terme “vida literària”. A més del temps transcorregut entre el naixement i la mort d'un ésser, el concepte “vida” també té el sentit de biografia d'una persona, mentre que el terme “literari” remet a una pretensió, a la idea d'expressió artística de l'escriptura. L'autor és conscient que amb l'expressió *vida literaria* el lector espera

trobar tant informació sobre la seua vida (potser relatada d'una forma literària, fins i tot, novel·lada), com sobre els seus escrits, i per això vol aclarir de bell antuvi que d'allò que realment tractarà és dels fets que va viure en primera persona i dels esdeveniments de què va ser testimoni. Com en tants altres personatges de l'època moderna, la intenció que determina l'escriptura és deixar constància de primera mà de la seua presència i la seua participació en el desenvolupament d'un dels períodes més importants de la història espanyola: les Corts de Cadis, la Constitució de 1812 i el Trienni Liberal, amb una especial anàlisi dels diputats perses i del colp d'estat de València, el maig de 1814, dels promotors del moviment reaccionari, del terror absolutista i de les contradiccions dels enemics polítics i religiosos, de la resistència de Roma a admetre'l com a ministre plenipotenciari i l'eixida del nunci, monsenyor Giustiniani, el 1822. Villanueva analitza l'extensa còpia de comunicats entre la Santa Seu i el Govern del Trienni, i comprova documentalment que a l'Església catòlica hi ha hagut des de sempre un corrent partidari de la independència dels estats i dels drets de l'episcopat, però també una constant pressió d'interessos econòmics i d'ambició política per part de la cúria i dels seus acòlits. Tot un seguit de successos que altrament podria ser que no veurien la llum "especialmente los secretos" (101), diu en una mena de promesa soterrada i suggeridora de desvelar coses ocultes. Encara que quasi a la fi de la seua vida (1837) declara que "lo más importante queda archivado entre los papeles que han de limpiar las sartenes de mis herederos"². A més d'aquestes notícies, l'estudiós de la història religiosa i política trobarà altres notícies sobre el nucli renovador de l'Església espanyola (que a voltes es ventila amb la fàcil acusació de jansenisme) i la crònica de les distintes etapes de l'exili (encara que són més significatius els silencis que l'escriptura).

L'autor diu que els dos valors que han centrat la seua biografia han estat "mi patriotismo y mi vida religiosa" (105). Per tant, el curs de l'obra remarcarà els valors de lleialtat als principis de la religió catòlica i de respecte al poder constituït. Aquestes nocions de *lleialtat* i *respecte* no volen dir necessàriament submissió a l'exercici del poder despòtic de la cúria o del rei, sinó acatament de les regles de joc en un marc jurídic de drets i garanties, tant en el camp polític com en el religiós. No obstant això, lluny de guanyar la gratitud de la majoria, que probablement esperava, la seua causa contra el món tancat del tron i de l'altar es tradueix en ultratges, menyspreus, calúmnies i riscos. Villanueva no es fa il·lusions sobre el "desengaño de estos miserables": la vindicació de les opinions eclesiàstiques i polítiques no va dirigida als que han col·laborat amb

2. Carta dirigida a Manuel López Cepero, canonge de Jerez de la Frontera, el 29 de febrer de 1837; *apud* Ramírez Aledón (1996, 90).

els dèspotes d'un poder i de l'altre ("Mas no son ellos para quien escribo", 103), sinó per a contrarestar les veus de la maledicència i perquè el jutgen amb imparcialitat "los que ni me son amigos ni enemigos" (103), especialment en l'edat futura.

Fins ara, la crítica ha considerat la *Vida literaria* de Joaquim Llorenç Villanueva com una modalitat de les escriptures personals, autobiogràfiques o del "jo", un gènere aleshores relativament nou a Espanya, on a començament del segle XIX les confessions tenen més a veure amb el reconeixement públic que amb qualsevol escletxa d'intimitat. L'intel·lectual escriu per fer-se visible en la història i per constatar la seua participació en els fets d'un determinat període, per confirmar que ha protagonitzat alguna de les peripècies que cal recordar en majúscules. I des d'aquest punt de vista, l'escriptor utilitza un registre tan fortament versemblant com ara l'autobiogràfic (la *vida*) per tal de crear una imatge de realitat i d'autenticitat dels fets narrats. I és en aquest registre on es pot inscriure la *Vida literaria*. Però cal fer alguna matisació, ja que a pesar del volum de notícies no hi trobem una autèntica autobiografia intel·lectual que reculli indicis d'intimitat, reflexions subjectives o confessions personals, que constata les baralles interiors i els canvis, que desplegue la bandera autocrítica de la trajectòria vital i que indique els debats interiors, els períodes de radicalització i els dubtes, que explique l'hàbit de l'escriptura i la inclinació cap a les lletres. Després de llegir els dos volums de Joaquim Llorenç, són tantes les precisions com les incerteses. Villanueva no detalla les bases teòriques que marquen el viatge ideològic ni el territori humà amb el qual sent empatia. No sabem res de crisis religioses, d'hàbits quotidians o de moments de pànic, de desesperació i decepció. I a més, manca el sentit de l'humor i el llibertinatge erudit. Aquest tractament de la seua pròpia vida fa palès que només l'interessa la seua imatge pública, una imatge pública posterior: com i on el situarà la història i, molt important, per què.

I és justament per això, per assegurar-se com el veurà (i potser jutjarà) la posteritat que Villanueva deixa un document que vol ser inqüestionable. Però en aquest tipus d'escrits, la majoria de vegades tan important o més que afermar-hi la pròpia empremta en l'esdevenir dels fets històrics és la necessitat de justificar les pròpies actuacions. Justificació —i victimisme— recurrents al llarg del text. La necessitat de justificar les accions passades situa l'obra de Villanueva ben prop del text memorialístic amb el qual comparteix un bon nombre de trets, concretament amb les anomenades memòries justificatives escrites posteriorment "con la pretensión de explicar la propia conducta política, con frecuencia puesta en entredicho por acontecimientos posteriores" (Caballé: 1991, 147).

Però també, i de summa importància, la plena consciència de conèixer la veritat pràcticament en exclusiva. Ja el pròleg destil·la un convenciment, que no admet

rèplica, d'estar en possessió de la veritat pel que fa tant a les qüestions d'estat com de religió: "Me he visto precisado a poner de manifiesto ciertos defectos de algunos individuos, unas veces por las reglas de la historia, y otras para vindicar las leyes fundamentales de España y los cánones de la iglesia, y también la inocencia perseguida" (104). De la mateixa manera que a l'exili es dol d'una situació que considera tremendament injusta ("abandonado de mi patria sin crimen, odiado del fanatismo y de la tiranía por causa de mi fidelidad y de mi piedad", 105), confiant que gràcies a l'obra que presenta la posteritat el restituirà al lloc que li pertoca ("¿A qué puedo ya aspirar sino a dejar consignado en la posteridad el buen nombre a que me ha hecho acreedor mi patriotismo y mi religiosa doctrina?", 105).

Però un treball de les característiques de la *Vida literaria*, escrit al cap de bastants anys després d'haver transcorregut els fets, es veu sotmès a la confiança i a la fiabilitat de la memòria. El narrador s'endinsa en si mateix a la recerca de records i experiències pretèrites (Caballé, 1991), i aquesta retrospecció ha de comportar ineludiblement un cert grau de parcialitat, una parcialitat de vegades inevitable pel pas del temps, però també, com deu ser el cas, utilitzada conscientment i estratègica. Sens dubte, l'autor vol "netejar", o minimitzar, la seua etapa més absolutista i conservadora posant ben de relleu la seua important participació en un òrgan liberal i progressista com les Corts de Cadis. I aquesta redefinició de les postures adoptades al llarg de la seua vida és feta des d'una doble distància: espacial (a l'exili de Londres) i temporal, perquè encara que la *Vida literaria* es publica el 1825 (dos anys després d'anar-se'n d'Espanya), tracta de fets ocorreguts molt temps enrere. De fet, fa més de disset anys que ha deixat el Sant Ofici i el seu lloc de qualificador durant vint-i-cinc anys (de 1783 a 1808, pràcticament un terç de la seua vida), i entre tretze i catorze anys el separen de la seua participació a les Corts de Cadis. Així, potser quan l'autor s'acosta als setanta anys, veu el moment oportú de deixar escrit el *més convenient* sobre la seua vida, però sobretot sobre la seua ideologia i sobre les seues actuacions i participació en la vida religiosa, política i pública d'un temps transcendental per a Espanya ("como estudioso y como hombre público, presento hechos [...] para que los juzguen con imparcialidad", 103). Villanueva es vol assegurar allò que més podrà afavorir una imatge futura que determine el seu lloc en la història ("aunque este juicio libre de afectos debe esperarse más de la futura edad que de la presente", 103), i la seua pervivència personal, però sobretot intel·lectual.

Hi ha diversos trets que no es poden negar de Joaquim Llorenç Villanueva, entre d'altres, la seua incessant activitat intel·lectual i investigadora reflectida en nombroses publicacions, la incansable defensa de les seues idees i l'habilitat per

a presentar-se a si mateix de la manera més convenient per a aconseguir els seus propòsits, tant en la vida real com en la literària.

Amb l'escriptura del que denomina "vida", Villanueva no pretén cap autoafirmació d'una identitat que reforce el seu individualisme, entre altres coses perquè no hi fa cap relat sobre si mateix, no hi ha cap intent de mostrar-s'hi personalment, sembla que sols l'interessa la seua imatge pública, no hi ha confessió ni complicitat amb el lector ni el més mínim indici ni intenció de voler contar res que no siga el que conta.

En resum, encara que la *Vida literaria* compleix la premissa de Lejeune en tant que és un relat retrospectiu en prosa que un individu fa de la seua vida, l'autor no hi posa un èmfasi especial en la seua vida individual, i la història de la seua personalitat es dedueix de la lectura integral del text. Però l'erudit no participa de l'actitud del nou ordre burgès il·lustrat (liberal i lletrat), no escriu per necessitat d'autoafirmació d'una nova identitat individual, sinó que ho fa exclusivament per la seua pròpia identitat ideològica, per la pervivència de la seua imatge pública.

BIBLIOGRAFIA

- ALCALÁ GALIANO, Antonio, *Obras escogidas*, prólogo y edición de D. Jorge Campos, Madrid, Atlas, 2 vols., 1995.
- CABALLÉ, Anna, "Memorias y autobiografías en España (siglos XIX y XX)", *Suplementos Anthropos*, 29, 1991, pp. 143-169.
- DE MAN, Paul, "Autobiography as De-facement", *Modern Language Notes*, 94.5, 1979, pp. 919-930.
- DURÁN LÓPEZ, Fernando, *Quintana, memoria del Cádiz de las Cortes*, Publicaciones de la Universidad de Cádiz, Cádiz, 1996, pp. 21-45.
- "Autobiografía, Cortes de Cádiz y diálogo humanista: las tertulias constitucionales de la *Vida Literaria* de Joaquín Lorenzo Villanueva", *Cuadernos de Ilustración y Romanticismo*, 8, 2000, pp. 41-57.
 - *Vidas de sabios. El nacimiento de la autobiografía moderna en España (1733-1848)*, CSIC, Instituto de la Lengua Española, Madrid, 2005.
 - *Experiencia y memoria de la revolución española (1808-1814)*, Fernando Durán López y Diego Caro Cancela (eds.), Universidad de Cádiz, Servicio de Publicaciones, Cádiz, 2011.
- EAKIN, Paul John, *Fictions in Autobiography. Studies in the Art of Self-Inventions*, Princeton University Press, Princeton, citado por Ángel Loureiro, 1985 (1991).
- ELORZA, Antonio, *La modernización política de España*, Endymion, Madrid, 1990, pp. 81-139.
- GUSDORF, Georges, *La découverte de soi*, Paris, Presses Universitaires de France, París, 1948.
- "Conditions et limites de l'autobiographie", *Formen der Selbstdarstellung. Analekten zu einer Geschichte des literarischen Selbstportraits*, Festgabe für Fritz Neubert, Duncker & Humblot, Berlin, pp. 105-123; (trad.) *Anthropos* 29, *La autobiografía y sus problemas teóricos. Estudios e investigación documental*, 1956, pp. 9-18.
 - "La autenticidad", *Rilce*, 28.1. Monográfico. *Identidad y representación en el discurso autobiográfico*, 2012, pp. 18-48.

- JIRJU, Brigitte E. y POZO, Begoña, “Escrituras del yo: entre la autobiografía y la ficción”, *Quaderns de Filologia. Estudis literaris*, XVI, 2011, pp. 9-21.
- LE BRUN, Carlos, *Retratos políticos de la revolución en España, o de los principales personajes que han jugado en ella, muchos de los cuales están sacados en caricaturas por el ridículo en que ellos mismos se habían puesto, cuando el retratista los iba sacando; con unas observaciones políticas al fin sobre la misma; y la resolución de la cuestión de porqué se malogró ésta, y no la de Estados Unidos*, Filadelfia, 1826.
- LEJEUNE, Philippe, *El pacto autobiográfico y otros estudios*, Megazul-Endymion, Madrid (1975), 1994.
- LORENS, Vicente, *Liberales y románticos. Una emigración española en Inglaterra (1823-1834)*, Castalia, Madrid, 1979.
- LOUREIRO, Ángel G., “Problemas teóricos de la autobiografía”, *Suplementos Anthropos*, 29, 1991, pp. 2-9.
- MARAVALL, José Antonio, “Sobre orígenes y sentido del catolicismo liberal en España”, *Homenaje a Aranguren*, Ediciones de la Revista de Occidente, Madrid, 1972, pp. 229-266.
- MENÉNDEZ Pelayo, Marcelino, *Historia de los heterodoxos españoles*, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 2000, 2 vols.
- PUIGBLANCH, Antonio, *Opúsculos gramático-satíricos del Dr. D. Antonio Puigblanch contra el Dr. D. Joaquín Lorenzo Villanueva*, Imprenta de Guillermo Guthrie, Londres, 1828 [en línea, versión de 1832, Imprenta de Vicente Torras]. <http://books.google.es/books/about/Opusculos_gramatico_satiricos_del_Dr_D_A.html?id=ZxFEAAAAcAAJ&redir_esc=y>.
- RAMÍREZ ALEDÓN, Germán (ed.), *Valencianos en Cádiz: Joaquín Lorenzo Villanueva y el Grupo Valenciano en las Cortes de Cádiz*, Ayuntamiento de Cádiz, Fundación Municipal de Cultura, Cádiz, 2008.
- RODRIGO MANCHO, Ricardo y PÉREZ PACHECO, Pilar, “1797-1798. Los gritos del silencio en el cuaderno de Jovellanos”, en FERNÁNDEZ SARASOLA, Ignacio, LORENZO ÁLVAREZ, Elena de, OCAMPO SUÁREZ-VALDÉS, Joaquín y RUIZ DE LA PEÑA SOLAR, Álvaro (eds.), *Jovellanos, el valor de la razón (1811-2011)*, Acción Cultural Española, Instituto Feijoo de Estudios del Siglo XVIII, Cajastur, Ayuntamiento de Gijón, Consejería de Cultura del Gobierno del Principado de Asturias, Gijón, 2011a, pp. 265-279.
- “El *Diario* de Jovellanos”, *Quaderns de Filologia. Estudis literaris*, XVI, 2011b, pp. 191-209.
- SÁIZ CERREDA, Mª Pilar, “Tres preguntas a Philippe Lejeune”, *Rilce*, 28.1. *Monográfico. Identidad y representación en el discurso autobiográfico*, 2012, pp. 49-56.
- STENDHAL, *Vie de Henry Brulard*. Édition établie sur le manuscrit, présentée et annotée par Béatrice Didier, Gallimard, París, 1985.
- TORENO, José María Queipo de Llano Ruiz de Saravia - Conde de, *Historia del levantamiento, guerra y revolución*, Baudry, París, 1838, 3 vols.
- VILLANUEVA, Joaquín Lorenzo, *Vida literaria de Don Joaquín Lorenzo Villanueva*, Germán Ramírez Aledón (ed.), Alicante, Instituto de Cultura Juan Gil Albert, 1996.

Grup de Recerca Manuscrits

Col·lecció de monografies de *Manuscrits: Revista d'Història Moderna*, publicada pel Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Títols publicats:

1. *Homenatge al P. Miquel Batllori*. 1993. 191 p. (Contribucions de M. Fernández Álvarez, A. Milhou, M. Firpo, M. de Riquer et al.)
2. A. Simon i Tarrés. *La població catalana a l'edat moderna. Deu estudis*. 1996. 243 p.
3. *Diez años de historiografía modernista*. 1997. 228 p. (Contribucions d'A. Alberola, J.-F. Schaub, C. Dipper et al.)
4. J. Antón Pelayo. *La herencia cultural. Alfabetización y lectura en la ciudad de Girona (1748-1807)*. 1998. 425 p.
5. Antonio Espino López. *Catalunya durante el reinado de Carlos II. Política y guerra en la frontera catalana, 1679-1697*. 1999. 430 p.
6. Maria Antònia Martí Escayol. *La construcció del concepte de natura a l'edat moderna. Natura, cultura i identitat en el pensament català dels segles XVI i XVII*. 2005. 462 p.
7. Oriol Junqueras i Vies. *Economia i pensament econòmic a la Catalunya de l'alta edat moderna (1520-1630)*. 2006. 179 p.

